

GERE ZSOLT

A szebb idők

*Vörösmarty epikus korszakának
irodalomtörténeti kontextusai*

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

174. szám

Szerkeszti:

FÓRIZS GERGELY

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BŐLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

GERE ZSOLT

A szebb idők

*Vörösmarty epikus korszakának
irodalomtörténeti kontextusai*

Argumentum Kiadó, Budapest • 2013

A szerző a kötet egyes fejezeteinek megírása idején
az NKA 2602/1537 számú egyéni alkotói ösztöndíjában részesült.



Lektorálta:

SZILÁGYI MÁRTON

© Gere Zsolt, 2013

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
VÖRÖSMARTY <i>EPIKUS KORSZAKA</i>	
A 19. SZÁZADI RECEPCIÓ FŐBB VONÁSAI	21
Az 1831-es irodalomtörténeti korszakforduló	27
„Az életrajz is történetírás” Gyulai Pál szerepe a Vörösmarty-életmű hagyományozódásában	53
Kisfaludy Károly halála és az életmű gondozása (Egy reformkori irodalom- és kiadástörténeti példa)	63
A gyámság irodalomtörténeti és képviselési jelentősége (Deák Ferenc szerepe)	69
FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI KONCEPCIÓK.	
TOLDY FERENC ÉS GYULAI PÁL	79
NEMZETTÖRTÉNET ÉS MITOLÓGIA HATÁRPONTJAIN	
A <i>ZALÁN FUTÁSA</i> MINT NEMZETI EPOSZ	89
Távolodás a klasszikai-nemzeti eposz normáitól	104
„ <i>HAT GÍM JÖVE SEBTEN ELÉBE</i> ”	
VÖRÖSMARTY EPOSZTERVE ÉS ÖSTÖRTÉNETI FELFOGÁSA A <i>ZALÁN FUTÁSÁT</i> KÖVETŐEN	113
Egy új eposz terve	113
Horvát István östörténetének főbb jellemzői, koncepciója	119
A <i>Magyarvár</i>	127
A nemzethalál víziója (<i>A Rom</i>)	138
Új, nagy, kedves, rettenetes (<i>A Délsziget</i>)	145

A Horvát-féle őstörténet és a kaukázusi őshaza nyomai az életműben	160
POGÁNY ÉS KERESZTÉNY ETIKA	
ÜTKÖZÉSPONTJÁN	164
Hagyomány és <i>idegen tan</i> : vallások konfrontálódása	166
<i>A két szomszédvár</i> tragikumáról	170
A kunok szerepe a Vörösmarty-epikában	176
A CSONGOR ÉS TÜNDE MINT NYELVI ÉS KULTURÁLIS KONTEXTUSVÁLTÁS	
„Csongorért szerencsét mondok” (A mű recepciótörténeti sajátosságai)	181
<i>A Csongor és Tünde</i> 1830-as kiadásterve	190
Keletkezéstörténeti útvesztők	196
„Drescher törül” Az Aurora-kör és a cenzúra viszonya az 1820-as évek második felében	213
Egy Kisfaludy-kép	226
Kisfaludy Károly és az <i>Aurora</i> képszerkesztői gyakorlata.....	229
<i>A Csongor és Tünde</i> és az illusztráció lehetséges kapcsolata	241
Képi minta és mitologikus háttér	246
„hiába ültetém vad föld’ porába” <i>A Csongor és Tünde</i> hagyományrétegei	258
BEFEJEZÉS	267
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	271
FELHASZNÁLT ÉS HIVATKOZOTT IRODALOM	275
Mellékletek	301
I. Szövegközlés Vörösmarty Mihály [<i>A’ régi pogány magyar</i>]	301
II.	304
KÉPMELLÉKLET	???

BEVEZETÉS

A kötet Vörösmarty Mihálynak a *Csongor és Tünde* megjelenéséig, 1831-ig tartó pályaszakaszát, s azon belül főleg az eposzi költészet anyagát vizsgálja. Az időhatár meghúzása tehát azt a már a 19. században kialakult gyakorlatot követi, amely szerint az említett intervallumon belül többé-kevésbé összetartozó és korszakképző művekről van szó, együttes tárgyalásukat pedig a műfajiságon kívül életrajzi, intézmény- és irodalomtörténeti, illetve generációs érvek is támogatják. A pályaszakasz lezárulása megközelítőleg egybeesik ugyanis Vörösmarty végleges Pestre településével, az Akadémia működésének kezdetével, Kisfaludy Károly halálával, Széchenyi István írói-közéleti fellépésével s a nyelvújítás eredményeinek gyakorlati alkalmazásával. Mindezekkel együtt pedig egy általános, a kortársaknál is megfigyelhető szemléletváltással, amely a nemzet jelenbeli helyzetét az 1830-as évektől már nem a „hősi kor” hagyományain vagy a történelmi múlt emlékezetbe idézésén keresztül kísérli meg értelmezni.¹

¹ A legtömörebben ezt a szemléletváltást Széchenyi fogalmazza meg a *Hitel* zárlatában: „Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia [...] A’ Mult elesett hatalmunkbul, a Jövendőnek urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hijábavaló reminiscenciákkal.” SZÉCHENYI 1830, 270. Vörösmarty az *V. Ferdinand királyhoz* (1830. november) című ódában eposzirói munkásságának szemléleti okát – a *Zalán futásának* felütéséhez hasonlóan – a nemzetteremtésre, s ezért lényegében egy nemzeti szempontú irodalmi mű tárgyválasztására is alkalmatlan jelenben határozza meg: „A’ megdicsőült hajdan’ erősei, / Csatak’ s jeles tett voltak énekem: / Hallgatva néztem a’ jelenkor’ / Bábműveit, fogadásom állván // Nem szólni semmit gyáva fiak felől. [...] Meg nem nevezve éltek

Az életmű belső viszonyait tekintve a kritikai kiadás által is követett műfaji összetartozás a legerősebb, hiszen Vörösmarty *A két szomszédvár* publikálása, 1831 után már nem ír több eposzt, annak ellenére, hogy a negyvenes években az eposzi és a drámai korról folytatott vita közben még az ő neve is felmerül a magyar irodalom továbbra is hiányosnak érzékelt fejlődéstörténeti-műfaji egységének megteremtésével kapcsolatban.² Az időszak leírására az irodalomtörténeti munkák, Toldy Ferenc periodizációjára emlékeztető módon, előszeretettel használják az *eposzi korszak* egységesítő szókapcsolatot, holott Vörösmarty 1825–1830 között is legalább annyi energiát fordít például drámai művek alkotására, mint pályája későbbi szakaszaiban, ha ez ekkoriban még nem kötődik is a színházi, színpadi gyakorlathoz.³

A tárgyalat időszakazon belül, ha kritikátörténeti szempontból nem egységesen is, de mégis általánosan öröklődő, hosszú ideig élő hagyományként a *Zalán futása* vált olyan alapvető viszonyítási ponttá, amelyhez Vörösmarty más epikus műveit mérve elvégezhető volt a hangsúlyok kijelölése: a belső (életműbeli) és a külső (nemzeti) értékviszonyok, vagyis a hasonlóságok és az eltérések megállapítása. A kritikai értékelés heterogeneitását, a(z) ideológiai) kánonformálás jellegét elsősorban az befolyásolta, hogy amíg a nemzeti preferenciájú irodalomszemlélet már magát a nemzeti eposz létrejöttét

a' hon / Korcsai, bár ragyogók, előttem.” Közismert, hogy Kölcsey Ferenc, Kisfaludy Károly életművében, irodalmi törekvéseiben is hasonló váltás rögzíthető 1830 körül.

² A teljes anyag tárgyalását érintené a műfaji besorolás problematikája, amely legélesebben Toldy és Arany generációjának eposzfelfogásában ütközik majd először ki. Arany például udvariasan, hiszen irodalomtörténete természetesen az eposz folytatásánál tárgyalja Vörösmarty „kisebb költeményei”-t, de elutasítja Toldy korszakolásának a Vörösmarty-művekre tett műfaji javaslatát. A *Zalán futásán* kívül Vörösmarty eposzainak nagyobb része Aranytól a „képzelt tárgyú hősköltemények, vagyis inkább beszédek” műfaji besorolást kapja. ARANY 1962b, 524. A kérdésről részletesen a későbbiekben lesz szó. Az eposzi és drámai korról Toldy Ferenc és Szontagh Gusztáv közötti vita anyaga és értelmezése: SZALAI 1981, 319–345; DÁVIDHÁZI 1994, 114–120.

³ SZILÁGYI 2011, 37.

olyan cselekedetként, politikai-irodalmi tettként értékelte, amely részben az esztétikai ítéletek fölött áll, a későbbi, főleg a népiesség alkotóinak szemléletében viszont az esztétikai hiányosságok, a mitológiateremtés problémái, a hexameteres forma a *Zalán futását* tulajdonképpen kísérletté, egy majdani – elsősorban Arany Jánostól várt – teljesebb, „nemzetibb” és organikusabb szöveg műfaji előzményévé tették. Ez a konfrontatív jellegű felfogásbeli különbség főleg Toldy Ferenc és kortársai, Erdélyi János, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál munkásságában teremtődött meg és bővült ki, illetve hagyományozódott tovább a későbbi, a nemzeti eposzról és a nemzet epikus korszakáról folytatott irodalomtörténeti vitákban. A *Zalán futásának* magyarázó erejű kapcsolata más Vörösmarty-művekkel viszont a későbbiekben is megmaradt, sőt fel is erősödött, s így tulajdonképpen csak a megközelítési mód változik majd meg. Az eposz elhibázottá minősítését követően – miszerint a mű szerelmi és elégikus-lírai betétek, illetve a nemzeti tematika alkalmi és szervetlen kapcsolata⁴ – az említett kettősség Vörösmarty epikájának szinte az egészére kiterjedt: a közvetlenebb történeti ihletettségű művek az utóbbi, a mitologizáló szövegek pedig az előbbi folytatásaként, kiegészítéseként olvasódtak, s így jöttek létre az epikán belül a műveket hosszú ideig ugyanabban a kettősségben látó értelmezések.⁵ A két tematikus-poétikai vonulat összefüggéseinek a gondolata majd csak a hetvenes évek közepén, Martinkó András és Szörényi László tanulmányaiban merül fel és kap bizonyító érveket.⁶ Mindkét értelmezésre – Vörösmarty világmépének és eposzfelfogásának lényegesebb összetevőire – visszatérek még a szöveg adott helyein, illetve saját értelmezéseimet is részben e két tanulmánnyal összhangban, eredményeiket felhasználva alakítottam ki.

⁴ SZÖRÉNYI 1989a, 37.

⁵ Fried Istvánnak a Vörösmarty epikáján belüli műfaji változásokról írott tanulmánya így foglalja össze ezt a műfaji kettősséget: „a rendi-nemesi eszményt kifejezni szándékozó eposzi törekvés, és az eposzt belülről lazító-tágító »tündérező«, az egyéni válságot tükröző, az eposz fő- és mellékalakjaiba rejtett romantikusan hősi jelleg, amely az eposz 1820-as évekbeli lehetetlenségét, korszerűtlenségét dokumentálja.” FRIED 1975, 130.

⁶ MARTINKÓ 1977a, 172–221; SZÖRÉNYI 1989a.

A kötet nem törekszik a teljes epikus anyag újraértelmezésére, csupán néhány korábban is ismert szempont elmélyítését tekinti céljának, abban bízva, hogy így is képes lesz az epikus korszakon belüli hangsúlyokat átrendezni, közben pedig olyan újszerű kontextusokra rámutatni, amelyek az életmű későbbi időszakaszainak a jobb megértéséhez is használhatónak tűnnek. Ez a vállaltan képlekeny célkitűzés, illetve annak a kutatás közbeni további formálódása okozza, hogy a kötet módszertana, értelmezéseinek tárgya – bár többnyire megmarad az említett időszakazon belül – nem tekinthető egységesnek. Fontosnak tartottam például átgondolni azt az irodalomtörténeti hagyományt, s annak főleg a latens, kevésbé érzékelhető szemléleti háttérét, amelyet Vörösmarty halála után az életmű első sajtó alá rendezője, Gyulai Pál teremtett meg és örökített tovább. Gyulai *Vörösmarty életrajzáról*, bár bizonyára a Vörösmarty-szakirodalom leggyakrabban hivatkozott kötete, napjainkig nem készült olyan értelmezés, amely a kötet irodalomszemléletét, Vörösmarty-képét, sőt forráshasználatát tárgyalná.⁷ A mű irodalom-

⁷ A kötet ilyen irányú értékelését egy rövidebb, főleg a kutatómunkát ismertető dolgozatban megkezdte T. SZABÓ 2001, 140–146. (A tanulmányt a szerző még Szabó Levente néven publikálta, a könnyebb azonosíthatóság miatt használom már itt a később módosított névalakot.) Gyulai a kiadáshoz írt *Előszó*ban részletezi a forrásanyagot: „Mi az életrajz és jegyzetek adatait illeti, a leghitelesebb forrásból merítettem. Az illető könyveken és folyóiratokon kívül, leginkább Vörösmarty sajátkezű jegyzeteit, leveleit, neje, testvérei és barátai közleményeit használtam. Gyermeksége rajzát majdnem kizárólag Vörösmarty Jánosnak, a költő testvérének, köszönhetem. Vörösmarty neje szintén sok becses adatot szolgáltatott, s átadta férje minden iratát, melyek közt számos levelet is találtam. Zádor György, a költő egyik legjobb barátja, nemcsak Vörösmartynak több ifjúkori kísérletét engedte a nála lévő eredetiből lemásoltatnom, nemcsak irodalmunk történelmére vonatkozó kézirat-gyűjteményét adta át használatomra, hanem tanácsával, utbaigazításával folyvást gyámolított. Hasonló köszönettel tartozom Toldy Ferencnek is, ki szintén használnom engedte könyvtárát és kézirat-gyűjteményét és számos adattal és felvilágosítással szerencsételtett.” Gyulai Czuczor Gergely, Érdy János, Egressy Gábor és Gaal József segítségét emeli még ki az életrajzzal kapcsolatban. GYULAI 1961, 304.

történeti értékviszonyait, életrajzi narratíváját vizsgálva kerültem szembe a felhatalmazás, a kiadáshoz kapcsolódó mandátum problematikájával,⁸ s azon keresztül Deák Ferencnek a kiadás körüli szerepével. Deák Vörösmarty halála utáni „irodalmi” szerepvállalása ugyanis nem csak az írói segélyezés, a nemzeti kegyelet speciális esete, hanem a Vörösmarty-árvák gyámságának felvállalásán keresztül a kiadás körüli jogok történetének is fontos része. Az 1850-es évek tisztázatlan, a nemzeti ellenállás közegeként is funkcionáló gyámjogi helyzete idézhette elő,⁹ hogy egyrészt szokatlanul sokáig, nyolc évig húzódott a Vörösmarty-életmű kiadásának megkezdése, másrészt hogy a felhatalmazást a Deák irodalmi-politikai köréhez tartozó Gyulai Pál, nem pedig a kiadást már 1856 elején, közvetlenül Vörösmarty halála után szorgalmazó Toldy Ferenc kapta meg Deáktól. A felhatalmazás viszonylag jól dokumentálható története jelképesen magában foglalja, ebben a kontextusban is érzékelhetővé teszi azokat az irodalomtörténeti ellentéteket, amelyek Gyulai, Kemény, Csengery, vagyis az úgynevezett irodalmi Deák-párthoz köthető írók és Toldy Ferenc között feszültek ekkoriban a magyar irodalom fejlődéstörténeti megítélésével kapcsolatban.¹⁰ Másrészt a kiadástörténet vizsgálatán keresztül lehetőség nyílt arra is, hogy a Vörösmarty-hagyaték történetét röviden összehasonlítsam a felhatalmazás és az örökség korábbi, Kisfaludy Károly halálához kötődő, eddig elsősorban az Aurora-pör kapcsán tárgyalt folyamatával. A kiadás- és a recepciótörténet együttes tárgyalása, a *generációváltás*¹¹ leírása pedig, úgy gondolom, megkönnyíti a Gyulaitól eredő hagyomány- és eposzfelfogás árnyaltabb kontextualizálását. Gyulai generációja már egészen más szempontok alapján közelített a nemzeti eposz műfajához, s ugyanez mondható el nemzetszemléletükről is. Ezek

⁸ MEZEI 1998.

⁹ HATTYUFFY 1900; DEGRÉ 1977, 108–120; ZÁMBÓ 2004; ZÁMBÓ 2007. Ezúttal is köszönöm a szerzőnek, Zámbo Géának, hogy egy személyes beszélgetés alkalmával segített eligazodni, fogódzókat találni az 1849 utáni összetett gyámjogi, gyámügyi helyzettel kapcsolatban.

¹⁰ Az irodalmi Deák-párról: SZAJBÉLY 2005, 199–216.

¹¹ Az irodalmi generációváltásról: MARTINKÓ 1972, 32–72; KERÉNYI 2003, 469; SZILÁGYI 2010, 275.

az irodalomtörténeti folyamatokkal ugyan érintkező, de szorosabban véve inkább a társadalomtörténet és az irodalomszociológia területéhez tartozó, az értelmezésekhez képest mintegy kitérőként funkcionáló fejezetek igyekeznek visszamenőleg magyarázatot adni a Vörösmarty-életművel kapcsolatos kánon korai, még tulajdonképpen nem is a művekből, hanem Vörösmarty nemzeti költői pozíciójából, jelentőségéből kiinduló formálódására.

Az irodalomtörténeti szakirodalomban is hosszú ideig uralkodó, Horvát István őstörténeti munkásságát tudománytörténeti nézőpontból értékelő szemléletet mellőzve igyekeztem kialakítani a kötet középső, a *Zalán futását* követő epikus művek értelmezésének megközelítési, módszertani hátterét. Horvát István őstörténetének Vörösmarty generációjára gyakorolt hatása már Toldy és Gyulai óta ismert és dokumentált a Vörösmartyról szóló irodalomban, viszont a szerző történetész munkásságának a tudományos életből való kiszorulása, etimologizáló nyelvszemléletének peremhelyzetbe kerülése a hatástörténet részleteinek vizsgálatát lényegében elzárta a kutatás elől. Horvát „déliabós” őstörténete elrettentő, az újraolvasást hosszú ideig feleslegessé tevő, példaértékű citátumokban élt tovább, s a Vörösmarty-művek esetében olyan zsákutcaként értelmeződött, amely csupán a nemzeti eposz megírása utáni útkeresés és válsághelyzet dokumentuma, de nem jelent önállóan is kezelhető egységet az életműben. A szöveg megkísérli kiszélesíteni azt a filológiai hátteret, amelyet a *Magyarvár* kritikai kiadásának tanulmányértékű jegyzetanyaga tárt föl a *Zalán futását* követő „nagyobb eposszal”¹² kapcsolatban, másrészt pedig röviden ennek a hatásnak a nyelvfilozófiai, a nyelv keletkezésével kapcsolatos aspektusaira is kitér. A kérdéskör azért is tekinthető kiemelten fontosnak, mert a húszas évek közepétől egészen a negyvenes évekig bezárólag követhető Vörösmarty életművében az a folyamat, amelynek eredője Horvát történelem- és nyelvszemlélete volt. *Az áldozat* című drámán kívül egy máig kiadatlan, befejezetlen Vörösmarty-cikk még 1846 körül is az őstörténetet tematizálja, s a kézirat egy, eredetileg bizonyára betétdalnak készült, később önállóan megjelentetett szövegrészlete,

¹² MARTINKÓ 1964, 425–447; VÖRÖSMARTY 1967, 382–404. (A kritikai kiadás jelölésére a későbbiekben a VMÖM rövidítést használom.)

a *Madárhangok* kontextusa – ahogyan arról Kemény Zsigmond naplóbejegyzése beszámol¹³ – ugyanúgy a magyar ősvallással kapcsolatos irodalmi konstrukció témakörébe sorolható, mint például a *Magyarvár* elbóri jósnőjének alakja.

Horvát István irodalomtörténeti megítélése az utóbbi évtizedben jelentősen megváltozott, s több olyan tanulmány is született, amely főleg a reformkor korai időszakára, illetve a megelőző évekre nézve próbálja meg átértékelni Horvát szerepét, s nem kizárólag a vakvágányra futott őstörténeti kutatásai alapján megítélni a szerzőt. Dávidházi Péter jegyzi meg például Horvát és Toldy Ferenc kapcsolatáról, hogy „a Toldynak adott életre szóló indítatásról is részben azért nem találunk számottevő elemzést a szakirodalomban, mert az irodalomtörténészek nem akarták szaktudományuk atyját kompromittálni”.¹⁴ Vörösmarty esetében ez a kapcsolat szintén nehezen értékelhetőnek, sőt kínosnak tűnik, ha kizárólag Horvát pár év alatt már a kortársak szemében is terméketlen rögeszmévé váló nemzeti büszkeségének, nacionalizmusának alapjait vesszük figyelembe. Horvát bőséges forrásanyagra hivatkozó kötetei, látomása a magyar őstörténetről ugyanis véleményem szerint lehetővé tették, hogy a honfoglalás előtti, adatokban rendkívül szegényes időszakok olyan topográfiai, etnikai *viszonyítási* pontokat kapjanak, amelyekhez igazodva legalább megkísérelhető volt egy tágasabb, eposzi perspektívájú nemzeti narratíva létrehozása. S ebben a keretben már – akár a *Magyarvárt*, akár *A Délszigetet* vagy *A Romot* tekintjük – a Vörösmarty-életmű korábban megalkotott történetfilozófiai, kozmogóniai tartalma meghatározóbbá tudott válni, mint az etimológiákból kitapintható, pusztán formális alapokon nyugvó nemzeti történelem és az abból kibomló nemzeti büszkeség. Másrészt Horvát és Vörösmarty esetében merőben ellentétes következményeket mutat például a *Rajzolatoknak* szinte az egész ókort, a biblikus időköt magyarrá tevő nemzetképe. Vörösmarty főleg a *jelennel* párhuzamba állítható, rokontalan, nemzetkarakterológiai okok (visszavonás, pártosság¹⁵ etc.) miatt pusztulásra ítélt nép(ek) történetét emeli ki a Horvát-féle anyag-

¹³ KEMÉNY 1974, 137–138.

¹⁴ DÁVIDHÁZI 2004, 408.

¹⁵ BIRÓ 2003, 149–152.

ból, tehát lényegében a *Zalán futásának* „ciklikus és katasztrofális” történetfilozófiai felfogása kap újszerű, perspektivikusabb megfogalmazást.¹⁶ Horvát leltárszerű módszertanától távol áll, nem képes narratívába rendezni a szövegyezés alapján a magyarsággal rokonságba hozott népek történetét, s ezért a bizonyítani vágyott, dicsőséges és koherens nemzettörténet tulajdonképpen feloldódik, eltűnik a világtörténelem, sőt a történelem előtti mitikus idők homályában, epizódjaiban.

Borbély Szilárd Horvát István könyveinek nyelvhasználatára, a nyelv metafizikai szemléletére koncentrálni nyit meg egy olyan új kutatási irányt, amely a hatástörténetnek nem a historizáló, hanem elsősorban poétikai következményeit tekinti mérvadónak: „Feltételezésünk arra irányul, hogy a nyelv, amelynek Horvát István egyre elhatalmasodó mértékben foglyává vált, Vörösmartyt is megérintette, és talán e nyelv tapasztalata nyomot hagyott poétikáján.”¹⁷ Horvát István az etimológiai szemlélet módszertanán keresztül kényszerűen és törvényszerűen jutott el a (magyar) nyelv keletkezésének problematikájához, ahhoz a kérdéshez, hogy hol és mikor kezdődik egy nép és egy nyelv története. S ez a problémakör, nemzeti vonatkozásaival együtt, már átkapcsolódik a korszakban igen élénk, a nyelv keletkezését, isteni vagy emberi eredetét érintő nyelvfilozófiai gondolkodás, a természeti nyelv, a hőskor és a későbbi csinosodott nyelvhasználat, a nyelvtörténet társadalom- és kultúrtörténeti értelmezéseinek a területére.¹⁸ Vagyis arra a területre, amely Vörösmartyt is igen élénken, elméleti szempontból is foglalkoztatta a húszas évek második felében, s a nemzeti szempontokat általános nyelvfilozófiai kérdésekkel vegyítő tanulmányt írt a kérdéskörrel *Gondolatok a 'magyar nyelv' eredetéről* címmel. A *Tudományos Gyűjteményben* megjelentetett tanulmány fontos, kevésbé kiaknázott hátteret nyújthat például *A Délsziget* első énekének a (magyar)

¹⁶ SZÖRÉNYI 1989a, 84.

¹⁷ BORBÉLY 2001, 119

¹⁸ BOLDOGRÉTI VÍG [Horvát István] 1806; SZEMERE 1890, 200–219; HERDER 1983, 169–347; CSETRI 1986; KELEMEN 1990; BÉKÉS 1997; KONTLER 1997, 111–125; HÁSZ-FEHÉR 2004; S. VARGA 2005; TAKÁTS 2007, TAKÁTS 2011; FERENCZI 2012, 25–38.

nyelv keletkezésével, rétegződésével kapcsolatos meglátásaihoz, a földi és az égi hangokat magába gyűjtő síp szimbolikájának értelmezéséhez. A nyelv története ebben a felfogásban szorosan, értelmezhető jelleggel kötődik a nemzet történetéhez, változása a kultúra szélesebb értelemben vett történetével párhuzamosan tárgyalható.

Borbély Szilárd tanulmányától függetlenül, de szintén Horvát István nyelvszemléletének poétikai következményeit a középpontba állítva Füzi Izabella a *Csongor és Tünde* nyelviségével kapcsolatban hívja fel a figyelmet a szerelmi érzés és az azt verbalizáló nyelv szoros, a nyelv metafizikai jellegű felfogására utaló megoldásaira, s azoknak a két főszereplő monológjaiból kitapintható jelenlétére.¹⁹ Érzés és szó/nyelv párhuzamos, a természeti hangok és a természeti tárgyak létmódjához, azonosságához hasonló nyelv megteremtése,²⁰ s egy ilyen típusú, a nyelv működésmódjával kapcsolatos elvárás nyomon követhető az életmű későbbi darabjaiban is, s ha folyamatosnak nem tekinthető is a törekvés, időről időre felbukkan Vörösmarty szövegeiben a nyelvi kifejezőerő ehhez viszonyítható korlátozottságának, hitelvesztésének a gondolata, Vörösmarty „nyelvbölcséleti szorongása” is.²¹ Az említett kezdemények után a problémakör majdani, átfogó feldolgozásához a szöveg néhány megállapítása – célkitűzésének megfelelően – elsősorban a korai időszakra vonatkozóan kíván szerény adalékokat szolgáltatni, s felhívni a figyelmet például arra, hogy Herder vagy a Magyarországon szintén jól ismert Friedrich Schlegel nyelvbölcséleti munkássága mellett forrásként figyelembe vehető Horvát terjedelmes, Verseggy ellen írott könyvének a nyelv keletkezésére vonatkozó, a korabeli nyelvfilozófiai viták legfontosabb szereplőinek felfogását idéző fejezete is.²² Vörösmarty

¹⁹ FÜZI 2001, 33–39; TÖRÖK 2001, 39–45.

²⁰ DE MAN 2001, 45–55.

²¹ ZENTAI 2001, 73–89.

²² BOLDOGRÉTI VIG [Horvát István] 1806. Különösen a könyv *II. Szakaszának A' nyelvről közönségesen és A' nyelvnek eredete* című fejezetek lehetnek figyelemreméltóak hatástörténeti szempontból. Horvát István Herdert és Adelungot követő felfogása szerint a nyelv emberi eredetű, s „a' símulatlan emberben lakó ész találta fel a' szükségnek ösztökélésére”. (BOLDOGRÉTI VIG [Horvát István] 1806, 171.) Horvát nyelvészeti

erre az egy műre hivatkozik cím szerint is az említett nyelvfilozófiai, nyelvtörténeti tanulmányában, s Horvátnál bőséges anyag található például a természeti nyelv kialakulásával kapcsolatban, s ugyan a Verseghe nyelvelfogása ellen írott munka Vörösmarty cikkéhez hasonlóan főleg történeti szemléletű, de mindemellett magában foglalja a keletkezés, a genezis időszakát is.

Többek között ez a termékenynek mutatkozó nyelvfilozófiai indítatású kutatási irány, másrészt a *Csongor és Tünde* régóta és sokak által hangsúlyozott kapcsolódása az epikus művekhez,²³ arra bátorított, hogy a kötetben az epikus művek vizsgálatát lezáró fejezetek után, s részben az ott levont következtetéseket felhasználva újragondoljam a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetével, értelmezésével kapcsolatos irodalomtörténeti hagyomány egy részét. A keletkezéstörténeti és kontextuális értelmezés megkísérel hátteret teremteni az epikán belül egy új korszakolási javaslat megalkotásához, illetve felvetéseket tesz a „társtalan” színmű és az epikus anyag viszonyáról. Martinkó András Vörösmarty-tanulmányának legfontosabb, a földi menny keresését szinte az egész életműre kiterjesztő téziséből következik, hogy a *Csongor és Tünde* elsősorban nem ideológiai, hanem műfaji szempontból tekinthető az 1820-as évek poétikai törekvéseit összegző és lezáró műnek.²⁴ Toldy Ferenc nyugat-európai körútjáról 1829-ben Vörösmartyhoz írott, a mű „párizsi” kiadásának tervére

indíttatású könyve mindemellett természetesen nem foglalkozik a költői nyelv eredetével, a csinosodással párhuzamosan végbemenő nyelvváltozást is többnyire a tudományokhoz, társadalmi hasznossághoz köti, s nem tér ki az egyén belső, érzelmi változásainak lehetséges nyelvi következményeire. A problémakörhöz, Horvát tekintélyéhez fontos háttéranyag Szemere Pál 1812. március 12-én írott terjedelmes, tanulmány jellegű levele, amelyben Szemere Horváttól kér segítséget, hogy Friedrich Schlegel *Über die Sprache und Weisheit der Indier* című művének „principiumait a nyelvek és azoknak eredetök felől” értelmezni tudja. Az olvasásban „szinte a szédülésig erőlködő” levélíró Horvátot tartja a legalkalmasabbnak, hogy az egykori „tanítvány” könyvét értelmezni tudja. SZEMERE 1890, 210.

²³ SZAUDER 1961b, SZAUDER 1961c; FRIED 1987; FRIED 1990; FRIED 2000; FRIED 2001; ROHONYI 2001; TAXNER-TÓTH 1993.

²⁴ MARTINKÓ 1977a, 172–221.

és a műhöz készítendő rézkarcra vonatkozó levelének részletéből kiindulva vizsgálja egy hosszabb fejezet a mű úgynevezett „elsődleges kontextusait”, kiadástörténetét és tervezett képi illusztrációját.²⁵ A Toldy-levelében említett, Kisfaludy Károly által készítendő képi illusztráció azonosításának kísérletéből, a Vörösmarty-szövegből, majd pedig a művek néhány motívumának értelmezéséből kiindulva vetem föl az úgynevezett Y-példázat és a *Héraklész a válaszfalon* történet kontextuális és narratív kapcsolódását a *Csongor és Tündéhez*. Vörösmarty az utóbbi történet alapváltozatát a *Volt tanítványaimhoz* című költeményben használta föl először,²⁶ s véleményem szerint ugyanez a történet lesz majd a strukturális váza a *Csongor és Tündében* a hármas úthoz kötődő jeleneteknek. A fejezet értelmezése szerint a mű elején, az álomban meghozott döntés ugyancsak az említett mitológiai jelenetet használja föl, s a „pogány kunok” idejéből” származtatott, a szerelmi tematikát az Éj tragikus kozmogóniájával, emberfelfogásával szemben átmenetileg uralomra juttató történet beilleszthető a csinosodás 19. századi, a nemzeti kultúra egy fontos átmeneti, a vad és a civilizált korszakok közötti váltást az irodalom eszközeivel újrafogalmazó, értelmező folyamatába.²⁷ A kötet nem tekinti feladatának a kapcsolódás jellegének teljes kifejtését, így például a forráshoz való viszony tárgyalását, csupán a gazdag szakirodalmi háttérrel rendelkező műnek a *nemzeti* irodalom kontextusában is értelmezhető vonásaira, illetve a műfajváltásra és a későbbi műfaji értelmezés feszültségeire hívom fel a figyelmet. A mű heterogén, jóval a megjelenés után született műfaji értelmezései (filozófiai költemény, drámai költemény, mesejáték etc.) elsősorban történeti fejleményként értékelhetők, s véleményem szerint annak a bizonytalanságnak a tüneteit mutatják, amelyek a „korszakváltások” idején megjelenő szövegekkel kapcsolatban olykor megfigyelhetők.²⁸

A kötet súlypontja az említett szempontokon kívül elsősorban

²⁵ TAKÁTS 2001a, 316–324.

²⁶ KIRÁLY 1980, 153–161; SZÖRÉNYI 2004, 34–39.

²⁷ SZILÁGYI 1998, 404–424; HÁSZ-FEHÉR 2004, 208–221; TAKÁTS 2007; TAKÁTS 2010; TAKÁTS 2012, 39–52.

²⁸ Például a *János vitéz* megjelenését követő műfaji bizonytalanságokkal (eposz, mese stb.) kapcsolatban vö.: GULYÁS 2010, 79–116.

a művek mitológiai háttérének az értelmezésére irányul. Ez abból is következett, hogy ezen a területen támaszkodhattam friss, a témát elsősorban nem filológiai, hanem elméleti szempontból is értékelő tanulmányokra. Szajbély Mihály írása főleg a német irodalomban számottevő, elméletileg is kidolgozott *új mitológia* körébe sorolta Vörösmarty úgynevezett fantasztikus eposzait, s Vörösmarty legjellemzőbb mítoszalkotási eljárásának a konstrukciót tartja a rekonstruktív szándék helyett. Az új mitológia kontextusában Vörösmarty számára kevésbé volt fontos, hogy forrásokkal igazolható legyen egy-egy szöveg mitológiai háttere, s azok hiányában éppúgy merít(het)ett a Biblia vagy az antik görögség mitológiai anyagából.²⁹ A tanulmány választott tárgyán kívül esik az a kérdés, hogy vajon a *Csongor és Tünde* besorolható-e ebbe a folyamatba, s hogyan változik, változik-e egyáltalán a műben a mitológia kezelése és létrehozása a korábbi, epikus műfajú anyaghoz képest. Az új mitológia programjának ugyancsak irodalom- és esztétörténeti hatását vizsgálja Toldy Ferenc Vörösmarty-tanulmányával kapcsolatban Főrizs Gergely, de ezzel együtt a mitológiateremtés belső szabályaira is felhívja a figyelmet. Toldy és Vörösmarty előtt is elvi megfontolásként állt az, hogy a *Zalán futásában* megalkotott mitológia harmonizáljon a nemzet történetéből következő „philosophia”-i igazsággal, legyen az bármilyen általános, elmosódott tudás is. Vagyis mivel a magyar nemzet története – a kortárs őstörténeti felfogás uralkodó nézete szerint – bizonyosan a keleti népek történelmébe és vallási-kulturális közegébe illeszkedett a régmúltban, szükségszerű feltétel, hogy a nemzeti mitológia megalkotásakor a keleti népek mitológiájából mérítsen a költő, s ezzel a hiányzó históriai igazság helyett legalább a filozófiai biztosítsa a hitelességet és a mitológiai anyag organicitását.³⁰

Lényegében ezen a gondolatmeneten haladva, a vallási konfrontáció szempontjából vizsgálom az életmű utolsóként megjelent, Kemény Zsigmond és később többek által is Vörösmarty legegységesebbnek tartott epikus művét, *A két szomszédvárt*. A mű heterogén vallási világképe, a pogány és keresztény vallás egymás mellett élése vezet a főszereplő, Tihamér esetében a tragikus végkifejlethez.

²⁹ SZAJBÉLY 2000; S. VARGA 2012, 128–139.

³⁰ FŐRIZS 2003, 309–331.

Családja lemészárlása miatt a *pogány* vallási szokások szerint a főistennek, Hadúrnak esküszik bosszút a Káldorok ellen, de a pogány hagyomány szerinti jogos bosszú a terjedő *kereszténység* világában már tragikus vétségnek számít, s ezért a két, egymással merőben ellentétes etikai törvényeket felállító világ ütközéspontjára kerülő, a mű elején még a király oldalán keresztes hadjáratból visszatérő Tihamér a mű végén kivetett bujdosóvá, az örök zsidóhoz hasonló figurává válik. A Káldorok világában ugyanez a sors vár a kereszténységgel egyező életet élő Enikőre: halála után a földben nem nyugvó, vissza-visszatérő kísértet, villi lesz belőle. A műben Hadúr és a kereszténység istene is csak Tihamér két esküjében válik „valóságossá”, a mű olvasója az elbeszélőtől nem kap állásfoglalást azzal kapcsolatban, hogy a két, egymást kizáró vallási hagyomány közül melyiket tekintse hitelesnek a tragikum értelmezéséhez, vagyis a döntést a Vörösmarty-mű a befogadóra bízza. Az „epikus korszak” műfaji lezárása mellett ugyanolyan súlyúnak gondolom ezt a tematikus megoldást: a pogány idők, a honfoglalás előtti kor vallási, etikai hagyománya nem emelhető át a megváltozott viszonyok közé, s nem csak ez, hanem a nemzettörténet változó viszonyai is megkövetelik az új etikai normák terjedését. *A két szomszédvárban* megjelenő, de már az ember *általános* antropológiai természetét is érintő vadság korszakát leváltó új kultúrafelfogás motívumai Vörösmarty későbbi, az őstörténetet még tematizáló munkáiban is felbukkannak, de ezekre a motívumokra – az *Árpád ébredésével* és *Az áldozattal* kapcsolatban – már csak utalok a kötetben, nem tartozik bele annak szorosabb vizsgálati körébe.

Más okokból, de szintén nem tartalmaz a szöveg olyan önálló fejezetet, amely az életmű korai időszakának részletesebb és összefüggő történetfilozófiai, antropológiai és esztétikai-poétikai összetevőit vizsgálná. Erre korábban két tanulmányban már kísérletet tettem, s ismétlés helyett főleg az ottani következtetéseimet igyekeztem beépíteni munkámba. *A felekezet* című, 1837-es cikk kapcsán Vörösmarty társadalomfelfogásának alapjait, tudás és cselekvés viszonyát, a haladás lehetőségeit vizsgáltam mozaikszerűen ugyan, de a teljes életműre irányuló szándékkal.¹ Schedius Lajosnak, Vörös-

¹ GERE 2001, 171–179.

marty pesti egyetemi tanárának fő művét, az 1828-ban megjelent *A philokaliának, azaz a szépség tudományának alapelvei*, illetve Schedius tanítványának, Simon Florentnek terjedelmes, Schedius esztétikai előadásaiból készült jegyzetét pedig Vörösmarty szövegeihez a szépség, fenségesség, nőiség kontextusait értelmezve igyekeztem felhasználni.² Nem került be a szövegbe az *Aurora* nyitó kötetében ugyancsak Schedius Lajos által írott, a kultúra és a szépség viszonyát tematizáló programcikk értelmezése, amelyről szintén írtam már az említett tanulmányban. Ezeken a területeken be kellett látnom ismereteim, kutatási lehetőségeim nagyfokú korlátozottságát, s hogy ezért legfeljebb a problémakör és néhány összefüggés érzékeltetéséig juthattam el. De a kötet olvasója számára, reményeim szerint, nem csak retorikai, mentegetőző fordulatként, hanem általános tapasztalatként is elfogadható, ha egy hosszú idő, sok belső formálódás, kétely és más szemléletet kívánó munkák után lezárt kutatás hiányosságait a szerző jóval hosszabban tudná sorolni, mint – pillanatnyinak vélt – eredményeit.

² GERE 2007a, 3–50; GERE 2007b, 137–153.

VÖRÖSMARTY *EPIKUS KORSZAKA* A 19. SZÁZADI RECEPCIÓ FŐBB VONÁSAI

A szakirodalom Vörösmarty *A magyar költő* című, 1827 második felében keletkezett költeményét hagyományosan a szerző egzisztenciális válságának, s az önálló írói-költői pálya elbizonytalanodásának dokumentumaként kezeli. Erre magától Vörösmartytól is hozható adat, hiszen Sallay Imre feljegyzése szerint Vörösmarty ugyancsak életrajzi szituációval indokolta a költemény megírásának hátterét: „Itt panaszlom – mondá – e költeményemben önnek magam és több költőnek nyomorú állapotát, – értsen belőle ki érteni tud.”³ Az életrajzi magyarázat tovább bővíthető azzal a Fábián Gáborhoz írott levéllel, amelyben Vörösmarty a „nyomorú állapotot” a bensőséges baráti kapcsolat keretein belül részletezve, napi szintű megélhetési gondjairól számol be.⁴ A fenti összefüggésben idézte a verset Széchenyi is a *Hitelben*,⁵ s a később emblematikussá váló szöveg példaértékét egészen Arany Jánosig megőrizte, aki a megszólalás, a nemzet előtti panasz 1848 utáni lehetőségeit megkérdőjelezve, a hazafias költészet devalválódását rögzítő, ironikus aspektusból idézte föl Vörösmarty művét.⁶ De említhető kevésbé ismert, a műnek nem az életrajzi rétegeire reagáló költemény is, hiszen az 1830-ra kiadott *Aurorában* *A költő* címmel egy Sz. T. monogrammal

³ VMÖM 1960b, 282.

⁴ „csak az esik sajnosan, hogy mikor kedves felhőn túli világomban örmest repdesnék, megkordúl a' gyomor 's illy nyomos kérdést tesz boldogtalan előlátással: mit eszünk esztendőre Marti?” Vörösmarty Mihály Fábián Gáborhoz, 1827. február 15. VMÖM 1965a, 166.

⁵ SZÉCHENYI 1830, 74.

⁶ ARANY János: *Az új magyar költő (Paródia)* (1859)

jelölt szerző, valószínűleg Székács József írja meg a költemény versengő, nem a közönség visszhangtalanságára, hanem a költői szerepre reagáló párdarabját.⁷

A magyar költő keletkezésének idején Vörösmarty elsősorban *A kisgyermek halálára* című lírai költemény, a *Cserhalom* és a pályáját megalapozó nemzeti eposz, a *Zalán futása* révén vált ismertté az irodalmi köztudatban, s főleg utóbbinak a nemzeti irodalom rendszerében betöltött előkelő szerepe miatt lett egy nemzedék, az új iskola, az Aurora-kör vezető költőjévé. Toldy Ferenc ekkoriban már közzétette az eposzról írott terjedelmes tanulmánysorozatát, amely a szöveg kanonizálási szándéka mellett egy olyan folyamat nyitányát rögzítette Vörösmarty művével a nemzeti irodalom úgynevezett *eposzi lelkesedésű* korában, amely később Erdélyi, sőt Gyulai Pál és Arany János idején is az irodalom- és műfajtörténeti gondolkodás középpontjában maradt, vagy legalábbis annak időről időre visszatérő témája volt. Toldy tanulmánya, azontúl, hogy meghatározó állomás a Vörösmarty-életmű recepciótörténetében, a magyarországi romantikának is gyakran idézett szövege, de ugyanakkor – a kanonizáció általános működésmódjának megfelelően⁸ – merrevé, statikussá is tette az 1831-ben lezáruló eposzi pályát, s azt az irodalomtörténeti folyamatot, amelyben Vörösmarty műve keletkezett. Mivel a *Zalán futását* követően más Vörösmarty-eposz nem ért el olyan mértékű irodalomtörténeti hatást, mint a műfaji várokozás miatt a honfoglalási-nemzeti eposz, az „epikus korszak” belső értékviszonyai tulajdonképpen alárendelődtek ennek a műnek, némileg eltakarva a nemzeti irodalom megteremtését más irányból megkísérlő szövegeket, amelyek viszont az újabb irodalomtörténeti korszakforduló miatt már nem is kaptak olyan figyelmet, mint a Toldy által legrészletesebben tárgyalt *Zalán futása*. Az elfoglalt pozíció megváltoztatása helyett pedig – bizonyára a teljességre törekvés vágyából fakadóan is – Toldy generációja szívesebben választotta az új, még hiányzó műfajok vagy stílustörekvések beharangozását egy már megteremtettnek vélt műfaj szervességét, értékrendjét megbontó, újraértékelő kritikai viták helyett. Csupán pár évvel Vö-

⁷ FENYŐ 1955, 132.

⁸ SZEGEDY-MASZÁK 1998; ROHONYI 2000, 7–19; ROHONYI 2001.

rösmarty eposza után jelent meg például annak a Pázmándi Horváth Endrének az *Árpád*-eposza, akit Vörösmarty előtt a nemzeti eposz körüli elméleti-kritikai vitában tevékenyen részt vevő Horvát István még a legalkalmasabbnak tartott egy honfoglalási eposz megírására, s akit az irodalmi nyilvánosság előtt is „felhatalmazott” erre a szerepre, az eposz megjelenése után viszont szinte a teljes visszhangtalanság fogadta a szöveget az eposzi korszak, a műfaj leáldozásának a határán.⁹ Az új korszakhatár meghúzása ezúttal viszont már nem műfaji, hanem politika- és intézménytörténeti jellegű volt: többek között Széchenyi fellépése, az Akadémia működésének kezdete, másrészt pedig az irodalom korábbi vezéregyéniségeinek, Kisfaludy Károlynak, majd pedig Kazinczynak a halála olyan mértékig átrendezte az irodalom színtereit és erőviszonyait, hogy a későbbi időt már egy új korszak nyitányaként, lezárult generációváltásként lehetett visszamenőleg érzékelni.¹⁰ Azok a viták, „pörök” pedig, amelyeket a korábbiaknál lényegesen élesebb hangnemben folytatott, sőt kezdeményezett is az új iskola, s amelyeket diadalmasan meg is „nyert”, képesek voltak a megváltozott hatalmi viszonyokat a kortársak és a nagyközönség előtt is nyilvánvalóvá tenni, s ezzel párhuzamosan pedig kiépíteni, fenntartani az új irodalom- és nemzet-szemlélet közvetítésére alkalmas kulturális közegeket. Az 1820-as évekre, s az Aurora-körre egyébként is jellemző alapítási gesztusok, s az európai, műveltebbnek, teljesebbnek érzékelt irodalmi rendszerrel rendelkező népek irodalmához való felzárkózás igénye rendkívül erős volt a kör – ebből a szempontból – elfogadott, legitimált vezetőjében, Toldy Ferencben.¹¹ Széles körű szövegkiadó, értekező, irodalomszervező munkásságát tekintve, már kortárs vélemények szerint is a külföldi olvasóközönség számára készült, a magyar irodalom gazdagságát, európaiságát bemutató fiatal korban írt iroda-

⁹ TOLDY 1987, 244–252.

¹⁰ SZILÁGYI 2010, 275. (Toldynak a Kazinczy-centenáriumhoz kapcsolódó gesztusai, az Orlai Petrich Soma által készített kép letisztult formában mutatja a generációváltás irodalomtörténeti jellegét.)

¹¹ Kiváló összefoglalást ad Toldy ez irányú tevékenységéről Berczik Árpád tanulmányosorozata: BERCIK 1941.

lomtörténeti kézikönyve, a *Handbuch der ungrischen Poesie* érte el a legnagyobb hatást.¹²

Toldy, mint köztudott, az eposzi vagy drámai korról folytatott vitában később majd megváltoztatja, módosítja a harmincas évek elején megfogalmazott véleményét, s újra az egyszer már leáldozottnak tekintett műfaj részleges, korszakok feletti érvényessége mellett érvelt.¹³ De szintén tünetértékűnek, a minimális történeti perspektívából következőnek lehet tekinteni azt is, hogy az *Aesthetikai levelek* önálló kiadásának rövid *Vörösmarty életrajzában* – saját, az epikus korszakról írott téziseit is alátámasztandó – egy új, „nagyra kiterjedendő epopoeia”¹⁴ aktuális munkálatairól beszél Vörösmartyval kapcsolatban. A későbbi Vörösmarty-szöveg és a vázlatok ismeretében látható be, hogy Toldy alighanem *nagyobb* súllyal és jelentőséggel, a korszakfogalom igényével együtt szerepeltette a tanulmányban az adatot, mint amennyit ezzel kapcsolatban Vörösmartytól közvetlenül vagy barátain keresztül tudhatott. A közlés Vörösmarty akkori munkásságát annak az egységes folyamatnak a részévé teszi, amelyet Toldy a műfaj virágzásának nagy hatású metaforájával ír le az *Aesthetikai levelekben*.¹⁵ Azaz, ha nem mosódik is egybe, de a mű „romántossága” ellenére mégis ugyanazon folyamat állomásaként, a későbbi klasszikai-nemzeti eposz megte-remtéseként értékeli a *Zalán futását* és az új eposztervet is. A folyamatszerűséget azért is fontos tudatosítani, mert bár a szöveg címe esztétikai szempontú tárgyalást ígér, Toldy munkája tulajdonképpen a történetiségnek ugyanabban a szemléleti körében mozog, mint Kölcsey ugyancsak ekkortájt publikált tanulmánya, a *Nemzeti hagyományok*.¹⁶ Vörösmarty művének létrejötte, értelmezése kapcsán

¹² DAVIDHÁZI 2004, 167–204.

¹³ TOLDY 1981, 340–345.

¹⁴ TOLDY 1874, 7.

¹⁵ „Nemzetünknek most virít eposzi lelkesedésű kora”. TOLDY 1874, 13.

¹⁶ *Élet és Literatura* 1826, I. kötet, 1. rész, VII. közlemény, 15–59. A *Nemzeti hagyományok* legújabb szakirodalmából Szilágyi Mártonnak a Kölcseyével egyidejű, Berzsenyi-féle „alternatív nemzeti” hagyományfelfogásról írott gondolatait, Takáts Józsefnek a nemzet(ek) fejlődési szakaszaira, életkorára vonatkozó esztétörténeti jellegű megállapításait, illetve Fórizs

az egységesként felfogott nemzeti irodalom fejlődésének irányáról, Zrínyi irodalomtörténeti helyéről, a magyar költői nyelv történetiségéről is bőszéggel találunk bekezdéseket, vagyis az értelmező-kritikai attitűd mellett erős a magyar irodalom organikus szemléletének a vágya és módszertana is.¹⁷ Kölcsey, aki a jelen kérdéseit, így például Vörösmarty eposzát nem is érinti, a nemzeti irodalom megteremtésére alkalmas hagyományt keresi az orális és az írott kultúra anyagában, Toldy pedig az irodalom aktuális közegében hajtja végre ugyanezt a „nemzetiesítő” feladatot. Mindezt egy olyan műfaj kapcsán fejt ki, amely a tanulmány megjelenésének idején – úgy tűnik – kritikai szempontból valóban az egyik legfontosabb volt a nemzet életképességének, megnövekedett történeti-kulturális szerepének a kifejezésére, sőt a jelen politikai állapotával való kontraszt érzékeltetésére is.

Vörösmarty *A magyar költő* párbeszédes részeiben viszont egy megszokadt, sőt valójában létre sem jött kapcsolatról beszél író és feltételezett (nemzeti) közösség, az olvasók között, amelyben a szerző az irodalom hatókörét minimálisnak, alig tapasztalhatónak érzékeli. A jelenben nem csak a hajdani múlt vágyott nemzetteremtő ereje szűnt meg, hanem a felélesztéséhez szükséges szándék és megértés is. „Zeng tetteket, a’ haza’ szebb idejét, / A’ régi csatákat, az ősi vezért”, mondja a költemény narrátora, amelyre a párbeszédes mű ennek az időnek a végleges leáldozására, az újabb generációk

Gergely tanulmányát tudtam leginkább hasznosítani: FÓRIZS 2012, 53–74; SZILÁGYI 2012, 95–114; TAKÁTS 2012, 39–52.

¹⁷ A problémáról, Kölcsey és Toldy hagyománysszemléletének hasonlóságáról és eltéréseiről Fórizs Gergely írt részletesen: „Kölcsey és Toldy ugyanazzal a problémával szembesül: a magyar kulturális nemzettudatot meghatározni hivatott hagyomány hiányzik vagy nagyon töredékes. A két érvelés vonatkozó felfogása az ezen hagyomány markáns elemét képező nemzeti mitológia vonatkozásában hasonlítható össze a legjobban.” FÓRIZS 2012, 59. Itt is szeretném megköszönni Zákány-Tóth Péternek azokat az alkalmakat, amelyeken Vörösmarty, Kölcsey és Toldy életművére vonatkozóan hagyomány, mitológia és nemzetfelfogás összefüggéseiről lehetett kötetlenül, de rendkívül informatív módon beszélgetni.

érzékletlenségére, megszólíthatatlanságára utaló szavakkal válaszol: „[az] ifjú nem érez, a' lányka nem ért”.

Irodalomtörténeti szempontból a későbbiekben majd ez a versbeli szituáció tipikusan a válsághelyzet, az útkeresés fogalmaival íródik le, s a Toldy és Vörösmarty által is említett új, töredékben maradt eposz *terve*, az „álmodott” dicső múltba fordulás tölti meg tartalommal a szituáció hátterét. Azonban ha a korszakképzésre, az átmeneti korszakok¹⁸ leírására nem későbbi nézőpontból, hanem egy életmű darabjainak kontextusából próbálunk magyarázatot adni, más következtetésekre is juthatunk. Egyrészt túlzás azt állítani, hogy Vörösmarty az eposz műfaján belül válsághelyzetbe került, hiszen ha megrendelésre is, de ekkor írja például az *Egert*, amit Toldy és a kortársak is szintén nagyra értékelték, másrészt megközelítőleg sem tudható, hogy mikor keletkezett például *A két szomszédvár*, s ezért kizárólag a megjelenés idejére, interpretációs-tematikai érvekre kénytelen hagyatkozni a Vörösmarty-filológia. A magam részéről az egységes korszakfogalom helyett fontosabbnak tartom azt az értelmezést hangsúlyozni, s a későbbi terveket is ezzel összefüggésben értelmezni, miszerint Vörösmarty a *Zalán futásával nem megnyitotta*, hanem egy – a Toldyéval nem mindenben harmonizáló – paradigmán belül *lezárta* a (klasszikai) nemzeti eposz történetét, s későbbi terve, kísérletei ennek megfelelően nem is ítéltetők meg teljességgel sem a Toldy-féle paradigmából, sem pedig a válsághelyzetre adott élettrajzi, társadalomtörténeti magyarázatokból.¹⁹ A problémakör azért lehet fontos, mert nem egy irodalomtörténeti hagyománnyal (Vörösmarty epikáján belül létrejött egy tündérező-fantasztikus vonulat, amely folytatja a *Zalán futásának* nemzeti kontextusban és a műegész szempontjából is szervesen tematikáját) szemben megfogalmazott, konfrontatív véleményt kell érvényesíteni a mű értelmezése kapcsán, hanem felhívni a figyelmet az epikán belül részben párhuzamosan zajló, de a történetiséget, nemzeti múltat s a nemzeti eposz szakrális aspektusait *másként* megfogalmazó műcsoportra. Ezek a művek ugyan főleg töredékekben maradtak ránk, mégis elegendő anyagot szolgáltatnak a váltás körvonalazásához.

¹⁸ Vö. KULCSÁR-SZABÓ 2000, 90–105; BARA–CSUTAK 2006, 104–113.

¹⁹ BORBÉLY 2001, 111–129.

Elméleti szempontból mindemellett pedig a kánonoknak arra a nemzetesítő, folyamatosságot teremtő összetevőire szeretném felhívni a figyelmet, amely „a múltakat egyetlen időbe, múltba rendezi, azt sugallva, hogy a távoli, más-más cselekvők által végrehajtott események egyazon közösség, a nemzet történetébe tartoznak”.²⁰ Ez a folyamat Vörösmarty epikáján belül olyan hierarchikus viszonyt hozott létre, amelyben előbb a történetiség hangsúlyozódott a mitológiával szemben, majd pedig fordítva: a mítosz és az ahhoz kötődő nyelviség és szerelemfilozófia került a történeti vonatkozások elébe.

Az 1831-es irodalomtörténeti korszakforduló

1830 novemberében, közvetlenül Kisfaludy Károly halála előtt írja Vörösmarty az *V. Ferdinand királyhoz* című ódáját, amelyet valószínűleg a túlzottan optimista politikai tartalom miatt majd csak Toldy Ferenc ad ki 1857-ben a *Magyar Költészet Kézikönyvében*. A költemény egyik kéziratos, levélben továbbított példánya mellé Bártfay László még ugyanabban az évben – bizonyára Vörösmarty tudtával – megjegyzésként hozzá is fűzi, hogy az óda „[p]ublikum előtt megjelenése vagy nem jelenése a’ körülményektől fog függni”.²¹ A költemény keletkezési ideje arra az említett, a kortársak s a későbbi irodalomtörténeti hagyomány által is, bár más-más megítéléssel, de korszakfordulóként érzékelt és kezelt időszakaszra esik,²² amely Vörösmarty életművében is számottevő változást idézett elő. Vörösmarty 1830 után már nem tartja alkalmasnak az eposzt a nemzeti múlt jelennel összefüggő felidézésére és tematizálására – annak ellenére, hogy nagyobb epikus munkái jelentős eltérést mutatnak mind formai tekintetben, mind pedig a jellemábrázolás vagy a megjelenített történeti korszakok szempontjából. *A két szomszédvár* publikálását követően tehát, bár az eposz a későbbi irodalomtörténeti és -elméleti fejlemények ismeretében csak átmenetileg tűnik korszerűtlennek, Vörösmarty már nem ír eposzt, az epikus műfajok

²⁰ TAKÁTS 2004, 80.

²¹ VMÖM 1960b, 402.

²² TOLDY 1987; ERDÉLYI 1991a; GYULAI 1956b, 284–285; KEMÉNY 1970.

közül figyelme a prózai formák, elsősorban a novella, illetve az elbeszélő költemény rövidebb változatai felé fordul majd. Jóval az eposzi és a drámai korról folytatott vita előtt felfogása azzal a Szalay Lászlóéval hozható összefüggésbe, aki már 1830-ban, a *Muzarion* köteteiről írva az eposz korszerűtlenségéről és az eposzból eredeztetett regény térhódításáról beszél: „Valamint a’ román az idő’ szelleme’ következésében mind inkább tükre leve a’ kornak, úgy viszont az epos, ’s főkép az antik epos, ugyan csak az idő’ szelleme miatt vissza vonulni kéntelenítetvén, még csak nem egyedül a’ romantikában találhata menedéket, hol azonban az objektivitás’ helyébe subjektivitás, a’ plasticai egész helyébe pittoresk töredékek lépének. Nem vétünk kelletinél többet mondani, ha az antik epost már tökéletesen lehet[et]lennek állítjuk.” Szalay ezek után, a gondolatmenet-höz lazán kapcsolódva, még hozzáteszi, hogy „Vörösmarty minden kétségen túl a’ legbiztosabb ösvényen eredett el, oda térvén, merre neki szellem és phantasia egyiránt inte”.²³

Vörösmarty levelezéséből, elméleti háttérű cikkeiből nem ismerünk állásfoglalást az antik és a romantikus (romános, romántos) eposz közötti váltsárról, hiszen például az 1826–27 körül tervezett, Toldy által „nagyra kiterjedendő romános epopoeiának”²⁴ nevezett művel kapcsolatban, mint láttuk, Vörösmarty nem a műfajra, hanem a személyes élethelyzetre hivatkozva ad majd tagadólagos választ Teslér Lászlónak, s ezért csak az elkészült szövegekből tudunk felfogásának változására következtetni.²⁵ De nem érinti az eposzi és a drámai kor kérdéskörét Vörösmarty sem az *Elméleti töredékek*ben,

²³ SZALAY 1833, 79–80. Köszönettel tartozom Zákány-Tóth Péternek, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet. A fiatal Szalay László írásának értékeléséhez: MARTINKÓ 1977c, 99–104; FENYŐ 1976, 391–401. Fenyő István e ritkán idézett tanulmányt rendkívül fontosnak, a „magyar romantika fejlődésének első szakaszát” lezáró elméleti-műfaji összegzésnek tartja: FENYŐ 1976, 392.

²⁴ TOLDY 1874, 7.

²⁵ „Gyanítod, hogy nagy eposzon dolgozom, nem barátom, ahhoz nem illy bujdosó élet kell mint az enyém volt.” Vörösmarty Teslér Lászlóhoz 1830. október és december között. VMÖM 1965a, 228.

sem pedig akadémiai munkássága, például az általa bírált szépirodalmi munkák kapcsán.²⁶

Az *V. Ferdinand királyhoz* múltat és jelent értékelő, s egyben tömör pályaképet adó felütését („A’ megdicsőült hajdan’ erősei, / Csatak’ s jeles tett voltanak énekem: / Hallgatva néztem a’ jelenkor’ / Bábműveit, fogadásom állván // Nem szólni semmit gyáva fiak felől.”) követő sorok tehát akár a jelenhez való megváltozott viszony s az azzal járó műfaji váltás tudatosításaként is értékelhetők. A költemény a nyelvfelejtés, s a tétlen férfikor után bekövetkező nemzethalál állapotával csak a kollektív múlt egységét, erejét állíthatta szembe a jelen nézőpontjából, s épp ez, a múlt példaadó ereje, megközelítési módja változott meg a harmincas évek elejére. A „megdicsőült hajdan erőseit” tárgyául választó eposz esetében tehát a műfaj létmódja helyett célszerűbb Vörösmarty pályáját tekintve funkciókról, a Toldy-féle viszonylag homogén műfajtörténet helyett heterogeneitásról beszélni: az eposz az életműben viszonylag hosszú ideig, *A hűség diadalmától A két szomszédvárig* képes volt olyan változatokat felvenni, amelyek kapcsán a műfaji közös jegyek mellett legalább annyi joggal lehet a nemzeti tematika változatairól, romantikus stílustörékvésekről, őstörténeti meghatározottságról vagy mitológiateremtésről beszélni. Többek között ez adja Vörösmarty epikájának azt a belső tagolódását, amely ellenáll az egységesítő, a műfajiság külsődleges jegyeire vagy általános funkciójára koncentrálnak. Ugyanakkor az egyes szövegek vizsgálata arra enged következtetni, hogy az epikus korszak ideje alatt a nemzeti narratíva megteremtésének jelentősen eltérő koncepcióit mutatják Vörösmarty művei. A *Zalán futása* például értékelhető egy korábbi, a klasszicista műfaji kánon által felvetett hiány betöltéseként, s ebben az esetben Vörösmarty egy fejlődéstörténeti korszak lezárója lesz – a művel kapcsolatban ez a leggyakoribb, sokszor olvasható kanonizációs szempont, amely legtömörebben majd Horváth János centenáriumi összefoglalásában érvényesül.²⁷ De hasonlóan termékeny szempont lehet az őstörténeti háttér, az eredettörténet felfogásában bekövetkező változás, amely egy organikusságra törekvő műltszemlélet esetén radi-

²⁶ VMÖM 1977.

²⁷ HORVÁTH 2007a, 894–916.

kálisan képes befolyásolni a mű(vek) koncepcióját. Ennek következménye lesz például a *Zalán futása* névanyagának részleges, magyaros hangzásúra történő átírása,²⁸ a magyar–bolgár honfoglalási harcnak testvérharcként való felfogása 1833-ban, vagy a műről írott epigramma ironikus viszonya az eposz férfi- és nőalakjainak karakteréhez.²⁹

Viszont az irodalmi-irodalomtörténeti értékelés már Toldynál keveredik egy új típusú, a nyelv állapotától, esztétikai értékektől szinte függetlenedő nemzeti kontextussal, s az eposz szerzője Toldynál a (nemesi) nemzet reprezentánsává válik,³⁰ illetve hozzá viszonyítva kapnak majd helyet azok a szerzők is a fejlődési sornak egy-egy fázisán, akik – függetlenül a műbeli tartalomtól – bizonyíthatóan a műfaji paradigma más felfogása alapján alkottak.³¹ Vörösmarty műve tehát hosszú ideig olyan viszonyítási pont lesz, amely alapvetően meghatározza a műfaj korábbi, magyar nyelvű történetét és értékelését is. A kanonizáció során a korszerűség, vagyis az eposzi kor, a nemzeti irodalom fejlődéstörténete válik dominánssá, s például Aranyosrákosi Székely Sándor előddé, részletfeladatokat (lokalitás, mitológia, a Hadúr istennév megalkotása) teljesítő szerzővé, Pázmándi Horvát Endre pedig megkésett, a Vörösmartyval szembeni versenyhelyzetben alulmaradó kortársrá válik a „korszakforduló” után, 1831-ben megjelentetett művével. A poétikai-esztétikai szempontok a műfaj organikussága alapján alárendelődnek a történetiségnek. A nemzeti eposszal kapcsolatban ekkoriban már a kizárólagosság, az egyetlen, „örök időkre” megalkotott szöveg műfaji eszménye fog dominálni: ahogyan Árpád honfoglaló tette nemzeti-történeti szempontból örökké dicsőséges cselekedet, a róla írott szövegnek is ehhez méltóvá kell válni irodalomtörténeti értékét tekintve.³²

²⁸ Például egy zárójeles elbeszélői kiszólásban: „Bodony (így hangzék magyarul neve)” (*Zalán futása* X. 221.) VMÖM 1963, 219.

²⁹ „Asszonyaid k[urvá]k; daliáid párduczok és juh.” Vörösmarty Mihály *Zalán* 2. VMÖM 1960b, 142.

³⁰ TOLDY 1874, 15.

³¹ Például Dugonics András *Etelkájának* eposzi indíttatására Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet: SZILÁGYI 1997, 394–399.

³² Árpád alakjának felértékelődéséről, isteni attribútumokkal való felruházásáról: SZABADOS 1998, 615–641.

Lényegében ez a szempontrendszer formálódik majd tovább Erdélyi János kritikájában, amely – a Vörösmarty-mű elmarasztalásával párhuzamosan – tételszerűen ki is jelenti, hogy a magyar irodalomban „a nagy nemzeti epos nincs megírva mindeddig”,³³ s ezzel, ha csak látszólag is ugyanabban a paradigmában, de újra nyitottá válik a Vörösmarty előtti műfaji problematika. Másrészt Erdélyi kritikája, bekapcsolódva a Toldy és Szontagh közötti műfajtörténeti vitába, a korszerűséggel kapcsolatban az irodalomnak arra az átmenetileg megváltozott helyzetére is felhívja a figyelmet, amelyben az irodalomnak a politikumhoz, az aktuális nemzeti kérdésekhez való kötődése miatt a klasszikus műfajok sokat veszítettek jelentőségükből.³⁴ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Toldy *A magyar nemzeti irodalom történetében* az eposzi korszak lezárulásához szintén magyarázatként használja föl a politikai viszonyok változását: „Az 1830-ki párizsi világesemény mind a politikának, mind az ettől befolyásozott költészetnek más irányokat adott.”³⁵ Ennél a közvetett történelmi kapcsolatnál lényegesebb Toldynak az a kötet későbbi részében majd még tárgyalt megállapítása, amelyben összefüggést teremt az eposzi műfaj leáldozása és a nemzeti életet megalapozó, lényegében a nemesség társadalmi és kulturális identitását és legitimitását biztosító erények anakronisztikussága között: „Elmúlt volt az az idő, mely főleg hadi erénytől várva s reménylve fennmaradását, ez iránt oly eleven érzéssel bírt; az az idő, mely egyedül a régiségtől lelkesült, honnan a hősi alakok oly hódító fényben magaslanak ki; s el azon római lelkiület, mely legrokonabb

³³ ERDÉLYI 1991b, 45. Erdélyi János elméleti nézeteiről: KOROMPAY H. 1998, 229–289.

³⁴ „nem sok idő multán a nemzet szóhajtó [sic!] szelleme fordulni kezd a költőktől, és hajolt a politikához, s így a költészet is csak politikai bélyeg vagy színezet után szerette becsülni, becsülte pedig mindenk előtt demokratiái szempontból. [...] ...ekép [sic!] a hősköltemény iránt, mi a poesis magas arisztocrátiája, hül a részvét, és épen [sic!] akkor, midőn az új politikai elemek szóra kapnak, elnémul a nagyszerűség műzsája: Vörösmarty, Czuczor abba hagyják e téreni működésüket”. ERDÉLYI 1991b, 40.

³⁵ TOLDY 1987, 252.

taplálatát az óvilág költészetében találta fel.”³⁶ A Toldy által említett, s a műfajhoz kötött *római lelkület* és a római erények a politikai nyelvnek abba a meghatározó vonulatába tartoznak,³⁷ amelyet a 18. század végétől kezd felváltani a csinosodás, pallérozódás új, az időszak leglényegesebb kulturális vonását adó összetett és sokrétű eszmeisége.³⁸ Az eposzt és annak tárgyát a római lelkületből, tehát a nemesség egyik legfontosabb ideológiai pilléréből levezető műfajfelfogás Erdélyinél, majd pedig Gyulainál és Aranyánál alapjaiban kérdőjeleződik meg, s a nemzetfogalom kitágulásával-módosulásával együtt a hagyomány is új, szélesebb alapokra helyeződik.³⁹ Toldy irodalomtörténetében viszont lényegében az azt megelőző, s csakis abból levezetett kulturális folyamatnak az eredményei után jelentheti ki, hogy a Bessenyeivel induló „dicső kor”, azaz mintegy az eposzi hőskor képes volt olyan irodalmat létrehozni, amely a korszak végén a magyarságnak az európai *mívelt* nemzetek sorában biztosított helyet.⁴⁰ Ennek a folyamatnak Toldy és részben Vörösmarty számára is a legkiemelkedőbb képviselője az a Széchenyi István lesz, akiről Toldy magát a korszakot is elnevezi majd.⁴¹ Ebben az eszme-, nemzet- és kultúrtörténeti narratívában az irodalom a korábróliánál meghatározóbb szerepet kap, s párhuzamossá, alá- vagy fölérendelt helyzetűvé válik az egyes szerzők, köztük pedig – képviseleti pozícióban – Vörösmarty munkássága. Toldy szemlélete azonban sokat formálódott és változott irodalomtörténeti kézikönyvének megírásáig, s ez a változás természetszerűleg mélyen érintette az eposz műfaj történetével és az 1820-as évek irodalomtörténeti eseményeivel összefüggő korszakolást is. A folyamat egyszerűsödött, s azok a törekvések, amelyek kortársi nézőpontból újszerűnek,

³⁶ TOLDY 1987, 252. Uo.

³⁷ CSETRI 1986, 63–64, 69.

³⁸ EITŐL DEBRECZENI 1998, 75–159; SZILÁGYI 1998, 404–425; HÁSZ-FEHÉR 2004, 209–221; TAKÁTS 2007, 19–21; TAKÁTS 2012, 39–52.

³⁹ Arany és Petőfi híres, a „népeposzsal” kapcsolatos levélváltásáról: DÁVIDHÁZI 1994, 114–137.

⁴⁰ TOLDY 1987, 408. Toldy fejlődéstörténeti, periodizációs felfogásáról: DÁVIDHÁZI 2004, 751. SZILÁGYI 1998, 84–85.

⁴¹ Széchenyi *írói* fellépéséről, munkásságáról: GERGELY 2006.

nyitánynak látszottak, később belesimultak a klasszikai-nemzeti eposz jól körülhatárolható periódusába.

Toldy például a *Handbuch* periodizációjában – Liszti és Gyöngyösi előtt – Zrínyit „der erste romantische Dichter der Ungern” fejezet-cím alatt tárgyalja,⁴² s ezt a koncepciót fejleszti tovább és kapcsolja hozzá magyarázó-fejlődéstörténeti elvként Vörösmarty epikájához 1836-ban, az 1833-as akadémiai nagyjutalom vitája kapcsán. Toldy irodalomtörténeti összefoglalásában már nem szereplő állítás szerint Vörösmarty volt az, aki Zrínyi után a magyar *romántos iskolát* megalapította, s ezzel a *nemzeti* megalapozású irodalmat évszázados késlekedés, elmaradottság után *újra* élővé tette. Vörösmarty „mindég rendkívüli művekkel gazdagítá literaturánkat, s lőn, mit kétségbe bizonyosan nem vonand senki, a romántos iskolának – melynek mindeddig az egy Zrínyi volt művészetünk mezején képviselője, bár nem ismert vagy félreismert, vagy nem értett, föl nem fogott képviselője, s vezér, követők nélkül – feltámasztója vagy inkább újra és szebb fényben megalkotója.”⁴³ Toldy jelentéktelennek tűnő bizonytalansága, miszerint Vörösmarty a visszatérő, eszméletörténeti alapozású romantikafogalom alapján romántosnak tekintett Zrínyi költészetének felelevenítője, vagy pedig ugyanannak a nemzeti szempontú irodalomnak az „újra és szebb fényben megalkotója”, némileg már előlegezi azt a problémakört, amelyet később legghatározottabban Farkas Gyula fejtett ki az 1820-as évek második felének elmosódó romantikafogalmáról.⁴⁴ Az *Aesthetikai levelekben*, bár természetesen Toldy részletesen és hangsúllyal említi Zrínyit,

⁴² TOLDY 1828, XXVIII.: „Zweite Periode. Von Zrínyi bis zum Verfall der ungrischen Poesie; oder Zeitraum der Epopee. §. 11. Zrínyi der erste romantische Dichter der Ungern”.

⁴³ TOLDY 1955, 155. A Dessewffynek írott válasz eredeti megjelenési helye, Békefy aláírással: TOLDY [BÉKEFY] 1836, 152–174. (Érdekes megfigyelni, ahogyan Toldy értékelésébe besugárzik Vörösmarty *Zrínyi*-versének – „vezér költőt még ad-e hasonlót [az idő]” – koncepciója: „vezér, követők nélkül”.)

⁴⁴ FARKAS 1929, 172–199. Farkas Gyula cikkének német forrására – Franz Schultz „*Romantik*” und „*romantisch*” als literarhistorische Terminologien und Begriffsbildungen című 1924-es cikkére – H. Lukács Borbála hívta fel a figyelmet: H. LUKÁCS 1967, 563–581.

de még nem jelenik meg az a koncepció, miszerint Zrínyi és Vörösmarty munkássága között a romantikával leírható nemzeti-eszméletörténeti kapcsolat, sőt szimbiózis állna fenn. Anélkül, hogy a magyarországi romantikáról folytatott gazdag irodalomtörténeti vita részletes, a résztvevők ideológiai felfogására is kitérő ismertetését felvállalnám,⁴⁵ itt csupán annak néhány, későbbi gondolatmenetemhez fontos összetevőjére szeretném felhívni a figyelmet.

Vörösmartynak a *Zalán futása* publikálásától lokalizálható, közismert és jelentős versekben megnyilvánuló Zrínyi-kultusza a politikai felhangokkal társuló vezér-költő szerepén s a *Tündérvölgy*ben követett formai allúzióin kívül a *Nemzeti hagyományok*éhoz hasonló, fejlődéstörténeti szervességet kereső ideológiájából is táplálkozhatott.⁴⁶ Fábíán Gábor például épp a *Tündérvölgy* megjelenése kapcsán – szemben Toldynak az *Aesztetikai levelek*ben főleg a mű romantos-romantikus stílusát kiemelő kritikájával – fejti ki egy Vörösmartyhoz írott verses levelében a magyar nemzeti irodalom felnötte válását, a nyugat-európai népek irodalmával való egyenrangú(sodó) kapcsolatát: „No népek – régiek! maiak! szálljatok, / Miben van a’ Magyar *hátrább* ti nálatok? / Illy dicső hajnalra hányan virradtatok? / Szebben, jobban, mikor szálltatok ’s irtatok?”⁴⁷ Fábíánnál

⁴⁵ ZLINSZKY 1924; SZAUDER 1961a; BARTA 1976; SZEGEDY-MASZÁK 1995, 119–129; SZEGEDY-MASZÁK 1998a, 333–346; WEISS 2000; ROHONYI 1975; ROHONYI 2001.

⁴⁶ Vö. *Zalán futása* előfizetési felhívása: VMÖM 1963, 347–349; HORVÁTH 1968, 159–160, 295–297 „Zrínyi volt az, aki megteremtette a múlta emlékező, az elődöknek méltó emléket állító irodalmat, miközben harcaival ő maga is mítoszszá válhatott a kortársak és utódok szemében. Ily módon nemcsak valóság és képzelet, hanem múlt és jelen metszéspontján is áll.” HÁSZ-FEHÉR 1995, 69. (Kiem.: H-F. K.) „Azonban [Vörösmarty] továbbra is keresi a szerepvállalás történeti lehetőségeit: a Zrínyi (1828) mesteri arckép, amely a nagy költőelőd jellemzése ürügyén az ideális önarckép, a »vezérköltő« egy változatát adja.” SZÖRÉNYI 2004, 27.

⁴⁷ Fábíán Gábor Vörösmarty Mihályhoz Arad, 1827. február 4-én. VMÖM 1965a, 162. (Kiem.: G. Zs.) Vö. az episztola későbbi részével és zárlatával: „Mert mint Attila-, Árpád- ’s több idvezültt / Hős nevekből bajnok-elsőségünk ki sült: / Ugy e’ nevekből [Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Horvát István, Bajza, Kölcsey] az ő tőlök nem becsültt / Magyar

hangsúlyozottan *nemzeti és nyelvi-történeti*, nem pedig stíluszempontok kapnak szerepet „a nagy Zrínyit”⁴⁸ példaként választó műértékelésekor. Zrínyi kultusza költői-politikai hagyatéka mellett közvetve összefüggésben állhat tehát a magyar nyelv fejlődésének Révai-féle megítélésével, illetve azzal, hogy az említett szerzők, köztük természetesen Vörösmarty is, Révai Miklós nyelvészeti munkássága alapján gondolkodtak az egyes korszakok nyelvállapotáról, azok nemzeti jellegéről s a nyelvváltozás irányáról.⁴⁹

Toldy irodalomtörténetében az *első virágzás* korát 1606–1711 közé helyezi, s ebben a százados periódusban kiemelt szerepet kap Zrínyi – elsősorban eposzi – munkássága. Felfogása ugyancsak a *Nemzeti hagyományok* Zrínyi-képével rokon, s a húszas évek végén kialakított koncepciójával azonos, az eltérést abban jelölhetjük meg, hogy a könyvfejezetben latenssé válik az a romantikafogalom, amely alapján még 1836-ban is értékelte Toldy Zrínyit. De érvelése mögött viszonylag könnyű ráismerni korábbi „romántos” értékpreferenciáira, az eredetiség fogalmára, a műalkotás létrehozásának teremő jellegére és művének nemzeti-politikai meghatározottságára: „Költőink közt első, ki teremő lélekkel s szerkesztő műtehetséggel bírva tárgya felett uralkodott, s azt költői céljához képest öntudatosan alakította, Zrínyi Miklós horvát bán és hadvezér volt.”⁵⁰ Vörösmarty

míveltségnek lelke megdicsőült.” VMÖM 1965a, 164. Fábián Gábornak ez a fontos episztolája a lírai művek közül a *Földi mennyet* és a *Kérelmet* említi, s mindkét szöveget az olasz irodalom, a petrarkizmus kontextusában értékeli: „Az Ő Földi menyje, és az egy Kérelme / Többet ér, mint minden Olasz-földi elme, / Többet, mint az, a’ mit Petrarca Ő Kelme / Élven Laurájához égbe felczepele.” VMÖM 1965a, 163.

⁴⁸ Vörösmarty Mihály Fábián Gáborhoz Pest, 1827. február 15-én. VMÖM 1965a, 165.

⁴⁹ CSETRI 1990, 11–98 (Különösen 16–17.); MARGÓCSY 2007a, 211–231; MARGÓCSY 2007b, 165–211.

⁵⁰ TOLDY 1987, 95. Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* Zrínyiről a következőket írja: „Balassa és Zrínyi ketten állanak poézisünk régibb körében, kik való érzés szikráival dicsekedhetnek. Ennek kebelében hazafiúság bajnoki lelke és romantika, amazéban honszerelem és honvágy lebegtek.” Kölcsey felfogása abban is eltér a Toldytól, hogy szerinte megszakadt a kapcsolat Zrínyi költészeti-poétikai örökségével: „Zrínyi, mint

az *V. Ferdinand királyhoz* című ódában a nyelvelejtéssel együtt („Még a vad is hű ős faja hangihoz: / Mi megtagadtuk önmagunkat, / Megtagadánk, haza nyelve, téged”) haldoklásra ítélt magyarság állapotának leírására Révai koncepciójához, s a közös szemléleti háttérhez, Herder nyelvregény-elméletéhez hasonló álláspontot fejt ki.⁵¹ Az organikus történelem- és nyelvszemlélet alapjától, a nemzeti létet megalapozó atyák, Ügek és Árpád nyelvétől való eltávolodás lesz a hanyatlás egyik kézzelfogható oka. A vers megírása, illetve a publikálással kapcsolatos várakozás tehát olyan jelképes cselekedetnek tekinthető, amelyben az új uralkodó felé irányuló gesztust

poéta, nemzetünkre semmi befolyást nem nyerhete; mert míg a kornak felette állott, addig nem ismertetett, s midőn végezetre szemeink érde-meire felnyílni kezdenek, már akkor ha nem sokkal is, de mégis valamivel, ötet meghaladtuk.” Zrínyi poétikai értékét pedig azon túl, hogy képes volt a vergiliusi és tassói mintát asszimilálni, a nemzeti jelennel való szoros kapcsolat is biztosítja: „magyar világot szemlélünk énekeiben megnyílni, magyar világot eltarkítva napkeletnek alakjaival, s magok ezen alakok arra szolgálnak, hogy azon időnek szellemét még jobban érezhessük; minden tett, mozdulat, lélekvonás a történet századát festi előttünk; semmi újabbkori jelenet a szcena elől vissza nem kapja lelkünket, és az egésznek tekintete hathatósan érezteti velünk, mely szerencsés a költő, ki vagy saját korának, vagy saját korához hasonlóknak tetteit zengheti!” KÖLCSEY 2008, 204–205. Toldy, mint láttuk, Vörösmartyt 1836-ban a nemzeti irodalom szempontjából Zrínyi követőjének tartja.

⁵¹ Csetri Lajos a következőket írja ezzel kapcsolatban: „De a herderi nyelvregénynek megfelelő férfikort vagy virágkort Révai irodalmi nyelvünk nagy fellendülési korszakában, a XVI–XVII. században látta, s az azóta bekövetkezett változásoknak csak kis részét igazolta etimologikus-analogikus nyelvtudománya; többségét a virágkorhoz viszonyítottan hanyatlásnak, elkorcsosulásnak minősítette. [...] [Révai] a nyelvváltozás tendenciájának ellenszegülve vissza akarta kényszeríteni az ingadozó nyelvhasználatra az ideálisnak vélt korábbi nyelvállapot ices ragozását.” CSETRI 1990, 31–32. Horvát István Verseghy ellen írott könyvében ugyanezt a korszakolást követi: „Hajlandó volt a’ nyelvnek ifjúsága a férfi korba való általmenetelre: mikor a’ reformatio dolga kiütött. [...] Illyen díszes állapotban maradt a’ férfi korban a megerősödő hazai nyelv a’ XVII. század végéig.” (BOLDOGRÉTI VIG [HORVÁT István] 1806, 149–150.) Révai munkásságához: THIMAR 2007.

a nyelvi küzdelmek reményteli támogatása generálta, s tartalma is csak ennyiben tekinthető politikainak.

A kontinuitás biztosításának, illetve a kapcsolat „újraalkotásának” egyik lehetősége a visszatérés a korábbi, az írott 16–17. századi anyagon keresztül még elérhető normához, s ennek a nyelvelméleti és nyelvművelődési koncepciónak az irodalomtörténeti, poétikai vetületei is figyelemreméltóak lehetnek, köztük például az említett Zrínyi-imitáció Vörösmarty esetében. Zrínyi példája mellett a 16–17. századi szerzők, például Pázmány munkássága, sőt a ponyvairodalom, vagy általánosságban maga az *időszak* is telítődhetett ezzel a jelentéssel. Itt legismertebb példaként utalhatunk a *Himnusz* – némileg tisztázatlan – alcímére, de Vörösmarty Pázmányról írott, a nemzetiséget a vallás elé helyező epigrammájára is.⁵² A *Tündérvölgy* kortársi méltatásával kapcsolatban a Toldytól leggyakrabban idézett romantikafelfogás („Fabula, személyek szabadon lebegnek”⁵³ etc.) mellett tehát fontos szerepet kap a nyelvi teljesítmény, a viszszahelyezkedés egy régebbi nyelvállapotba, s az ahhoz rendelődő nemzeti szellemiségbe: „De hát csak a gondtalan verselésben áll a Zrínyiség, vagy mint azt Vörösmarty igen jelentőleg ómagyarságnak hívja? Korántsem. Ő Zrínyinek konstrukciója módját is, hangjának naívságát [sic!], képeinek természetét, fordulatait másolja, s azt oly szerencsével, hogy midőn a munkát még kéziratban olvasám, cím nélkül, azonnal felkiálték: kedves Zrínyim, téged hallak, téged látlak! – s a mív azonnal kedvencem lőn.”⁵⁴ Toldyn kívül többen, Bajza, Stettner is kiemelik a mű nyelvi újdonságát, s hogy Vörös-

⁵² „Először Gyulai Pál egyetemi előadásán hangzott el az azóta bizonyíték nélkül többször ismételt állítás, miszerint az alcím a cenzúra megtévesztése céljából került a *Hymnus* verscím alá. Ez az állítás azért is különös, mert az első, Aurora-beli közlés alcím nélkül jelent meg cenzori jóváhagyással, s a későbbi újraközléseket általában nem kellett külön, újra cenzúráztatni, tehát ezt a cenzori megtévesztésre vonatkozó állítást nem látjuk megalapozottnak.” KÖLCSEY 2001, 717. (Vö. még a *Csongor és Tünde* időjelöléséről Gyulai által mondottakkal.) SZÖRÉNYI 2004, 29.

⁵³ TOLDY 1874, 145.

⁵⁴ TOLDY 1874, 143.

marty korábbi alkotásainál „több nyelvtudománnyal”⁵⁵ hozta létre a szöveget.

A Zrínyi-kép módosulásával párhuzamosan a *Szigeti veszedelem* verseléséhez való kötődés is megváltozik. Viszonylag távoli, más nyelv- és irodalomszemlélethez tartozó példa, de a kapcsolódás változásának irányát jól érzékelteti, hogy Ráday Gedeon Zrínyi művét még – minden verstani újítása ellenére – „fordításban”, a korabeli nyelvi ízléshez igazítva tartotta lehetségesnek népszerűsíteni.⁵⁶ Vörösmarty viszont a Zrínyi-strófa alkalmazásával „sajátos temporális viszonyt teremt olvasói megszokott világa s a költeményé között”, mintegy „metrikailag allegorizálja” a művet, s ezáltal a magyar költői nyelv történetisége is érzékelhetővé válik.⁵⁷ Köztudott, hogy a *Tündérvölgy* címe előbb a mitizáló *Csaba utazása* volt, s csak a megjelentéskor kapta a mű a végleges címet. Toldy által az idézetben „cím nélkül” említett szöveg kéziratosa alcíme („Aurorába egy pap vitéz, erős lelkű ember, jó hazafi: Nem papi lágysággal”⁵⁸) a fiktív szerző személyén keresztül a hazafiság, anyanyelv és az egyházi szerepkörben meghökkentő szerelmi tematika összekapcsolását végzi el. A fikció, a szerző személyének további jelentéssel való gazdagítása viszont véleményem szerint a mű híres bevezetőjére, illetve a szöveg utóéletére is hatással volt. Mint azt Turóczi-Trostler József

⁵⁵ VMÖM 1967, 317.

⁵⁶ Ráday pályájáról, fordításairól, a nemzeti eposz történetében betöltött szerepéről Zentai Mária írt kiváló tanulmányt: ZENTAI 2004, 198–209. Megemlítendő, hogy Kölcsey Ráday Zrínyi-kiadásáról rendkívül elismerően, a kiadásnak költészettörténeti jelentőséget tulajdonítva ír a Berzsenyi-recenzióban: „a’ mi halhatatlan Rádaynknak jutott az a sors, hogy idegen Kalauzokat találván, utmutatások szerint a’ mind addig egyetlen egy magyar poétát (Zrinit) megismérhesse, ’s a’ nemzetnek néhány Individumaiban lángot gerjeszthessen, ’s nekik a’ módot, mint kelljen azon lángot táplálni megtaníthassa, ’s a’ magyar Költés, ha régebb Zrinitől elvonjuk elménket, csak itt kezdődik.” KÖLCSEY 2003, 56. Köszönöm Fórizs Gergelynek, hogy a részletre felhívta a figyelmemet.

⁵⁷ ROHONYI 2001, 104.

⁵⁸ VMÖM 1967, A *Tündérvölgy* kéziratának fedőlapja. Képek. (Oldalszám nélkül.)

a műről írott tanulmányában kimutatta,⁵⁹ Vörösmarty a második strófában a Bibliából vett idézettel („A’ mit fül nem hallott, a’ szem meg nem jára”), tehát lényegében a vallás transzcendens aspektusát is felhasználva vezeti be a főhős „túlvilági”, Tündérországba vezető utazását. A pokol és menny emlegetése az első versszakban ugyanúgy összefüggésbe hozható a kontextusból a kiadásban már elmaradt papi elbeszélővel, mint a műről később írott önironikus epigramma, amely a stílussal kapcsolatban kántorságot, azaz a versifikátorok közé sorolható szerzőt emleget.⁶⁰

A Zrínyi-eposzt megidéző, de tematikájában már nem közvetlenül a hősi-nemzeti kort, hanem a „béke napjaiban” a mitizáló szerelmi tematikát karakterisztikusan középpontba állító *Tündérvölgy* megírását és publikálását követően Vörösmarty epikus pályáján olyan változás következik be, amely a 19. századi recepcióban alig kap figyelmet, s csak a 20. század eleji, főleg Babitshoz köthető értelmezésben, s a későbbi romantikakutatásban lesz meghatározó.⁶¹ A 19. századi befogadástörténetben, például Kemény Zsigmond emlébeszédében az utolsóként megjelent mű, *A két szomszédvár* mintegy keretet alkot a *Zalán futása*, a *Cserhalom* és az *Eger* szövegével, s a közties időszakban íródott töredékek a pusztá említés szintjére kerülnek, vagy a nyelvi gazdagság és a szélsőséges fantázia példájává válnak, de semmiképpen sem tartoznak bele a magyar (nemzeti) irodalom általános fejlődéstörténetébe.⁶² Ebben nyilván kulcsszerepet játszott a töredékekkel, befejezetlenséggel kapcsolatos klasszicista alapú ellenérzés, s a romantikáról alkotott kép módosulása is.⁶³ Vagyis azok a momentumok, amelyek csak egy jóval későbbi, a nemzeti, történeti aspektusokat részben felfüggesztő, erőteljesebb műközpontú kánonban kerülnek majd az érdeklődés és a kutatás középpontjába. De hozzájárult ezeknek a műveknek az elhibázottá,

⁵⁹ TURÓCZI-TROSTLER 1961, 426–427.

⁶⁰ „Illyen verseket a’ nem igen bölc kántor is írhat: / Nem mindig jobb a’ régi, ha zrínyies is.” (*Tündérvölgy*) VMÖM 1960b, 154.

⁶¹ BABITS 1978b, 208–225, 226–256; ROHONYI 2001, 103–107; SZEGEDY-MASZÁK 2001, 31–37.

⁶² KEMÉNY 1970, 341–381.

⁶³ SZAJBÉLY 1978, 303–319.

zsákutcává minősítéséhez az is, hogy őstörténeti koncepciójuk, etimologizáló nyelvszemléletük korszerűtlenné, hírhedten tudománytalanná vált, s a korábbi személyes kötődéseket is – például Horvát Istvánhoz – elmozdította az akadémiai pozíciók, pályázatok körüli feszültség, vita. Az a nyelvészeti megalapozású módszertan, amely őstörténeti anyagot adott a honfoglalás és a megelőző időszak leírásához, elvesztette kitüntetett szerepét, s később, a 19. század ötvenes éveiben a tudományosságnak már komplexebb elvárásait követelte meg az őstörténeti kutatás. A Vörösmarty-életmű kanonizációjával párhuzamosan pedig megtörtént a fő művek leegyszerűsítő, egy-egy metafora köré épülő hagyományozódása. A *Zalán futása* értelmezésének szinte elmaradhatatlan hívószava lett a *régi dicsőség*, a *Csongor és Tündének az égi és a földi szerelem*, illetve Gyulai könyve és Perczel Mór visszaemlékezése nyomán az Etelka-párhuzam.⁶⁴

A húszas évek epikus Vörösmarty-szövegeit a szakirodalom nagyon gyakran értelmezi pusztán a fantázia szabad szárnyalásaként, s hasonló tendencia figyelhető meg Horvát István műveinek hatástörténetével kapcsolatban is. Az utólagos, tudománytörténeti szempontból megfogalmazott értékelés az ősmagyar *álmok*, *délibábos* őstörténet fogalmaival helyettesíti Horvát kötetének módszertani leírását,⁶⁵ s ezzel egyben ki is emeli Vörösmarty szövegeit ebből a kontextusból, s így lényegében elzárja a történeti megközelítésű értelmezési lehetőségeket is. Akár törvényszerűnek is tekinthető, hogy az életművet átrendező változás akkor következett be, amikor háttérbe szorultak a nemzeti-képviselési beszédmódba sorolható szövegek, s előbb Vörösmarty egyetemes világképe, történetfilozófiai gondolkodása, majd pedig emberfelfogásának tragikus dualizmusa került a figyelem középpontjába. Ehhez viszont nem állt, sőt a mai napig nem áll rendelkezésre olyan „párhuzamos életrajz”, amely a szerzőfogalmat is felhasználva alapozná meg értelmezését. Szempontomból sem ennek az igénye, hanem a már említett szakirodalmi jelenléte a fontos: Gyulai *Vörösmarty életrajza* megmaradt forrásanyagnak, az általa konstruált jellemrajz azonban fokozatosan

⁶⁴ Az Etelka-szerelem történetét ismerteti és értelmezi BORBÉLY 2006, 169–171. Vö. még: HAJAS 1931, 303–312, 410–422; GYULAI 1956d, 271–277.

⁶⁵ HORVÁTH 1968, 376–403.

kiüresedett, retorikai funkciója viszont továbbra is fontos szerepet tölt be a Vörösmartyról írott történeti megközelítésű munkákban.⁶⁶

Toldy *Aesthetikai leveleiből*, Vörösmarty levelezéséből és epikus vázlataiból szerezhetünk tudomást arról, hogy Horvát István őstörténeti felfogására s a kortárs utazási irodalomra építve Vörösmarty időbeli határait, történeti perspektíváját tekintve is újszerű, korábbi művétől jelentősen eltérő, s bizonyára koncepciójában, epikus mintájában is más jellegű nemzeti eposz megírását tervezi 1826–27 körül. Az epikus tervvázlat publikálása és értékelése a kritikai kiadás munkálataiig, a koncepció részleteit, történeti háttérét feltáró, Martinkó András által írott rendkívül részletes tanulmányig várattott magára. Martinkó azon túl, hogy visszamenőleges alapossággal ismerteti például a *Magyarvár* esetében azt a mélyen beágyazódott, napjainkig fel-felbukkanó őstörténeti háttérrel, utazási irodalmat, illetve azokat a nyelvtörténeti jellegű vitákat, amelyek Vörösmarty előtanulmányait motiválták, felhívja a figyelmet a tervvázlat korábban ismeretlen összefüggéseire is. Az előbb említett, kánonon kívüli műcsoporttal szemben – mellyel Kemény Zsigmondnál, Toldynál, Gyulainál, Erdélyinél találkoztunk – egyrészt kibővül a művek köre, s Martinkó egy „felrobbant nagy eposzi terv forgácsainak”⁶⁷ tartja a *Magyarvárt*, *A Délszigetet*, *A Romot*, illetve idesorolódik a harmincas években írott drámái alkotás, *Az áldozat* is. A korábbi, főleg Anonymus *Gesta Hungarorum*ára épülő őstörténet elmélyül, átalakul, s az eseménytörténet az etimologizáló nyelvszemlélettel a háttérben organikus jelleget kap a historizáló helyett: a névanyagból nemzet-karakterológiai következtetések, rokonságviszonyok, őshazák kerülnek be a szövegekbe, s életre szólóan megerősödik Vörösmartyban a finnugor származtatással szembeni ellenérzés, amit majd akadémiai munkája során, a rokonítás tudományos érveinek kibővülésével sem változtat meg.

E művek nagyfokú felértékelődését mutatja, hogy a filológiai

⁶⁶ Retorikus jelenlétén a cáfolatot nem adó, de konfrontatív, kételkedő vagy teljesen semleges kitételeket értem a szövegben: 'Gyulai úgy véli, hogy...', 'Gyulai szerint...' etc. Az idézésnek ezekben az esetekben csak helyettesítő, nem érvelő-bizonyító jelentése van.

⁶⁷ MARTINKÓ 1964, 438.

megközelítésen túl a hazai romantikaértelmezésben, az allegorikus formáktól a szimbolikus szövegstruktúrák felé mutató alkotásmód kialakításában egyaránt szerepet kapnak.⁶⁸ Szauder József és Martinkó András tanulmányaiban pedig *A Délsziget* irányába tolódik el az epikus műveken belüli hangsúly: a szöveg a *Csongor és Tünde*, a Vörösmarty első pályaszakaszát lezáró fő mű előkészítőjeként, a drámai költemény leginkább figyelemre méltó filozófiai és tematikus előzményeként kezd funkcionálni.⁶⁹ Koncepcionális változtatással, az őstörténeti ihletettséget hangsúlyozva tárgyalja Szörényi László *A Délszigetet* a *szent haza* Zrínyitől Krúdyig terjedő, a fogalom történeti változatait áttekintő tanulmányában. A mű, ha figyelembe vesszük az Attilára történő utalást, olyan időpontban játszódik, amely töréspontot jelent a hun–magyar nép életében, s a töredék a folytonosság visszaállítására tett kísérletként is értelmezhető.⁷⁰ A fantasztikum, a mikrovilágban játszódó, a történelemben lépés előtt megtorpanó cselekmény ezáltal pedig eposzi jelleget kap. A kortárs európai, elsősorban Herder és Schelling munkásságára épülő mítosz-felfogásra, s a mitológia megalkotásával kapcsolatban a rekonstrukció helyett a konstrukció fontosságára, s annak a Vörösmarty-töredékeket meghatározó jelenlétére hívta fel a figyelmet Szajbély Mihály korábban már említett tanulmánya. Vörösmarty a nemzet életében azt a hiányzó középpontot igyekszik pótolni, amely a racionális világértelmezés és a vallás háttérbe szorulása után az emberi és nemzeti életnek új, szimbolikus keretet tud adni. Ez a mitológia-teremtés pedig már nem feltétlenül a történeti forrásokra és a hitelességre alapozza magát, hanem egyrészt a képzelőerő segítségével konstruálja a mitológiát, illetve szükség esetén átemeli és nemzetiesíti az európai vagy keleti mitológia egyes részeit. Az így létrejövő mitológia pedig, ha kétségekkel is, de megkísérélheti betölteni azt a funkciót, amit az antik görögöknél, azaz racionális világmagyarázat helyett egy közvetlenebb, általánosabb hatókörű vagy szimbolikus megértést biztosítani.

Jelentős, az epikus pálya szinte egészét is érintő átértelmezési

⁶⁸ ROHONYI 2001; MESTERHÁZY 1998; BOROSS 2004, 277–294.

⁶⁹ SZAUDER 1961b; SZAUDER 1961c; MARTINKÓ 1975.

⁷⁰ SZÖRÉNYI 1989b, 215.

kísérletnek tekinthető Borbély Szilárd Vörösmarty-tanulmánya, amely Horvát István műveinek hatástörténetéhez a „nyelvi teljesítmény” szempontjából közelít. Borbély szerint Vörösmarty költői nyelvében Horvát munkái olyan „elmosódó nyomot” hagytak, amelyről már „hallgat a Toldy által megállapított kánon.”⁷¹ A felvetés továbbgondolására két, a tanulmány háttérében maradó szöveg bevonásával tehetünk kísérletet. Vörösmarty *Gondolatok a ’ magyar nyelv eredetéről* című, nem sokkal a rögzíthető Horvát-hatás utáni munkája, illetve az abban egyedülként hivatkozott, álnéven publikált Verseggy-ellenes Horvát-könyv hatástörténeti bevonása látszik a legtermékenyebbnek ebből a szempontból.⁷² Borbély Szilárd egy másik, enyhén provokatív esszé tanulmánya pedig egyenesen az életmű töredékességében jelöli meg a Vörösmarty-ouvre lényegét, s ebből következően a 20-as évek epikus munkái, a *Jegyzésekben* tervezett „műcsoport” válik központi, némileg metaforikus, a pályakép latens kontúrjait jelentő értelmezési alappá: „Ha alaposan szemügyre vesszük Vörösmarty pályáját, látható, hogy nagyobb tervek töredékei maradtak ránk. Művei töredékek. Egy nagy lehetőségeket felvillantó költészet roncsolt szövegei.”⁷³ Bár a megállapítás minden részével nem értek egyet, például történeti szempontból vitathatónak tartom az idézet utolsó mondatának értékpreferenciáját, ennek ellenére figyelemre méltó, hogy a tanulmány Vörösmarty költészetének csúcsára helyezi az 1820-as éveknek a főleg a német romantika ideológiájával rokonítható szövegeit. Ez az értékelés akár annak a recepciótörténeti folyamatnak a végállomásaként, lezárásaként is felfogható, amely a nyugatos Vörösmarty-átértelmezéssel kezdődött, s amely – ha nem is tudatosan – átrajzolta a Toldy által adott korszakolást.

Az epikus művek recepciótörténetét, a korszakolási kísérletekben betöltött súlyukat vázlatosan áttekintve tehát azt mondhatjuk,

⁷¹ BORBÉLY 2006, 150.

⁷² BOLDOGRÉTI VIG [HORVÁT István] 1806, 160–190.

⁷³ BORBÉLY 2006, 164. Az említett kontúrok, Borbély tanulmányának fejezetcímei: *Egy korszak töredékei*, *Egy élet töredékei*, *Egy szerelem töredéke*: *Adél*, *Egy szerelem töredéke*: *Etelka*, *Zsákutcák: az osszianizmus*, *Zsákutcák: az őseposz*, *Zsákutcák: a modern lélek*.

hogy műfaj történeti szempontból Vörösmarty átmenetileg, lényegében az irodalomban végbemenő újabb szemlélet- és generációváltásig, Arany megjelenéséig töltötte be a magyar nemzeti eposz megalkotójának szerepét. Nagyobb lélegzetű, befejezett epikus munkái között szinte nincs olyan mű, amelyet valamilyen szempontból ne kezelt volna kiemelt figyelemmel az irodalomtörténet és a kritika.⁷⁴ A nemzeti eposz megalkotása kapcsán Vörösmarty és Arany, s tulajdonképpen a két korszak eposzfelfogása közötti szakadék akár egyetlen, de lényeges momentummal, az elbeszélők által elfoglalt pozíciók különbségével is érzékeltethető. A Vörösmarty-eposz elbeszélője az *Előhangban* a jelen dermedt, tetszhalott állapotából egyedülként, váteszi szerepben, a képzelőerő segítségével teremt kapcsolatot a hősi múlttal.⁷⁵ A jelen és a múlt közötti időbeli távolság áthidalásának ezt a típusát az irodalomtörténet-írás és az elméleti szakirodalom egyértelműen a romantika általános jellemzői közé sorolja.⁷⁶ Arany narrátora ezzel szemben a *Buda halála* felütésében igyekszik szinte teljesen háttérben maradni a történettől, az érintetlen nemzeti hagyományt megszólaltatni, s a fikció szerint még nyelvi értelemben sem megteremtője, csupán közvetítője a szövegnek.⁷⁷ A két mű nézőpontjának különbsége a közös mitológiai jegyek, például az istenalakok, Hadúr és Ármány szerepeltetése ellenére nyilvánvaló, s ebből következik, hogy irodalomtörténeti értékelésüknek is más-más szempontrendszer kellene maga után vonnia. Ez az (utólagos) evidencia azonban nem érvényesült már az 1860-as években sem, a népnemzeti iskola fenntartja az összevetés igényét az új kánonformálás igénye miatt, s tulajdonképpen ugyanez mondható el

⁷⁴ A szorosabban tárgyaltakon kívül a *Cserhalomról* Kazinczy levélbeli közlése vált hosszú ideig meghatározóvá, az *Egertől* pedig Toldy írt rendkívül dicsérőleg. De hasonló figyelem kísérte a *Tündérvölgyet* és *A két szomszédvárt* is.

⁷⁵ „...kebelemben nagyra kelendő / Képzletek villanak meg...” (*Zalán futása, Előhang*) A mondat mögött meghúzódó, a nyelv keletkezését érintő felfogásról (ti. a *kebelben* létrejövő *képzet*) vö. VMÖM 2000, 26–27.

⁷⁶ SZEGEDY-MASZÁK 1995, 119–129.

⁷⁷ „Hullatja levelét az idő vén fája / Terítve hatalmas rétegben alája;/ Én ez avart jártam; tünődve megálltam: Egy régi levélen *ezt* írva találtam.” (Arany János, *Buda halála – Előhang*. Kiem.: G. Zs.)

ellentétes előjellel Toldy kritikai gyakorlatáról is. Gyulai álláspontja a Vörösmarty-féle mitológiateremtéssel, a költőileg konstruált tündértörténetekkel kapcsolatban lényegében Arany álláspontjához hasonló kritikát fogalmaz meg: Vörösmarty (nemzeti) eposzainak csekély történeti-históriai háttérük van, s ezért legfeljebb csak korlátozottan, az irodalmi regiszterben, azaz a hagyomány és irodalom eszményi körforgását nélkülözve, s csakis az *írott* kultúrában tölthetik be műfaji szerepüket. A *légből kapott* eposzok, azaz a képzelőerő radikálisabb működését mutató, az epikai hitel elvárásait minimálisan sem teljesítő szövegek pedig peremhelyzetbe, egy olyan, az alkotói pálya szinte mellékes, az életműre nem meghatározó erővel bíró csoportjába kerülnek, amelyekre még hosszú ideig nem irányul kanonizációs szándék. Akár azt is mondhatjuk, hogy részben ez a hiány generálja majd azokat a felfedezés igényével írott munkákat, amelyek Vörösmarty ismeretlensége mellett Gyulai életrajzi könyvének elhibázottságára, szűkös, a romantikával szembeni előítéletességére helyezik a hangsúlyt. Az *igazi* Vörösmarty felfedezésének szándéka nemcsak a művek értelmezését, hanem a homogén, szoborszerű és szinte ismeretlen életrajzi háttér is igyekszik megújítani, ahogy arra az előbbiekben Borbély Szilárd megközelítésében láthattunk példát. Kis túlzással úgy is fogalmazhatunk, hogy amíg Vörösmarty költészete a nemzeti irodalomról, nemzeti narratíváról írott tanulmányokban megőrizte korábbi jelentőségét, a teljes életműre koncentráló írásokban ez az anyag sem ideológiai, sem pedig poétikai szempontból nem tudott igazán megújulni. Abból a hármas pillérből – *Zalán futása; Csongor és Tünde és a Szózat; A vén cigány és az Előszó* –, amely sokáig képes volt az életmű ívét kijelölni és hordozni, a *Csongor és Tünde* mellett egyértelműen az utóbbi két lírai műre esett a nagyobb hangsúly az 1970-es évek közepe után keletkezett írásokban.⁷⁸

A Vörösmarty-életmű értékelésének belső súlypontja történeti távlatból tekintve viszont már Gyulai szövegkiadása és életrajza idején, sőt már a 40-es években eltolódott a líra, elsősorban a *Szózat*

⁷⁸ Vö. például az 1975-ben megjelent *Ragyognak tettei...* című tanulmánykötetet a 2000-ben rendezett pécsi, illetve az 1999. decemberi kolozsvári konferencia anyagával: TAKÁTS 2001b, EGYED 2001.

közösségteremtő, a nemzeti sorsot kollektív módon kifejezni képes szemlélete felé. Az *öreg* Vörösmarty pedig már ugyancsak Gyulai-nál nemzedéki és irodalomtörténeti szempontból is átadja a helyet a következő generációnak, s a népnemzeti iskola recepciójában érthetően hangsúlyosabbá válnak azok a kapcsolódási pontok, amelyek Vörösmarty életművét a népiességhez, a közösségelvű irodalomhoz, nem pedig a korszakforduló előtti, kísérletező művekhez kötik. Már Petőfi Vörösmartyval szembeni támadása sem a *Zalán futása*, hanem a *Szózat* költőjének járó babértól igyekezett megfosztani a szerzőt, eposzi munkásságát, köztük a *Zalán futását* ekkor már nem is említi Petőfi költeménye, holott pályakezdésekor *A helység kalapácsa* műfaji parodisztikussága többek között még a nemzeti eposz fennköltsege, korszerűtlensége ellen is irányult. Az 1860-as években szinte csak Toldy Ferenc irodalomtörténete képviselte azt az álláspontot, hogy Vörösmarty epikája az azóta született teljesítmények, elsősorban Arany munkássága mellett továbbra is a klasszikai-nemzeti eposz tetőzését jelentik a magyar irodalomban. Az eposz *kevés évek alatt* megfutott köre, írja Toldy, világirodalmi mércével ugyan nem mérhető, de a „magasban hangolt lelkeket költői szépségeivel s emelő tartalmával gyönyörködtetni, lelkesíteni, nemesíteni” *soha* nem fognak megszűnni.⁷⁹ Ez a klasszicizáló szándék Vörösmartyval kapcsolatban természetesen nem idegen sem Erdélyi, sem Gyulai felfogásától, de részben Toldy irodalomtörténeti felfogásának kizárólagosságából, másrészt pedig a műfaj újra aktuálissá válásából következően sokat veszít Vörösmartyval kapcsolatos súlyából, s ahogy említettem, más műfajú szövegek kerülnek az életművön belül kanonikus pozícióba.⁸⁰

Az 1830–31 fordulójára tehető korszakforduló leírásához az irodalom- és intézménytörténeti fejleményeket, az irodalom „külgyeit” tekintve legfontosabb az Akadémia működésének kezdete: az intézmény átalakította az irodalom addigi, elsősorban személyes kapcsolatokra, folyóiratokra épülő közegét, s egyben új viszonyok közé

⁷⁹ TOLDY 1987, 251–252.

⁸⁰ Petőfi és Arany Toldy-féle irodalomtörténeti megítéléséről, Kemény, Gyulai, Deák és Csengery, illetve a Toldy közötti ezzel kapcsolatos feszültségről a későbbiekben lesz szó.

helyezte Vörösmarty addigi írói életpályáját is. A Perczel-családnál folytatott nevelőség, majd a szinte teljes egzisztenciális bizonytalanságot ugyan felváltó, de gyakran nyűgnek érzett szerkesztői munka után Vörösmarty az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának tagja lesz állandó fizetéssel, s így válik lehetővé számára a Pesthez kötődő, a fontolgatott ügyvédi pálya helyett kizárólag az irodalmi és tudományos élethez kapcsolódó életforma. Másrészt Kisfaludy Károly halálával, bár barátai folytatják az *Aurora* kiadását és szerkesztését, eltűnik az az idősebb, Kazinczyval szemben az új, a későbbiekben egységesen romantikusnak nevezett irodalomnak nyilvánosságot adó, csoportteremtő pályatárs, aki Toldy Ferenc mellett ebben a korai időszakban a legfontosabb szerepet játszotta Vörösmarty műveinek megjelenítésében, sőt gyakran még létrejöttükben is. A Toldy által Széchenyiről elnevezett korszak, az irodalom általános fejlődésének végpontján a nemzet európai integrációjának a célja állt. De ezt már nem az évszázadokig értékteremtőnek hitt, a nemesség múltjához és önídeológiájához kötődő eszmeiség, hanem a nemzeti kultúra általánosabb, szélesebb értelemben vett fejlődéstörténete, s azon belül is egyre inkább a jelen társadalmi osztályoktól fokozatosan függetlenedő kulturális teljesítménye alapozta meg. S ebben a kulturális változásban az irodalom súlya egyszerre mutatott ellentétes tendenciákat: fokozódott nemzeti-politikai jelentősége, s a kánont így a nemzeti élettől való összefüggése alapján lehetett kijelölni. Másrészt az írók számának növekedésével párhuzamosan az irodalom egyre kiszolgáltatottabbá vált a gazdasági folyamatoknak és a piacosodásnak, a heterogén összetételű olvasóközönség eltérő igényű, a nemzeti kánontól sokszor radikálisan eltérő ízlésének. Vagyis megindult az a folyamat, amely az irodalmat is az új kulturális és gazdasági átrendeződés közegévé tette, a könyvkultúra, s az ahhoz szorosabban kötődő műfajok háttérbe szorultak vagy átformálódtak a hírlapirodalom terjedésével párhuzamosan.⁸¹

Közhely, hogy Széchenyi által a *Hitelben* programszerűen is meghirdetett, jövőre vonatkozó politikai-kulturális törekvés, az *új nemzetiség* koncepciója radikálisan eltávolodik a korábbi, múltira alapozott

⁸¹ Vö. SZAJBÉLY 2005, 217–275.

nemzetfelfogástól.⁸² S ennyiben akár úgy is tekinthetünk a műre, mint amely nemcsak a nemesség hagyományaival, hanem a 20-as évek irodalmának egyik domináns vonulatával, a történeti tárgyú irodalommal is konfrontatív viszonyba került. Az *Aurora* képi anyagának nagyobb, majdnem kizárólagos része például még a historizáló, múltidéző műveket helyezte előtérbe,⁸³ s Kisfaludy Károly csak közvetlenül halála előtt, a Széchenyivel való jó kapcsolata, s az induló új lapnál, a *Jelenkornál* felajánlott főszerkesztői munka miatt változtatott volna koncepcióján. De példaként hozható fel ebből az időből Kölcsey életművének formálódása is: a *Huszban* (1831) már közvetlenül is kimutatható Széchenyi nemzetfelfogásának hatása, a múlttól való elfordulás szándéka.⁸⁴

Természetesen nem állítható, hogy a korszakfordulóként érzékelt 1830–31-es éveket megelőzően ideális vagy legalább kielégítő lett volna irodalom és közönség kapcsolata, s hogy az irodalmon kívüli, akár a legszűkebb értelemben vett társadalmi kontextusban is végbement volna az a változás, amely célkitűzésként fogalmazódott meg a reformkor írógenerációjában. Vörösmarty és az olvasóközönség kapcsolatáról a *Szózatot* megelőző időszakból elenyésző mennyiségű adatunk van, olvasói főleg a közvetlen baráti környezet tagjai, nagyrészt írók közül kerülnek ki, s az irodalomtörténet is kénytelen az ő véleményük alapján elbeszélni az időszak történéseit. A *Zalán futása* rendkívül kis példányszámban jelent meg, s közismert, hogy Vörösmarty drámáinak elad(hat)atlan példányai évekig heverték a szerző otthonában.⁸⁵ Közönség és irodalom kapcsolata az 1820-as években még sokszor inkább óhajokban, a kapcsolatteremtés szándékában nyilvánul meg. Kivételt az *Aurora* zsebkönyv évenként megjelenő kötetei jelentettek, amelyek formájukkal, képanyagukkal is igyekeztek az irodalmi érték mellett a piaci szempon-

⁸² SZÉCHENYI 1830, 72.

⁸³ MARGÓCSY 2007c, 1225–1232.

⁸⁴ „A zárósorok széchenyiánus gondolatára, miszerint az 1830-ban megjelent *Hitel* (mely megvolt Kölcsey könyvtárában is) eszméit ismerhetjük fel bennük, először Angyal Dávid hívta fel a figyelmet.” KÖLCSEY 2001, 961.

⁸⁵ Sallay Imre *Emlékirataiból* idézi: LUKÁCSY–BALASSA 1955, 94.

tokat is figyelembe venni.⁸⁶ S bár a publikált szövegmenyiséget és a művekhez készített képi ábrázolások számát tekintve is egyértelműen Vörösmarty az *Aurora* legfontosabb szerzője, ez az évekig tartó folyamat sem volt képes szerző és közönség kapcsolatát szorossá, érzékelhetővé tenni.

A *Zalán futása* *Előhang*jában Vörösmarty a pályakép megrajzolásához az elterjedt, Zrínyi és mások által is használt vergiliusi költészeti modellt, az úgynevezett rota Vergiliit használja föl: az ifjúkori szerelmi költészetet követően jut el a férfikort jelentő hazafias költészethez, a műfaji csúcspontot jelentő eposzhoz.⁸⁷ Az eposz költője, túlhaladva a személyesség fázisán, elérkezik a legmagasabb rendű feladathoz, a közösség, azaz a nemzet múltját és jelenét, harcait és mitológiáját megéneklő költeményig. A *magyar költő*ben Vörösmarty szintén kettős, de egymás mellett, párhuzamosan és *egyenrangúként* művelt költői tematikáról számol be. De a költeményben nincs sem fejlődéstörténeti, sem pedig értékrendbeli különbség a két regiszter között, ugyanolyan hangsúlyt kapnak a férfi, illetve a női közönség felé irányuló műfajok. A közös jegy a már említett hatástalanság, mégpedig mindkét közegeben. Ennyiben jelképes helyzetnek is tekinthető, hogy a költemény annak a megrendelésre írott *Egernek* a kéziratán található, amelyért Kisfaludy, hogy Vörösmarty anyagi helyzetén segítsen, száz forintot fizetett. Másrészt viszont ettől az időtől Vörösmarty pályáján tulajdonképpen megszűnik a biztos anyagi háttér nélküli életforma, hiszen ugyanebben az évben bízta meg – Horvát István közbenjárására – Trattner a *Tudományos Gyűjtemény* redaktori állásával, amit majd később az akadémiai munka követ. S bár Vörösmarty később anyagi okok

⁸⁶ Az *Aurora* sajtótörténeti kontextusairól: SZAJBÉLY 2007, 73. „Az *Aurora* azonban már a tömegcikké váló könyv és az ipari könyvelőállítás hajnalának a terméke”, illetve az évkönyvek „kizárólag az idő szórakoztató kitöltésére szánt szépirodalmi anyagot tartalmaztak”, azaz nem kaptak benne helyet tudományos értekezések, s fordítások is csak kivételesen, Kisfaludy kezdeti célkitűzésétől eltérően.

⁸⁷ RITOÓKNÉ 2002, 48–53. A Vergilius-életrajz(ok) és a költői műfajok összefüggéséről lásd még: JANKOVITS 2002, 21–29.

miatt részt vesz az *Ezeregyéjszaka* fordításában,⁸⁸ az egzisztenciális válságot, az írói pályaelhagyás lehetőségét is kikényszerítő 1827-es évet követően már nem állítható, hogy a teljes anyagi kényszer alatt kellett volna terveznie pályáját. Szempontunkból ez azért fontos, mert így konzekvensbben, életrajzi okokra kevésbé figyelve értelmezhető az életmű belső, a nemzeti irodalommal összefüggő műfaji és tematikus átrendeződése.

Az átrendeződés ugyanis már az eposzi korszakon belül, tulajdonképpen az újabb, töredékesen fennmaradt nagyobb eposzi munka kudarca után bekövetkezett. A könnyebb tárgyalhatóság miatt két fontosabb vonulatot különböztet meg. Az egyik az irodalomtörténeti korszakolással egybeeső, az addigi drámai életműben jelentős újításnak tekinthető mű, a *Csongor és Tünde*. A szöveg keletkezéstörténete azt mutatja,⁸⁹ hogy Vörösmarty megközelítőleg az epikus töredékek, a nagyobb eposz kudarca után döntött a mű megírása mellett, bár mint majd a fejezet későbbi részében bizonyítani próbálok, nem hanyagolható el Kisfaludy Károly szerepe sem a szöveg létrejöttében, hiszen Toldy Ferenc és Bajza József még úgy tudja 1828-ban, hogy eredetileg az *Aurora* számára írja Vörösmarty a *Csongor és Tündét*. Másrészt a szöveg kozmogóniája, körforgásra épülő szerkezete, szerelemfilozófiája szélesebb háttérrel szintén az eposzi művek, elsősorban a *Zalán futása* mitológiai rétege, *A Délsziget* és *A Rom* felől magyarázható, s a filológiai, motivikus kapcsolat feltárását megelőzően az ilyen irányú kapcsolatteremtés már megfigyelhető volt a szövegekről írott esszétanulmányokban, például Szerb Antal vagy Rajnai László írásában.⁹⁰ Vagyis a változtatás irányával kapcsolatos kérdések, az eposz műfaji elavulása nem feltétlenül a kidolgozott elméleti háttérrel rendelkező klasszicista műfaji kánon, a Csokonai, Ráday, Virág és mások kísérletei óta várt nemzeti eposz felől válaszolható meg.

A műfajon belüli, a „romantika szellemében” megkísérelt váltást

⁸⁸ Vörösmarty fordítói szerepéről: VMÖM 1974a, 330–336.

⁸⁹ VMÖM 1989, 729–747; KERÉNYI 1992, 7–9; TAXNER-TÓTH 1993, 62–76.

⁹⁰ SZERB 1981; SCHÖPHLIN 1917; RAJNAI 1999, 95–129. „költeménye [*A Délsziget*] éppen úgy virtuális, belső önéletrajz, ahogy teljesebben és befejezettebben a *Csongor és Tünde* is az.” RAJNAI 1999, 106.

elsőként Szörényi László tanulmánya hangsúlyozta *A Délszigettel* kapcsolatban: „A félreérthetetlen utalások a paradicsom mítoszra, Orfeuszra és Prométheuszra, Krisztusra egyúttal azt is jelzik, hogy Vörösmarty végrehajtotta azt a szinte lehetetlennek látszó feladatot is, hogy – Zrínyi, Tasso és Milton segítségével – a romantika szellemében korszerűsítse a vergiliusi eposzmodellt, amelyet a magyar őstörténeti tematika önmagában kínált.”⁹¹ Továbbgondolva az állítást: Vörösmarty őstörténeti keretbe ágyazva olyan történelemértelmezést teremt meg, amelyben döntően már nem a historikus, hanem a filozofikus szándék dominál a magyarság múltjának és jelenbeli helyzetének értelmezéséhez, s ehhez a *Zalán futása* mitológiaiájánál is szabadabban, az új mitológia szellemiségéhez hasonlóan merít az egyetemes kultúrtörténet mítoszi anyagából.⁹² Lényegében a későbbi, a kánonban ugyancsak előkelő helyet elfoglaló verseinek előzményét teremti meg, hiszen *Az emberekben*, de különösen majd *az Előszóban* és a *A vén cigányban* is következetesen él a mítoszkeverés eszközként a történelem és az ember nembeliségének értelmezéséhez.⁹³ Hol helyezkedik el ebben a folyamatban műfaji

⁹¹ SZÖRÉNYI 1989b, 216.

⁹² SZAJBÉLY 2000; SZAJBÉLY 2005, 389–409.

⁹³ CSETRI 1975, 365–391; MILBACHER 2001a; MILBACHER 2001b. A problémakört részletesen, elméleti háttér bevonásával tárgyalja S. Varga Pál tanulmánya. Mivel az írás jelen szöveg lezárása után jelent meg, csak röviden, lábjegyzetben tudok reflektálni rá. Különösen fontosnak tartom a tanulmány azon megállapítását, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy az „antik-bibliai mitologizálás felbukkanása együtt jár az emberkép bizonyos változásával: az ember negatív meghatározottságai közül nem a mulandóság lesz a döntő, hanem az, hogy az emberben egyszerre jelen lévő véges és végtelen mozzanat immár nem kiegészítő, hanem kizáró viszonyba kerül egymással.” S. VARGA 2012, 132. Ez az 1820-as években már kikristályosodó dichotómia Vörösmarty munkásságában a szereplők és a lírai én szempontjából jól elkülöníthető struktúrákat generál attól függően, hogy „aktív” vagy „passzív” módon viszonyulnak-e hozzá, vagyis az autonómiateremtés vagy a tragikum irányába mozdul-e el a kapcsolódás. A tanulmány gondolatmenetébe lényegesnek tartanám beemelni az örök zsidó mondájának Vörösmarty-féle feldolgozásait, hiszen az egyes változatokban megfordul a mulandóság kérdésének általános,

szempontból és mítoszkezelésének módjában a *Csongor és Tünde*? Milyen a viszonya a populáris forráshoz, s milyen a (későbbi) meseműfajhoz, hiszen mindkét szempont meghatározó irodalomtörténeti szerepet kapott például Arany életműve és a negyvenes–ötvenes években fellendülő mesegyűjtés miatt?⁹⁴ Sőt nemcsak a meghatározó szerepet emelhetjük ki, hanem a segítségükkel mintha értelmezhető, leírható lett volna az a hagyománypozíció is, amelyet a *Csongor és Tünde* betöltött a romantika és a népiesség közötti fázisban. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a kanonizáció első, megkésett hulláma szinte kizárólag a mese és a népiesség irányából közelített a drámához, illetve az időszakban nem is jelentkezett más, alternatívát jelentő értelmezés. Gyulai például röviden, de határozottan tiltakozik Beöthy Zsolt felfogása ellen, amely az eszményi–való elmentéje és az allegorikus tartalom felől próbál közelíteni a műhöz.⁹⁵ A *Csongor és Tündének* tehát azontúl, hogy rögzítjük megkésztet befogadástörténetét, meg lehet kísérelni egy olyan kontextuális értelmezést is, amely a húszas évek második felének epikus töredékei, illetve a műfaji váltás felől keres kapcsolatot a szöveggel.

Az említetten kívül a másik belső műfaji átrendeződés, a nemzeti múlttal és annak közvetítésével való megváltozott viszony kifejeződése az időszakban. Vörösmarty a rövidebb epikus műfajok, a rege, a ballada és a legenda területén is jelentős alkotásokat hoz

emberi logikája. A passzív, „dacoló”, de nem lázadó örök zsidó alakjával szemben a Halál, a „végtelen mozzanat” lesz az, amely kérdésessé, ha úgy tetszik, végessé válik. Azt gondolom, ebből a szokatlan nézőpontból lesz rendkívül érdekes, hogy Vörösmarty töredékes változatokban, egyszer tragikus felhanggal, egyszer pedig komikus megközelítésben próbálta meg feldolgozni az apokrif mondát.

⁹⁴ GULYÁS 2010, 203–300.

⁹⁵ GYULAI 1956d, 352. Arany, Gyulai nemzedéke a népmese műfaji értelmezésekor egészen más összetevőket emel ki, mint korábban Toldy vagy Vörösmarty. Gyulai felfogásában a népmese elsősorban nem nyersanyag, allegorikus használata, „átírása” éppen a legfontosabb nyomokat, az eredetet, a nemzeti szellemiséget tünteti el. Ebből a nézőpontból ítéli el Vörösmarty beszélyei közül például a *Szél úrfi*t, amelyben Vörösmarty „a népmesei elemet igen is *célzatos allegóriává* süllyeszti.” GYULAI 1956d, 347. (Kiem.: G. Zs.)

létre,⁹⁶ s a forrásanyag jellege is megváltozik: a *Szilágyi és Hajmási*, a Toldi-feldolgozások ugyancsak ponyvai forrásra mennek vissza, a magyar irodalom első szépirodalmi legendája, a *Hedvig* viszont továbbra is Horvát István történeti kutatására épít. De ezekben a művekben ugyanúgy megmarad a nemesi-lovagi hőseszmény, s a népiesség forráshasználatára jellemző ideológia egyik műben sem válik hangsúlyossá.

A húszas évek vége rendkívül változatos és gazdag tehát az epikus műfajok tekintetében, s ezt az összetettséget némileg elhalványítja a fiatal Toldynak az eposzi korszakról vallott lelkes, Vörösmarty pályájának kibontakozását sokban segítő, de a nemzeti irodalom átmenetileg túlértékelt, s a fejlődéstörténeti igény miatt túlzóan egyértelmű korszakhatárok közé rendezett koncepciója. Ez a koncepció, ha nem is paradigmatisus újszerűséggel, de jelentősen átrendeződik majd Erdélyi János kritikái, s a szabadságharc után főleg Gyulai Pál és a népnemzeti iskola irodalom- és politikatörténeti felfogásában.

„Az életrajz is történetírás”

Gyulai Pál szerepe a Vörösmarty-életmű hagyományozásában

„Az életrajz is történetírás, nem krónika, s éppen úgy megkívánja a történelmi kritika, a filozófiai vizsgálódás és művészi alakítás vegyületét, mint akármely más történelmi mű. Enélkül csak adatgyűjtemény, mely se tanulságot, se gyönyört nem nyújt az olvasónak. Ugyan mit tanulhatni oly életrajzból, mely mindarról hallgat, ami az író irodalomtörténeti személyné emeli, s érdemessé teszi arra, hogy megírják terjedelmes életrajzát? Hogyan gyönyörködhetnénk oly életrajzban, mely sokat emlegeti a költő nagyságát, de a nagyság plasztikai arányai sehol sem emelkednek fel előttünk, és szobor

⁹⁶ SZAJBÉLY 2005, 369–389.

helyett csak kódarabokat találunk a költő sirján?
[...] Életrajzban a jellemrajznak szerves résznek
kell lenni, egyiknek a másikba olvadni, s egymást
táplálva együtt fejlteni egy egészé.⁹⁷

A szépirodalmi szövegek gondozása és hagyományozása kiemelt jelentőségű abban a kanonizációs folyamatban, amely az olvasó számára viszonylag egységes, a szövegekből nem közvetlenül fel-tároló jelentéssel lát el egy-egy írói életművet, s örökíti azt tovább az utókorra. Különösen fontos ebből a szempontból a szerző ha-lála utáni első gyűjteményes kiadás, s az ahhoz kapcsolódó hatalmi viszonyok, a felhatalmazás kérdése, illetve azok a közvetett, a ki-adást kísérő cselekvések, amelyek rendkívül erős és hosszan tartó, szimbolikus kontextust teremtenek vagy próbálnak teremteni a ki-adás köré. Vörösmarty műveinek kiadástörténetében fordulópontot jelentenek a Gyulai Pál által sajtó alá rendezett kötetek, s a kötetek elé tervezett életrajz: az olvasó itt mérhette föl először a „lezárt” életművet, s a befogadáshoz terjedelmes, a gyermekkortól a pálya lezárulásáig terjedő életrajzi összefoglalást, jellemrajzot és ezzel párhuzamosan műértelmezéseket is kapott.⁹⁸ Gyulai az életrajzírás egyik fontos rétege, a jellemrajz kapcsán szintén különbséget tesz a szerző életében készülő, illetve a már lezárt életműre vonatkozó feladattal kapcsolatban: „A jellemrajz, különösen élő íróról, keveset olvashat magába az illető életrajzából; legfőbb feladata az író ösz-szes munkásságát, hatását rajzolni, megítélni, nem pedig körülmé-nyei és munkássága, magán és közélet, élményei és művei kap-

⁹⁷ GYULAI 1956c, 346–347.

⁹⁸ DÁVIDHÁZI 2000, 101–125. Dávidházi Péter Gyulai Pál *Vörösmarty élet-rajza* és a monográfia műfaja közötti kapcsolatot így foglalja össze az *önállóvá* válás, a művek nélküli megjelenés nézőpontjából: „Gyulainak, aki eredetileg ugyanúgy egy összkiadás bevezetőjének szánta Vörös-marty életrajzát, mint Domby Csokonaiét, s elkészültével (1865) ugyan-úgy lekérte annak megjelenését, mint Domby a Márton-féle kiadásét, már eszébe sem jutott, ahogy kiadójának sem, hogy Vörösmarty életrajza Vörösmarty-művek nélkül ne érdemelne önálló kötetet.” DÁVIDHÁZI 2000, 106. Vö. még: TAKÁTS 2000, 163–177.

csolatát kimutatni, annyival inkább nem, mert az író életében az életrajzi adatok nem igen lehetnek ismeretesek, vagy ha azok is, diszkrécionális okokból nem használhatók elég szabadon. Azonban az író halála után a jellemrajz is mindent magába olvaszt az író életrajzából, mi céljára szükséges.”⁹⁹

„Az életrajz is történetírás”, fogalmazta meg a kiinduló tételt Gyulai saját életrajzírói módszerének céljai között, s az elvégzendő feladatok közé sorolta, hogy az „embert és író-t együtt rajzolja, magán- és közlete kölcsönös egymásra hatásával, hogy kísérje tehetsége és jelleme fejlődését a társadalmi, politikai és irodalmi viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen befolyásai közt s kimutassa szelleme hatását és munkái becsét”.¹⁰⁰ Irodalomtörténeti jelentőségű, s ezért Gyulai kiadásának létrejöttéhez figyelembe veendő az a történeti kontextus és az a generációs feszültség, amely Vörösmarty műveinek megjelentetésekor fennállt, illetve amely az életmű korábbi kiadója és gondozója, Toldy Ferenc és Gyulai Pál között mutatható ki. A kiadás politikai, hatalmi és irodalomtörténeti feszültségei mintegy gyűjtőpontként mutatkoznak meg a Vörösmarty halála utáni eseményekben, sőt – mint majd a későbbiekben látjuk – már a halál pillanatának elbeszélés-variációiban is.

Toldy fejlődéstörténeti felfogása, amely szerint Vörösmarty életműve nemcsak a nyelvújítás folyamatának és a Révai-iskola törekvéseinek betetőzője, hanem a nemzeti irodalom meghaladhatatlan csúcsteljesítménye is egyben, alapvetően megváltozik Gyulai Pál könyvében. Gyulai Toldyhoz hasonlóan szintén rendkívül szoros viszonyba állítja irodalom, szerző és nemzet viszonyát,¹⁰¹ de nála

⁹⁹ GYULAI 1956c, 345.

¹⁰⁰ GYULAI 1956c, 346.

¹⁰¹ Gyulai Vörösmartyról írott életrajzának legfontosabb elvét T. Szabó Levente a nemzettörténetnek alárendelt irodalomfelfogásban látja: „Vörösmarty pályafutása, következésképp maga a Vörösmarty-életrajz is – utolsó passzusa értelmében – magáról a nemzetről szól”. A későbbiekben pedig az életrajzból az eredet/alapítás, a folyamatosság, az időtlenség és az egységes nyelv „diszkurzív” fogalmait emeli ki. Deák és Vörösmarty kapcsolata nála a folyamatosság megteremtésének kategóriájához sorolódik. T. SZABÓ 2001, 144.

a Vörösmarty-életmű más, erőteljesebben politikatörténeti szempontú értelmezést kap: Vörösmarty mintegy irodalmi előképe, kapcsolódási pontja lesz a kiegyezés történelmi tettét, a nemzet egységét újra megvalósító Deák Ferenc politikai munkásságának. A minden bizonnyal Deák közreműködésével vagy legalábbis ellenőrző egyetértésével¹⁰² megalkotott analógia majd csak Asbóth János híres *Három nemzedék* című könyvében változik meg, s a politikai-eszmei kapcsolódás iránya Deáktól Széchenyi irányába tolódik el.¹⁰³

Vörösmarty életrajzában Gyulai két olyan eseményt emel ki Vörösmartyval és Deákkal kapcsolatban, amelyek nemzettörténeti szempontból szinte kultikus magaslatra emelkednek majd a kötet egészét tekintve. Az életrajzi narratívában az egyik ilyen meghatározó pont a genezis, a megismerkedés, a másik pedig a lezárulás, az örökség átadásának a pillanata, Vörösmarty halála. Gyulai elbeszélésében a két esemény, kiegészülve az 1845-ös erdélyi körúttal,¹⁰⁴ nemzet-történeti jelentőséget kap, s mintegy kettős pillérévé válik az életrajznak. Természetesen nincs jelentősége annak, hogy Gyulai, bár a hiteles elbeszélő szemszögéből írja le a történetet, egyik esemény alkalmával sincs jelen, hiszen Vörösmarty és Deák első találkozásakor még nem él, Vörösmarty halála idején pedig Berlinben tartózkodik. De nem is valamiféle igazság eldöntése a cél az átörököített történetekkel kapcsolatban, hanem azoknak a versengő elbeszéléseknek az egymás mellé állítása, amelyek érzékeltetni tudják az irodalomtörténet-írásból egyébként is ismerős ellentétet Toldy és a népnemzeti iskola Vörösmarty-képe, Vörösmarty fejlődéstörténeti helye között.

Gyulai az életrajz ötödik fejezetében tárgyalja azokat a változásokat, amelyek Vörösmarty életében, illetve az új iskola későbbi formálódásában is alapvető szerepet játszanak. A kortársak közül

¹⁰² SOMOGYI 1977.

¹⁰³ „Nem tudom, érzi-e ennyire mindenki, de én úgy érzem, hogy e nevek: *Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák Ferenc és Arany János annyira összetartoznak, mint ahogyan összetartoznak azok az egyes hangok, melyek együtt adják meg zengő harmóniájukban az akkordot.*” ASBÓTH 2008, 65. (Kiem.: A. J.)

¹⁰⁴ GAAL 2001, 126–135.

például Horvát Istvánról, Fábián Gáborról, Stettner-Zádor Györgyről, Kisfaludy Károlyról ír, s természetesen kitér az Aurora-körre és magára a zsebkönyv közösség- és irodalomszervező funkciójára is. A fejezet címe már belső formájával előkészíti azt a szerepet, amelyet majd Deák Ferenc kap Vörösmarty életében: Toldy és az említett írók, barátok csak egy szikár, a lajstromozásra emlékeztető felsorolás részeként bukkannak fel, Deák önálló mondatban, a jelentőség egyértelmű sugalmazásával említődik: „Első találkozása Deák Ferencel.”¹⁰⁵ A szövegben később Deák alakja retorikai és terjedelmi szempontból is megkapja majd azt a kötet egészére kisugárzó, személyességet és közéletiséget, egyedi és nemzeti-jellembeli azonosítást vegyítő jelentőséget, amely a Vörösmartyéval „párhuzamos” pályát meghatározza. Az említett összetettség miatt érdemes egészében idézni a jelenetet: „Zádor megismertette [Vörösmartyt] Fáyval s elvitte hozzá a huszonegy éves Deák Ferencet, ki 1824-ben valami pörös dologban több ideig mulatott Pesten. Vörösmarty a Kishíd utcában a »Vadászkürt« 10. számú szobáiban lakott növendékeivel. Itt találkozott először a két férfiú, kike oly nagy szerep várt a megifjuló Magyarország történetében. A költő olvasott Zalánjából a leendő államférfiúnak,¹⁰⁶ kit éppen úgy meghatott a csodás bájú

¹⁰⁵ „A pesti irodalmi körök 1798–1825. Kármán. Révai, Horvát István, Szemere és Vitkovics. Kulcsár. A Marczibányi Intézet. Fehér György. Petrózai Trattner János. A gróf Teleki-ház. Aurora. Hébe. Kisfaludy Károly és Kazinczy. Kovacsóczy Asapasiája. Vörösmarty új barátai: Toldy, Fábián, Zádor. Első találkozása Deák Ferencel. Zalán futása fogadtatása. Vörösmarty és Kazinczy.” GYULAI 1956d, 277. A fiatal Deák és Vörösmarty kapcsolatához, megismerkedéséhez vö. még: MOLNÁR 2003, 155–173.

¹⁰⁶ Deák 1825 végén, két levélben is kitér a *Zalán futására*, de ezekből a levelekből úgy tűnik, hogy akkor még egyáltalán nem ismeri a szöveget, csak tud a műről: „Zalánodat alig várom, bár csak valami módot lelnél el küldésében, de most Országgyűlése alatt senki sem jár tőlünk Pestre, a’ ki által el küldhetné azt.” (1825. november 15.) Illetve másodszor: „Zalánodat alig várom, és <ve> és mivel nem tűrhettem tovább a’ kíváncsiság furdalásait, vettem abból egy példányt Zsoldos szombathelyi könyvkötőtől; azomban ezt sem olvashattam el még, mert Testvér nénem azt nálom meg látván, tőlem olvasás végett el kérte, ’s minthogy

nyelv, mint a nemzeti fennkölt érzés. Az ősi dicsőség költője s az ősi jog védője a rokonszenv dobbanását érezték szívökben, mely később oly nemes és ritka barátsággá fejlődött. Nemcsak tehetségök és hírek varázsa vonzotta egymáshoz e két férfit, hanem jellemök és kedélyök összhangzata is több pontban. Mindkettőben ugyanazon erkölcsi és nemzeti mély érzés, ugyanazon erős, de titkolt vagy elnyomott szenvedélyesség, ugyanazon csöndes komolyság és magyaros humor. Mindkettő a néppel összeolvadó magyar nemesség kifejezése, az ősi nemzeti típus kinyomata, a korszellem hatása alatt mintegy megifjodva. Vörösmarty éppen annyira különbözött Kisfaludy Sándortól, mint Deák Nagy Páltól. Kisfaludy Sándornak a nemesség volt a nemzet, mint Nagy Pálnak. Vörösmarty az egész nemzethez szólt, s folyvást visszhangoztak lantján azon politikai eszmék, melyekért ifjuló nemzete küzdött, Deák is mint a nemzet államférfia szerepelt s a Széchenyi felköltötte reformeszméket oltva be az ősi alkotmányba, a nemesi jognak nemzetivé átváltozását segítette elő. Vörösmarty hatása bevégeződött e korszakkal, s csak a forradalomig terjedt. A Deáké átnyúlt a másik korszakba is, hogy megvédje a jövőnek mindazt, ami a múltban egyedül drága. Vörösmarty 1825–1845-ig állott hatása legmagasb fokán, Deák 1861–1867-ben¹⁰⁷ érte el azt. A két korszakot a forradalom árja és romok választják el egymástól, de felettök az ősi dicsőség és az ősi jog csillaga dereng, egy-egy fénysugárt vetve a homályos jövőbe. E fényben a két barát szelleme találkozott.”¹⁰⁸

A *Zalán futása* megjelenésétől, a fiatal Vörösmarty első, szimbolikus jelentőségű nemzeti alkotásától eredeztetett, s az életmű utóéletére, Vörösmarty örökségének eszmei értelmezésére is igényt tartó pályakép sokkal inkább Gyulai saját, s a megjelentetés előtt

azt még eddig végig nem olvasta, nekem újra várakoznom kell.” (1825. december 29.) VMÖM 1965a, 105, 119.

¹⁰⁷ Ez a korszakolás, pontosabban annak a kiegyezésre vonatkozó dátuma természetesen nem szerepelt az életrajz első kiadásában, Gyulai csak később iktatta be, de a szövegen nem változtatott, s az első változatban Deák 1861-es politikai szerepe, a húsvéti cikk tölti be ezt a funkciót.

¹⁰⁸ Gyulai 1956d, 287. Deák és Vörösmarty megismerkedésének bizonytalan időpontjáról (1822, 1824 vagy 1825) VMÖM 1965a, 386.

Deákkal is egyeztetett véleménye lehetett Vörösmartyról, mintsem a kortársi, többé-kevésbé letisztult közvélekedés.¹⁰⁹ Ennek a tömör összefoglalásnak a háttérében pedig nyilván ott húzódik az a feszültség is, amelyet a Toldy által adott korszakolás, az 1830 körül megkötött „csomó” jelent, illetve Toldy Csengery és Deák által történő, határozott elmozdítása akadémiai titkári pozíciójából.¹¹⁰ Vörösmarty életrajzának megírása, műveinek Gyulai általi kiadása Toldyt ezzel párhuzamosan annak a szerzőnek az örökségétől, a gondozás kegyeletétől és vágyott munkájától fosztotta meg, aki irodalomtörténeti kézikönyvében a legfontosabb szerepet kapta, s akit feszültségeik ellenére egész életében a zseninek kijáró tisztelettel övezett.¹¹¹ Dávidházi Péter Toldy-monográfiájának a szituáció lélektani háttérét is figyelembe vevő és feltáró fejezete Toldy Kazinczy Gáborhoz írott leveléből a *Vox faucibus haeret*, az elfúló hang Vergiliustól idézett sorát emeli ki a helyzet szinte valóságos, egyszerre életrajzi hitellességű és jelképes értelmű jellemzésére.¹¹²

Toldy, amikor megtudja, hogy nem ő, hanem Gyulai kapta meg Deáktól a felkérést a kiadásra, azonnal, még aznap levélben számol be Kazinczy Gábornak az esetről, s egyben próbálja barátját közve-

¹⁰⁹ T. SZABÓ 2002; SZAJBÉLY 2005; DÁVIDHÁZI 2004; SOMOGYI 1977.

¹¹⁰ „Toldy személye először talán ekkor [1857] szorul háttérbe, s [...] Deák véleménye az Akadémia körüli, mindenekelőtt személyi kérdésekben, megkerülhetetlenné vált. Jól megmutatkozott ez az 1858. december 15-én megnyílt nagygyűlés idején. Toldy már az előkészületek során érzékelte, hogy Deákkal együtt a környezetében levők szerepe is növekedni fog, s a változások őt személy szerint is kellemetlenül érinthetik.” SZAJBÉLY 2005, 282.

¹¹¹ Ezért is figyelemre méltó Toldynak az a rövid, 1850-ben keletkezett, valószínűleg irodalomtörténeti munkáihoz készített feljegyzése, amelyben szokatlan élességgel nyilatkozik Vörösmarty műveltségéről, irodalmi helyéről, drámáinak hiányosságairól, sőt Vörösmartynak a társasági élettől való idegenkedésétől. VMÖM 1977, 466–467. Toldynak a saját felhatalmazásával kapcsolatos felfogásához apró, de a helyzetet véleményem szerint jól kifejező gesztusa, hogy Sallay Imre visszaemlékezésének kéziratához rövid *helyeslő* vagy *korrigáló* jegyzeteket fűz. Például: „Úgy van. [...] De mást sem.” Vö. LUKÁCSY–BALASSA 1955, 495.

¹¹² DÁVIDHÁZI 2004, 754–766.

títóként felkérni a döntés megváltoztatásához: „Mit mondasz ehhez? Én ki mind a 3 kiadását V[örös-mar]tynak a V[örös-mar]ty kérésére redigáltam, vele 20 évig együtt éltem, munkáltam, ki róla könyvet írtam – és Gy[ulai] ki alig ismerte, pályáján nem követhette, ki ellene írt, s kevéssel ez előtt azt mondta, h[ogy] minél inkább vizsgálja V[örös-mar]tyt, annál kevesebb poesist talál benne – Nekem a dolog nem csak fáj, hogy az »Ausgabe letzter Hand« del n[em] én tehetem barátomnak, kinek én zártam be szemeit [sic!] midőn meghalt, ezt az utolsó szolgálatot; hanem az egész közönség és jövőkor előtt compromittálnak, desavoulálnak látom magamat D[eák] által!”¹¹³ Ha ezúttal a levélnek nem a közvetlen irodalomtörténeti, s Toldy aktuális érzelmi helyzetét érintő élettrajzi vonatkozásaira koncentrálnunk, hanem a Vörösmarty halálával kapcsolatban felbukkanó, a gyász és a kegyelet személyes mozzanatára („én zártam be szemeit midőn meghalt”), az örökség és a kisajátítás összetett, az utókorra merőben *ellentétesen* hagyományozódó, többnyire az egyes elbeszélők nézőpontját érvényesítő történetváltozatokra is fel kell figyelnünk.

Toldy ugyanis már a Vörösmarty halálát követő napon nyílt levelet írt Török Jánoshoz, a *Magyar Sajtó* szerkesztőjéhez, aki november 22-én publikálja is a lapban Toldy levelét: „Kedves barátom, Török! Ön fogja már tudni, hogy Vörösmartynk kiszenvedett. Tegnap délután kettőfél óra előtt, hosszas küzdelemre következett csendes haldoklás után, egy mély s egész testét megrendítő véglehelletben adta ki nagy lelkét. Nagy lelkét, mert azt nemcsak lángész, de a feddhetetlen, ingatlan, örökké egy cél után érző és működő jellem is nemesítette. Barátjai közül, kik kimeríthetetlen részvétellel tartották szemmel az áldozatot, csak nekem jutott a gyász, e halál tanújának lennem!”¹¹⁴ Toldy, bizonyára ismerve a Vörösmarty-család anyagi viszonyait, már ebben a levélben kezdeményezi a Vörösmarty-árvák és Csajághy Laura anyagi megsegítését, amely aztán tőle függetlenül is országos, de az állami engedélyek hiányában

¹¹³ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1863. március 16., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126. Idézi DÁVIDHÁZI 2004, 757–758.

¹¹⁴ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 489.

a sajtóban nem szervezhető adakozássá válik.¹¹⁵ A Toldytól néhány ponton eltérő, de Toldy jelenlétét szintén hangsúlyozó, 1867-ben keletkezett leírást örökített az utókorra a halálesetről Barbás József a *Fővárosi Lapok*ban: „[Vörösmarty] Nején kívül ott nejének testvére: Bajza özvegye virrasztott; Kovács József ekkor nem volt jelen, hanem én ültem ágyánál folytonosan, nézve, figyelve az áldott beteget egészen végpercéig. A gyakori látogatók között meg kell említenem Bezerédj Istvánt és nejét (az elébbi háromszor is jött egy nap, s a papot valóban ő hozta el) és Toldy Ferencet, ki utószor ép akkor lépett be, midőn Vörösmarty már alig élt egy percet, s midőn én szemeit befogám. Ekkor volt ottan Kovács József fiatal orvos is. Halála percében mi hárman valánk jelen. Neje a mellékszobában mély fájdalmaiba volt esve.”¹¹⁶

Toldy és Barbás beszámolójától egyaránt eltérő, s legfeljebb a másik két forrás ismeretében „pontosítható” a Gyulai Pál által adott, a kötet gyakorlatának megfelelően a forrás megjelölése nélkül közölt leírás. Gyulai elbeszélésében Deák és Kemény Zsigmond lesznek az utolsó pillanat, a búcsú megnevezett jelenlévői, s ezáltal ők kerülnek a szimbolikus örökség birtokába is: „Neje és egy fiatal orvos, Kovács József virrasztottak mellette. A mellékszobák barátjaival teltek meg, a házmestert és cselédeket hogyléte felől tudakozók csoportjai ostromolták. 19-én reggel Bezerédj István papot hozott, ki feladta a halotti szentségeket. Déli egy óra után Deák Ferenc és

¹¹⁵ Az írók és a családtagok anyagi támogatásával, az *Írók Segélyegylete*-vel kapcsolatban: SZILÁGYI 2002, 76; SZAJBÉLY 2005, 305–308; T. SZABÓ 2008, 347–377. Utóbbi tanulmány kitér arra a váltásra is, amely a keresztényi-nemzeti logika alapján szerveződő gyűjtés és a segélyezés között megtörtént: „Érdemes észlelni azt a fontos szerkezeti váltást, amely a Garay- és Vörösmarty-gyűjtéstől a segélyegylet gyűjtési és forráselosztási mechanizmusáig bekövetkezik, hiszen ez nem kevésbé befolyásolja a nemzetről való beszéd e sajátos vonulatának a tagoltságát ebben a rendszerben. A Garay- és a Vörösmarty-árvák javára történő gyűjtések még a nemzetet mint adományozót úgy jelenítik meg, úgy, mint »aki« tudja, hogy milyen célra ad, s a lehető legkonkrétabb módon befolyásolja is a forrás elosztását. A nemzet nemcsak segélyez, de dönt is a források elosztásáról.” T. SZABÓ 2008, 376.

¹¹⁶ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 477

Kemény Zsigmond léptek a haldokló szobájába. Alig távoztak el, Vörösmarty nem volt többé, délután két órakor már hidegült tete-mére borultak síró neje és gyermekei.”¹¹⁷ Toldyt legfeljebb a más forrásból is tájékozódó olvasó gondolhatja oda Gyulai leírásába („a mellékszobák barátjaival teltek meg”), de a kötet végén szereplő szövegrész – különösen, ha az olvasó összekapcsolja az első találkozás Gyulai-féle leírásával és kettős nemzetképviselési jellegével – szimbolikus üzenete egyértelműen az az irodalomtörténeti szemléletváltás, amely Vörösmarty helyét Toldyhoz képest újraértelmezte, s lényegében a nyugatos recepcióig meghatározza majd. Toldy alakja ebben a rendkívüli erejű, szakrális jelenetben mintegy kisatírozódik Vörösmarty mellől, s helyét az olvasók előtt Kemény és Deák foglalja el.

Természetesen Toldy, Gyulai és Deák is tisztában voltak Vörösmarty örökségének szimbolikus és jogi jelentőségével, s ugyanígy az első találkozások, az utolsó szavak és a halál pillanatának, s ebben az esetben generációkat összekapcsoló helyének is a narratív és temporális erejével. 1830-ban ugyanabban a házban halt meg az új iskola vezető alakja, a Kazinczytól az irodalmi vezérszerepet „átvevő” Kisfaludy Károly. Vörösmarty halála után négy évvel, az 1859-es Kazinczy-ünnepségek egyik legfontosabb vizuális-szimbolikus mintája volt az az Orlai Petrich Soma által festett kép, amely a képi tartalmat a címmel kontextualizálva (*Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozások*) hívja fel a nézők figyelmét az egyben generáció- és ízlésváltást is jelentő első találkozás irodalomtörténeti jelentőségére.¹¹⁸ A leíró, de dátum nélküli közlés a pillanatot mintegy kiemeli az időből, s annak jelképes tartalmát az időtlen szakralitás közegébe helyezi. Gyulai Vörösmartyról írott életrajzi monográfiája, mint ahogy azt korábban láthattuk, a nyelviség szintjén ugyanígy felhasználja az első találkozás jelentőségét, a kötet fejezetcímében is ügyelve arra, hogy irodalom és politika két leghitelesebbnek tartott képviselőjének találkozását, a közös célért való eszmei-lelki-nemzeti összeforrást „mellékszereplők” nélkül jelenítse meg.

¹¹⁷ GYULAI 1956d, 413.

¹¹⁸ SZILÁGYI 2010, 270–278.

Toldy esetében viszont jóval korábban, már Kisfaludy Károly halálát követően kimutatható az utolsó pillanat és az öröklés irodalomtörténeti jelentőségének felismerése, és gyakorlati, kultikus jellegű, gyakran képi tematizálása. Mivel szorosabb értelemben nem a gondolatmenethez tartozik, ezért itt csak utalni szeretnék azokra a nagyrészt vallási eredetű gesztusokra és viselkedésmintákra, amelyek a hagyományos, szűkebb családi környezetet megbontva, az életrajzi elbeszélésekben egyre erőteljesebb jelenlétet követelnek az irodalomnak, sőt – mint Vörösmarty esetében – képviselői szerepben lépnek fel a haldokló mellett, hogy részesülhessenek a búcsúzás (irodalomtörténeti) pillanatából is. A beszámolók az életrajzi elbeszélésekben kiegészülnek a szellemi *hagyaték*, *örökség* és a *végrendelet* fogalmaival, s az utókorra a méltó gondozás vagy beteljesítés feladata marad. Az alábbiakban a Kisfaludy Károly halálát követő, a későbbi események mintájaként is értelmezhető problémakört, a Kisfaludy-életmű gondozásának, irodalmi továbbörökítésének a korai fázisát tekintem át.

Kisfaludy Károly halála és az életmű gondozása (Egy reformkori irodalom- és kiadástörténeti példa)

Kisfaludy Károly halálának irodalmi és képzőművészeti megjelenítését Toldy Ferenc már a Kazinczy-ünnepség előtt egyértelműen a nemzedékváltásnak, az örökség átadásának és a romantikus triász általi átvételének a kontextusába helyezte. Ezúttal csak a halálesetet ábrázoló, Toldy által megrendelt képi forrásra és annak kötetbeli helyére szeretném felhívni a figyelmet. Nem térek ki Kisfaludy temetésének hazafias szellemiségű lebonyolítására, a síremlékre s a szoborállítással kapcsolatos gyűjtésre, illetve a Kisfaludy Társaság megszervezésére, hiszen utóbbiakat gazdagon tárgyalja a korszakkal és Kisfaludy életrajzával, illetve az intézménytörténettel foglalkozó szakirodalom.¹¹⁹ Viszont a Toldy által megrendelt, a halálesetet ábrázoló kép irodalomtörténeti szempontú értelmezése kevesebb figyelmet kapott. A generációs, még sokáig a háttérben

¹¹⁹ VISZOTA 1904, 81–154. Legutóbb: GOSZTONYI 1997, 279–291.

maradó feszültség ebben az esetben is megfigyelhető, hiszen a jog szerinti örökös, a családot képviselő Kisfaludy Sándor természetesen szintén tisztában volt testvére kéziratának értékével, bár számára mintha nem az életmű irodalmi felhasználása lett volna az elsődleges cél, hanem a kéziratok eladásából származó, Kisfaludy Károly – túlbecsült – adósságait fedező anyagi haszon.¹²⁰ Ezzel szemben a triász, s elsősorban Toldy Ferenc erőfeszítéseinek s a Fáy András-sal való jó kapcsolatnak tudható be, hogy Kisfaludy Károly életművét a hagyatéki eljárás során megfigyelhető, jogi kontextusban elhangzó érvelés szerint végig a nemzeti irodalom közegén belül sikerült tartani.

Toldy Kisfaludy Károly hátrahagyott műveinek kéziratosaanyagát már a hagyatéki eljárás lezárulása előtt „általveszi” Kisfaludy Sándortól,¹²¹ előkészíti az 1831-es kiadásra, sőt Kisfaludy munkáinak

¹²⁰ Az 1833. évi, Vörösmarty és Kisfaludy között megosztott akadémiai nagyjutalom vitájával kapcsolatos dokumentumokat lásd: LUKÁCS–BALASSA 1955, 149–159. Azzal a kérdéssel, hogy az Aurora-kör és Kisfaludy Sándor viszonyát mennyiben határozta meg a testvérpár közötti köztudottan rossz viszony, illetve Kisfaludy Sándor megütközést keltő viselkedése a Kisfaludy Károly halála előtti napokban, nem kívánok foglalkozni.

¹²¹ Toldy erről a Kisfaludyról írott, a kiadáshoz csatolt és önállóan is megjelentetett rövid életrajzban számol be: „Kisfaludy Károly” írásait Sándor testvérétől halála után átvetttem.” TOLDY 1832, 55. Bártfay László egyik leveléből annyi tudható, hogy Kisfaludy Sándor 1830. november 17-én, úgy tűnik, a végrendelkezés körüli személyes feszültségek miatt, távozott testvére mellől: „Kisfaludy Sándor elment, *tegnap délben*. – Ezt meg nem foghatom. – Vörösmarty Schedeltől hallá, hogy Forgó ’s talán más jó barát is, és K[isfaludy]. Sándor testamentumra emlékezteték a’ beteget de ő arról hallani sem akar.” VÁCZY 1932, 86. (Kiem. az eredetiben.) Adatok, levéltári kutatást igénylő háttér nélkül nem térek ki arra a szakirodalomban is tisztázatlan kérdésre, hogy vajon kitől származik az a besúgó-i jelentés, amelyet közvetlenül Kisfaludy halála után ismeretlen írt a hagyatékról. A jelentés szövegének részleteit idézi Pajkossy Gábor Toldy együttműködéséről írott tanulmánya: „E jelentés írója Kisfaludy Károly haláláról értesíti magas megbízóját. »Halála órájában nála voltam, és összes iratait magamhoz vettem és azokat átvizsgáltam« – írja a tudósító, majd röviden felsorolja a talált kéziratokat, jegyzeteket és leveleket. Bár Schedel neve csak Kornainak [Kornai István történészről

a várható megjelenéséről szóló hírt a sajtóban is közlésezi. Mindezt anélkül, hogy jogi értelemben lezárult volna a jogosultságot eldöntő hagyatéki folyamat. A kéziratok megszerzésében, illetve az azt követő, a vármegyével adódó feszültségek feloldásában („hogyan jutottak az ajánlók az említett művekhez”) az Aurora-kör tagjai egységesen, Toldyt aláírásukkal is támogatva lépnek fel Kisfaludy műveinek hiteles és egyedüli gondozójaként, „mert mint barátai írói elveit legjobban ismerik és így emléket legméltóbban tisztelik meg”.¹²² Az érvelésben a szakmai hozzáértésen kívül fontos szerepet kap, hogy a művek kiadásával kizárólag kegyeleti és hazafias célokat teljesítenek, az elvégzett munka az egykori barátért meghozott áldozat, amely után semmilyen anyagi haszonra nem tartanak igényt, illetve a fennmaradó bevételt – ahogyan az meg is történt – a költő emlékének ápolására fordítják majd.

Toldy Barabás Miklóssal rajzoltatja meg *A Kisfaludy Károly halottas ágyán* aláírással ellátott képet, s az arról készült acélmetszet a Toldy által sajtó alá rendezett Kisfaludy-kiadás utolsó, hatodik kötetébe kerül majd.¹²³ (1. kép) Az első kötetet a fiatal Kisfaludy arcképe díszíti,¹²⁴ a két kép így mintegy szimbolikus keretbe fogja

van szó, aki levéltári forrásokra hivatkozva elsőként vetette fel Toldy besúgói szerepét] a kivonathoz fűzött, odavetett megjegyzéseiben bukkan fel, szerzőnk minden bizonnyal a kritikus-irodalomtörténésszel azonosította az ismeretlent. Toldy köztudottan ott volt a halálos ágyán – Barabás Miklós rajza ennek emléket is állított –, intézkedett a halotti maszk elkészítéséről, és ő értesítette Kazinczyt is »tanítónk, vezérünk s a leghívebb barát« haláláról.” PAJKOSSY 2002, 182. Pajkossy Gábor Toldy első, bizonyossággal azonosítható jelentését 1836. június 1-jére datálja. PAJKOSSY 2002, 187. A kérdéshez lásd még: DEÁK 2001, 922–932. Ezúttal is köszönöm a tanulmány szerzőjének, Deák Ágnesnek, hogy Pajkossy Gábor tanulmányára felhívta a figyelmemet, illetve hogy Deák Ferenc gyámságával kapcsolatban önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta levéltári jelzeteit.

¹²² VISZOTA 1904, 102–104.

¹²³ KISFALUDY 1843, VI. Címlapkép. Toldy a kiadás jegyzeteiben még ennyit ír a képről: „Czímkép. Kisfaludy Károly, halottas ágyán, nov. 22. 1830. barátjai által körülveve.” KISFALUDY 1843, VI, [379].

¹²⁴ Az ifjú Kisfaludyt ábrázoló rézkarcok ma is megtalálhatóak Toldy hagy-

Kisfaludy írói életpályáját. Mint majd arról még a *Csongor és Tünde* kapcsán lesz szó, a gyűjteménybe nem kerülnek be az *Aurorában* megjelent Kisfaludy-műveket illusztráló rézkarcok, mert azokat még az árverés előtt megszerezte Kisfaludy inasától, majd pedig meg is vásárolta Trattner-Károlyi István, Vörösmarty műveinek 1833-as kiadója. A Barabás által készített kép a későbbiekben a jelen lévő személyek neveivel (Bajza, Toldy, Vörösmarty) is kiegészül, s a szakirodalom egy részében dokumentatív funkciót kap, azaz a búcsú nemcsak egy szimbolikus, hanem *valóságos* pillanat megörökítéseként kezd funkcionálni, bizonyára Toldy eredeti célkitűzésével egyezően: „A fényképezés feltalálását megelőzően ez a feladat [ti. az utolsó pillanat megörökítése] a képzőművészekre várt, így pl. a fiatalon, hirtelen elhunyt Kisfaludy Károlyt és a halottas ágyánál őt körülvevő barátait, az 1830. november 21-én lezajló megható pillanatot utólag örökítette meg Barabás Miklós.”¹²⁵ Kisfaludy mellett a kép középpontjába kerülő Toldy, a halottnak kijáró tisztelet általános jeleként, kalapját kezében tartva áll, tőle jobbra Bajza, balra pedig Vörösmarty: a szituáció egyértelművé teszi, hogy a képi szándék főleg a halottól való végső búcsú mellett az esemény irodalmi-irodalomtörténeti aspektusaira helyezi a hangsúlyt. A Kisfaludy halálához kapcsolt ábrázolás szándékolt hitelességét, dokumentatív jellegét viszont a rendelkezésre álló levélforrások csak részben igazolják: a beszámolók szerint a kép szereplői közül csak Toldy Ferenc volt jelen Kisfaludy halálakor, Vörösmarty és Bajza a haláleset idején a források szerint nem tartózkodtak Pesten.

A *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetével kapcsolatban később ismertetendő levél szerint Vörösmarty 1830. november 19-én a Számmar-nyomdával való sürgős egyeztetés miatt kénytelen volt Fehérvárra utazni: „Miért nem küldtetek szegény Vörösmartynak előfizetőket *Csongor és Tünde* kiadhatására? – Most kénytelen ismét

tékában: Hofmann [sic!] *Mihály metsző Toldy Ferenchez*. [Dátum nélkül] MTA Kézirattár Tört. Lev. 2-r 13. sz. A rézkarcok mellékletként a levélhez csatolva. Az 1843-as kiadáshoz a rézkarcokat felhasználva készíthette Barabás a rajzot, majd pedig arról az acélmetszetet Carl Mayer (1798–1868) nürnbergi réz- és acélmetsző.

¹²⁵ E. CSORBA 2005, 175.

actiakat kéregetni 's holnap Fejérvárra megyen, ha [hátha] lehetséges lesz a' nyomtatóval végezni."¹²⁶ A fehérvári utazással függhet össze, hogy Stettner tájékoztatja a pár napig Fehérváron tartózkodó Vörösmartyt 1830. november 22-én a halálesetről és a temetés idejéről: „e' levelet vévén, tüstént indulj Pestre [...] Te csak az ide utazás' költségeit kockázkod, mert vissza Fábíán barátunk, ki a' napokban indul Veszprémbe, el fog vinni. Kisfaludynk holnap 3 órákor temettetik, meghalt tegnap 2 ½ órákor."¹²⁷ Az Orosziban ügyeit intéző Bajzát pedig maga Toldy kéri 1830. november 19-én, hogy siessen Pestre, mert „Károly halálon van”, s ha Bajza későn érkezik, „készek a nagy rendetlenségek”, hiszen a levél szerint Kisfaludy Károly egyedül Bajzával lett volna hajlandó „testamentomot” készíttetni. De – mint a kötet szerkesztője, Oltványi Ambrus írja a levél jegyzetében – Bajza „későn indult útnak, ezért nem volt ott a halálos ágyznál”, illetve tudjuk, hogy Kisfaludy végül valóban végretevélet nélkül hunyt el.¹²⁸ Bár csak megalapozatlan feltételezés, de bizonyára ez az esemény is hozzájárult az *Aurora-pörk*ént ismert jogi-irodalomtörténeti vita kialakulásához, s Toldy már ekkor jól érzékeli és egyértelműen céloz is a várható, Kisfaludy hagyatékával kapcsolatos „nagy rendetlenségek”-re.

A Toldy által megrendelt és a kiadáshoz csatolt kép tehát, azon túl, hogy még napjainkban is képes a dokumentatív hitelesség képzetét kelteni, pontos megvalósítását adja annak az irodalomtörténetileg persze jól ismert hagyománynak, miszerint Kisfaludy irodalmi-eszmei örökségét 1830-ban Bajza, Toldy és Vörösmarty vette át, majd pedig – új korszakot nyitva – tovább is vitte azt. A kép olyan tudatos, sőt bizonyos szempontból manipulatív eszköz Kisfaludy műveinek az életművet lezáró kötetében közölve, amely az irodalomtörténeti viszonyokat kevésbé ismerő olvasó előtt is megkérdőjelez-

¹²⁶ VÁCZY 1932, 86. (A Váczy által ismeretlentől publikált levelet bizonyosan Bártfay László írta, ismertetését a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetével kapcsolatban fogom megtenni.)

¹²⁷ Stettner György Vörösmarty Mihályhoz, Pest, 1830. november 22. VMÖM 1865, 17, 279.

¹²⁸ BAJZA–TOLDY 1969, 507, 676.

hetetlenné teszi a pillanat rendkívül erős és hiteles, sőt szakrális szimbolikáját.

Gyulai Pál, aki *Vörösmarty életrajzában* ugyancsak kitér Kisfaludy halálára, nem a Toldynál megfigyelhető, a múltban gyökerező kapcsolat lezárulására figyel, hanem a jövő felé mutató vonásokat emeli ki, s az ő könyvéből örökítődnek tovább azok a szavak, amelyek később majd Kisfaludy (irodalmi-politikai) végrendeleteként fognak funkcionálni. Gyulai azt a momentumot emelte ki Kisfaludy életéből, amely lényegében már lezártnak tekinti az *Aurora* és ezzel együtt az új iskola korszakát, s csak a hirtelen bekövetkező halál akadályozta meg Kisfaludyt abban, hogy a *Jelenkor* szerkesztőjeként Széchenyi politikai irányzatához kapcsolódva, fordulatot hajtson végre pályáján: „Az opposzió és reform zászlóját tűzzük ki – mondá Kisfaludy halálos ágyán az őt meglátogató Szalaynak –, minden ifjú írónak velünk kell tartani.”¹²⁹ Ezek után szinte természetes, hogy Gyulainál – a barátok közötti közösség intimitásából és személyességéből sokat veszítve – a temetés kollektív és nyilvános pillanata tölti be a búcsú és a kegyelet szerepét: „A hű társak könnyezve állták körül szeretett barátjuk és vezérök ravatalát, de egyszersmind fogadást tettek, hogy ezután is együtt tartanak, s az elhunyt vállaltait nem engedik elenyészni.”¹³⁰

Kisfaludy halálakor, műveinek kiadásakor megfigyelhető, az irodalomtörténeti hagyományozódással szorosan összefüggő, azt mintegy koncentráltan leképező események bizonyítják, hogy Vörösmarty halála, műveinek kiadási joga s az átörökítéshez kapcsolódó egyéb, gyakran szimbolikus erejű cselekvések hasonlóan fontosak mind a szerző utóéletével kapcsolatban, mind pedig irodalomtörténeti következményeiknél fogva. Az alábbiakban ezeket az eseményeket tekintem át Toldy és Gyulai, illetve Deák irodalomfelfogására, politikai nézeteire vonatkozóan. Ennek a rendkívül összetett, irodalomtörténeti okok mellett erős politikai aspektusokat is tartalmazó folyamatnak az értelmezése önálló munkát igényelne, ezért itt csupán a korábbiakban felvetett, a hagyományozódás *narratológiai jellegű* problémáira szeretném felhívni a figyelmet. Az esemény sor

¹²⁹ GYULAI 1956d, 312.

¹³⁰ GYULAI 1956d, 313.

jelentőségét főleg a bevezetőben vázolt, Vörösmartyhoz kötődő kanonizációs szempont magyarázza, de a probléma végiggondolása az irodalomban végbemenő generációváltás részleteinek a vizsgálatához is tanulságos lehet.

A gyámság irodalomtörténeti és képviseleti jelentősége (Deák Ferenc szerepe)

Gyulai életrajzi könyvében Vörösmarty utolsó, a kötet szerint feleségének elmondott szavai egy olyan, Deák Ferencre vonatkozó felhatalmazást fogalmaznak meg, amely majd a költő halála után meg is valósul, hiszen Deák már 1855 decemberében szervezni kezdi a család megsegítésére a később országossá, hazafias tette és nemzeti ügyé váló gyűjtést.¹³¹ A gyűjtés megindításakor írott levelekben már tényként jelenik meg, hogy Deák lesz a Vörösmarty-árvák *gyámja*, s erről például Mikó Imre belső titkos tanácsost tájékoztatja is, illetve a gyámságra mint Vörösmarty kívánságával egyezőre hivatkozik Deák: „Ohajtása volt a boldogultnak, mit élte végnapjaiban is nyilvánított, hogy elhagyott árváinak gyámja legyek. Harminc évi szoros barátság kötött engem öhozzá, s én szent kötelességemnek tartom ohajtását valósítani; de ha vele közelebbi személyes viszonyban nem álltam volna is, bizodalma megtiszteltetésnek tekinteném.”¹³² Gyulai életrajzában a végakarát, mint említettem, rendkívül erős retorikai súllyal, idézetként, a haldokló Vörösmarty szájából hangzik el: „Nem tudom, mi lesz belőletek, de bármi sors érne, forduljatok Deák Ferenchez, ő nem fog elhagyni.”¹³³ A kezdetben a családra vonatkozó, a magánemberi és a nemzeti akaratot baráti és politikusi szerepben is képviselő Deák viszont ezzel a szimbolikus erejű cselekedettel Vörösmarty kéziratának, irodalmi hagyatékának is elismert, sőt jogi értelemben vett gondozója is lett, s tulajdonképpen ezt a szerepet fogja majd Gyulai Pálra átruházni.¹³⁴

¹³¹ NAGYRÉVI 1958, 113–122.

¹³² LUKÁCSY–BALASSA 1955, 491.

¹³³ GYULAI 1956d, 413.

¹³⁴ Gyámjogi szempontból két aspektussal kell számolnunk Vörösmarty

Az emberi, szimbolikus szándék és a valóságos jogi képviselő bonyolult, alig elválasztható összefonódását mutatja az a levél, amelyből kiderül, hogy a legfontosabb érintett, Csajághy Laura sem volt pontosan tisztában azzal a szereppel és hatáskörrel, amely Deákot a Vörösmarty-családhoz kötötte: Vörösmarty Ilona férjhez adásának alkalmával, úgy tűnik, Vörösmartyné jelentősen túl is értékeli Deák feladatait, jogkörét. Deák Csajághy Laura elveszett levelére adott válaszából sejthető, hogy Vörösmarty özvegye a közvéleményben

esetében: az 1848 utáni, és a helyzetet rendezni próbáló, 1861-es, az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban lefektetett törvényekkel. Magyarországon 1853. május 1-jei hatállyal életbe léptették az Osztrák Polgári Törvénykönyvet. A porosz mintára bevezetett törvénykönyv kimondta, hogy az árvák védelme hatósági feladat, a gyám pedig „elsősorban a hatóság megbízottja, aki csak kisebb jelentőségű ügyekben járhat el önállóan, fontosabb ügyekben intézkedése csak a gyámhatóság hozzájárulásával válik hatályossá.” A törvény leszögezi, hogy ha az „atya végrendeletében gyámot rendelt, ezt illeti a gyámság. Ha ilyen intézkedés nem történt, az árva anyját, majd legközelebbi ízű rokonait az izközelség rendjében (nem pedig a gyámolt utáni öröklés rendjében). Ha ilyen nincs, a gyámhatóság rendel gyámot.” A törvény szerint „a gyámolt vagyonleltárát a gyámhatóság veszi fel”. (DEGRÉ 1977, 109.) Degré Alajos kiemeli, hogy a közvélemény számára „ellenszenvesek voltak a szabályok, amit nehezen tűrtek. Nemcsak azért, mert az egész törvénykönyvet rájuk erőszakolt idegen jogszabálynak tekintették. A szabad gyámi gazdálkodáshoz szokott nemeknek szokatlan volt az erős bürokratikus kötöttség, amit ellenszenvenvel fogadtak.” (DEGRÉ 1977, 110.) A helyzeten az 1861. januárjában összeült Országgyűlési Értekezlet próbált változtatni, amely az „1848 márciusi alkotmány hatályosulására törekedvén, mereven ragaszkodott az 1848: XI. tc. 5. §-ának még szavaihoz is”. (DEGRÉ 1977, 111.) A továbbra is zavaros helyzet javítására 1863-ban kelt udvari rendelet nyomán „[l]egtöbb megyében tényleg megszervezték a megyei árvaszékeket, melynek elnöke rendszerint a másodalispán volt. Hatásköre kétségtelenül kiterjedt a gyámrendelésre, illetve a gyámságra hivatott személy megállapítására [...] az árva vagyona eladásának engedélyezésére”. (DEGRÉ 1977, 113.) (A szerzői jogokról a gyámüggyel kapcsolatos jogtörténeti szakirodalomban nem találtam rendelkezést, adatot. A Deák által említett „segéd gyám” fogalmát, jogkörét szintén nem tárgyalja az áttekintett anyag.)

s meggyökeresedett álláspont, azaz a gyámság *jogi* fogalma szerint viszonyult Deákhoz, s ezt a látszólag téves felfogást igyekszik Deák eloszlatni benne: „Soha nem tudod, vagy nem akarsz meg érteni – írja Deák –, hogy én gyermekeidnek csak szeretetben vagyok édes atyjok, de jogilag nem, sőt szorosan véve gyámatyjok sem vagyok, mert engem a’ hatóság csak segéd-gyámnak nevezett ki, a’ főgyám Te vagy. – Én csak tanácsot adhatok, de nem határozhatok, a’ határozás joga Tied. Én atyai hatalmat nem gyakorolhatok, atyai jogokat nem követelhetek s föl nem léphetek jogosan, sem úgy, mint Atya, sem úgy mint Gyám, csak úgy mint segéd gyám, ’s tanács adó.”¹³⁵

A Deák-levél szerint hivatalosan a magánéleti szférára kiterjedő, de azt szimbolikusan a közvélemény felfogásában, sőt tájékozottságában nyilván jóval meghaladó képviselőt kerül latens módon összeütközésbe Toldy és Gyulai, illetve Deák között. Toldy Kazinczy Gáborhoz írott levelének érveléséből kitűnik, hogy Toldy szakmai felkészültségére, kiadói gyakorlatára, Vörösmartyval való kapcsolatára alapozva – azaz mint Kisfaludy műveinek esetében – önmagát tartja a legalkalmasabb személynek a kiadás elkészítésére és az életrajz megírására. Ez a kizárólagos irodalmi-szakmai szempont azonban, úgy tűnik, nem akart vagy már nem tudott számolni azokkal az újabb, Vörösmarty életművével is szorosan összefüggő irodalomtörténeti fejleményekkel, amelyek viszont környezetét már bizonyára befolyásolták a döntésben. Aligha lehet megkérdőjelezni azt a megdöbbenést és keserűséget, s legfeljebb utólagos nézőpontból Toldy rossz helyzetfelismerésének a számlájára írni, amelyről Kazinczy Gábornak számolt be. Figyelemreméltó, hogy Toldy már 1856-ban úgy gondolta, *Deáktól* függ majd a kiadás idejének és a sajtó alá rendező személyének a megválasztása: „Tehát Vörösmarty! Tudod mennyit sürgettem Deákot 1856. óta: adjuk már Vörösmarty munkáit.”¹³⁶ Hogy Toldy sürgetésére, ha valóban helytálló

¹³⁵ Deák Ferenc Özv. Vörösmarty Mihálynéhez, Pusztai Szt. Lászlón 1867. szeptember 10-én. VMÖM 1965b, 276.

¹³⁶ VMÖM 1960a, 341. A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Horváth Károly is ezzel a megjegyzéssel vezeti be Toldy levelét: „A kiadással kapcsolatosan feltűnő a Vörösmarty-kiadások eddigi szerkesztőjének, gondozójának, Toldy Ferencnek a mellőzése.” VMÖM 1960a, 341.

a közlés, Deák mit válaszolt, nem tudjuk, de annyi nyilvánvaló, hogy Toldy már közvetlenül Vörösmarty halála után, s később is, Deákkal szeretne egyeztetni a kiadásról, s ahogy a szimbolikus jogot és a késlekedés miatti türelmetlenséget egyszerre jelző többes szám („adjuk már”) mutatja, valóban fel sem merült benne, hogy nem vesz majd részt Vörösmarty munkáinak kiadásában.

A hosszasan elhúzódó kiadás megszervezése 1863. február 13-án kezdődött meg Deák irányításával. Vörösmarty „árváinak gyámja, Deák Ferenc” ekkor kapott ugyanis *hivatalos* felhatalmazást a „Pest városi árva bizottságtól” a kiadás elindítására, s tett közzé felhívást a pesti kiadókhoz ajánlattételre.¹³⁷ A Deák által összehívott bizottság, amelynek tagjai között ott találjuk Eötvöst, Keményt, Szalay Lászlót, Csengeryt, Gyulait és Toldyt is, lefektette a kiadással kapcsolatos elvárásokat, így például a kiadási jog idejét, a példányszámokra vonatkozó feltételeket, s hogy legalább egy összkiadást kell készíteni Vörösmarty műveiből. Toldy viszont csak az ülés után, Emich *kiadójában* értesül egy olyan pontról, amely nem szerepelt a közös megbeszélésen: „Vagy egy hónapja [Deák] összehítt többünket u.m. b. Eötvöst, Keményt, Csengeryt, Jókait, hogy tanácskozzunk a dologról s név szerint azon körlevél pontjairól, mely a pesti kiadókhoz offerttétel végett intézendő lenne. Csak Eötvös és én jöttünk el. A pontokat én dictáltam. A levelet azután D[eák]. írta meg és küldte el. Határnap márc. 18. Ma történetesen látom a körlevelet Emichnél s benne van ez (miről szó sem volt): »A kiadás irodalmi rendezését és a felügyeletet Gyulai Pál ur vállalta el« Tudod, hogy tolakodó nem vagyok, de évek óta úgy szóltam a dolog felől, mint ki meg nem álmodtam volna, hogy ne én fognék Deák által megbízni.”¹³⁸ A kialakult helyzet hívja elő ezután Toldyban az örökséggel, képvisellel összefüggő, a közös múltból megalapozott, szakmailag és emberileg teljesen érthető, de Vörösmarty hagyatékának a súlypontváltozását kevésbé érzékelő érveket. Ezekre a kérdésekre tudomásunk szerint Toldy később sem kap személyes, nyílt és egyértelmű választ, a kései olvasó viszont többek között Gyulai *Vörösmarty életrajzá*nak Deák-arcképéből, Kemény Zsigmond

¹³⁷ VMÖM 1960a, 340.

¹³⁸ VMÖM 1960a, 341.

Vörösmarty-émlékbeszédéből, s természetesen abból a magyar irodalomtörténeti korszakolás körüli, a népiesség, s azon belül is Arany és Petőfi munkássága körül folyó vitákból meríthet magyarázatokat, amelyben már kibékíthetetlen szemléleti különbségek mutatkoznak a két irodalomtörténész-nemzedék között.

Toldy, aki Eötvöshöz hasonlóan vélhetően politikai okokból nem szólalt föl Vörösmarty temetésén, később sem tudja megtartani a Vörösmarty fölött mondott emlékbeszédet,¹³⁹ s a feladatot Kemény Zsigmond vállalja majd föl az Akadémián 1864-ben, Gyulai Vörösmarty-kiadásával egy időben. Kemény *Vörösmarty emlékezete* című tanulmányának zárlatában foglal állást az előbb említett korszakolási problémával, Vörösmarty irodalomtörténeti helyével kapcsolatban. Kemény „két korszak, két törekvés vezérköltőjének”¹⁴⁰ munkásságaként értékeli Vörösmarty és Petőfi életművét, s ezzel lényegében feloldja azt a fejlődéstörténeti koncepciót, amely Toldy felfogását meghatározza. Kemény leghatározottabban Toldynak azzal az olykor finomított, de soha meg nem tagadott, a kortársakban komoly felháborodást kiváltó véleményével vitázik, amely szerint a magyar irodalomban Vörösmarty után csak *epigonok* következnek, s a jelen irodalma, köztük Petőfi és Arany költészete, az „újabb” nemzeti irodalom hanyatlást jelent a korábbihoz képest, s hogy Toldy saját generációja képviseli a soha meg nem haladható irodalmi aranykort.¹⁴¹

¹³⁹ „Mintha csakugyan az Aeneas (IV. 280) hangelfűlása, a »vox faucibus haesit« ismétlődött volna meg a jelenben, s ennek tüneti jelentése akkor is értelmezést kívánna, ha az újabb lélektan nem hívta volna fel a figyelmet a közlés elhalkulásainak jelentőségére. Toldy egyszerűen fizikailag, szervezete ellenállása miatt nem tudta sem itt, sem a későbbiekben soha egyértelműen kimondani vagy leírni, hogy fiatalsága nagy költőjén (és közvetve saját magán) túlmehegett a fejlődés. Alighanem főként ez a gátlás halasztotta el vele heteken át, majd hiúsította meg végleg a gyászbeszédet. A költő 1855. november 19-én halt meg, 21-én temették el, s az elmentmondásos érzések közt vergődő Toldy december 4-én és 24-én egyre tehetetlenebbül panaszkolja, hogy képtelen belefogni a sokak által várt és naponta sürgetett akadémiai beszéd megírásába.” DÁVIDHÁZI 2004, 755.

¹⁴⁰ KEMÉNY 1970, 379.

¹⁴¹ „Az epigonnak bélyegzés nemcsak a kortársak érzékenysége miatt hatott rendkívül durva ítéletnek, hanem a könyv [Toldy *Költészettörténete*]

Kemény a beszéd végén ugyancsak a gondolatmenetemben kiemelt, az örökséggel és hagyományozással összefüggő, magától Vörösmartytól eredeztetett és az elhunyt szellemiségét megidéző érveket használ föl arra, hogy Toldy koncepcióját cáfolja, s ezzel a közelmúlt és a jelen irodalmához új fejlődéstörténeti elbeszélést rendeljen, s egyben feloldja az Erdélyi által emlegetett korszakolási „csombókot” is.¹⁴² „A romantikus képzelődés a kísértetes órákon a halottak árnyait felkölti sírjaikból, s azok lebegnek”, kezdi a lezáró, hangsúlyos részt Kemény, s ezek után lényegében átadja a jelen irodalmáról való véleményformálást, a *saját* irodalomtörténeti hely megítélését Vörösmartynak: „Különösen nem lehetne egy nagy költőre nézve kétségbeejtőbb, mintha az időjelekből érezni volna kénytelen, hogy ő zárja be a hivatott egyéniségek ciklusát, s utána csak *epigonok* következhetnek.”¹⁴³ A Kemény által kurziválással is kiemelt epigonok egyértelműen Toldy felfogásával *szemben* állítja új összefüggésbe a kortárs irodalmat, s a népiességek nem alárendelt, periferikus szerepet, hanem a „bágyadt idealizmusba” erőt és nemzeti vonást vivő energiát tulajdonít: „Vörösmarty, ki ereje teljében találkozott a szintén erőben duzzadozó Petőfivel, s ki újabb irodalmi mozgalmainkat elfogulatlan kedéllyel ítélte meg, nem félt azon iszonyú csapástól, hogy a maradék, az »ultima Thule«-ra emeli fel az ő emléket, melyen túl csak egy sivár tenger beláthatatlan egyformasága hullámszik, és a szem semmi emelkedett ponton nem pihenhet meg. Ő hitt irodalmunk folyvást tartó virágzásában. [...] Érzé, hogy ami süllyedésnek látszik, gyakran az emelkedés alapja. [...] A népies a bágyadt idealizmusba erőt lövell, s viszont az ideális

narratív logikája is fölerősítette. Toldy költészettörténete ugyanis egészében fölfelé tart, ami már előre vetíti a befejezés dilemmáját: vagy a csúcsponton kellene végződnie vagy egy későbbi csúcspont felé mutató ponton, mert egy lehanyatló szakasz zárásként kiemelve megtöri az addigi fejlődésmenetet, már-már megghiúsítva végső értelmét.” DÁVIDHÁZI 2004, 751–753.

¹⁴² „Ezek után, ugy látszik, nem ok nélkül vétetett rosz [sic!] néven irodalmunk egyik legbuzgóbb vizsgálójának Toldy Ferencnek, hogy költészetünk fejlődésében 1830 körül köti meg a csombókot; hogy mint maga kifejezi magát: azóta benne csak epigonokat lát.” ERDÉLYI 1991a, 185.

¹⁴³ KEMÉNY 1970, 379.

vonzereje megneemesíti, amit a népiesből felölelt. Ezen körben forog az irodalom; de e forgásban az éles szem a haladás törvényeit észreveszi.”¹⁴⁴ Toldy „hierarchikusan rangsoroló”,¹⁴⁵ s ezzel összefüggésben a népiességet a hanyatlás perspektívájába állító felfogása azonban ezzel a típusú korszakváltással a tagadáson vagy az elhallgatáson kívül már nem tudott szembesülni, s ezért a két irodalomtörténeti narratíva között lényegében megszakadt az érdemi párbeszéd, amit nem sokkal később követett az intézményi-hatalmi átrendeződés is.¹⁴⁶ S nem túlzás szakadásról beszélni, hiszen Toldy később is, egész életében kitartott Vörösmarty másokkal összemérhetetlen nagysága mellett, irodalomtörténetének alapszerkezetét nem tudta átrendezni sem Petőfi lírai, sem pedig Arany epikai és lírai, értekező munkássága sem.

Az a homogén, és mint láttuk, részleteiben is szinte változatlan Vörösmarty-kép, amit Toldy irodalomtörténete Vörösmartyval kapcsolatban megfogalmaz, nagyban hozzájárult annak a nyelvfejlődési és irodalomtörténeti konklúziónak a levonásához, ahová végső soron a magyar kultúra „egyetemes virágzása”, Széchenyi kora Toldy szerint eljutott. A „mívelt nemzetek sorában elfoglalt nem díztelen” hely egyszerre nemzeti és a nemzeti kereteket túlhaladó, már nem csak a magyarság belső történeti viszonyaihoz mérhető, s nem csak azok alapján megítélhető pozíció. S ezen a ponton Vörösmartyval kapcsolatban törvényszerűen merül fel a kérdés, hogy költészete vajon a művelt nemzetek költőinek sorában, azaz *világirodalmi* mércékhez viszonyítva milyen szerepet kaphat, a nemzetinek tökéletes „kifejlése” tökéletességet, értéket jelent-e a nemzetin túl is?

Kevésbé ismert, s némileg az életműből ki is rekesztett Toldynak az az 1850-ben írott, *Vörösmarty* című tanulmányvázlata, amely a fenti kérdésre – szemben irodalomtörténetének néhány erre vonatkozó megjegyzésével – egyértelmű *nemmel* válaszol.¹⁴⁷ Bizonyára

¹⁴⁴ KEMÉNY 1970, 380.

¹⁴⁵ DÁVIDHÁZI 2004, 750.

¹⁴⁶ SZAJBÉLY 2005, 275–288.

¹⁴⁷ „Toldy Ferenc titoknoki iratkötegeiben találtuk 1950-ben ezt a tervezett – de szerencsére soha nyomdába nem jutott – tanulmányához írott furcsa elmefuttatását. Ebből Toldynak pillanatnyi rosszkedvén kívül az is kitűnik,

a vázlatához, feljegyzéshez járuló stílus is okozza, hogy Toldy rövid, erős állításokat tartalmazó mondatai szinte a rákérdezés lehetőségét sem adják meg az olvasónak, sőt az életműről már 1850-ben mint egy lezárt korpuszról beszél: „Ő [Vörösmarty] a drámában magasb pontot soha nem fog elérni”, mert elvonult életforma jellemzi, s pusztán a rokon gondolkodásúakkal való érintkezés nem adja meg számára azt a tapasztalatot, amely a drámaisághoz, jellemábrázoláshoz kell. A nemzeti különbségeket Vörösmarty nem ismeri, nincs is meg hozzá a kellő viszonyítási alapja, hiszen külföldön soha nem járt. Esztétikai felkészültsége egyoldalú, s ezért „hagyta magát az új fr[ancia]. iskola által is ragadtatni”; a nyelvvizsgálatban „tizenkét év óta egy helyt áll”, s hogy „az idegen nyelvek vizsgálata véghe-tetlen gazdag forrás a magunkénak értésére, nem hiszi, hallani sem akar róla.” Toldy a szinte minden területen *műveltségbeli* hiányosságokat érzékelő kifogásai után írja le Vörösmarty költészetével kapcsolatban a világirodalmi távlat lehetőségének az elvesztését: „V-tynak a maga nagy teremő költői szellemével, s nagy észbeli erejével német universitas-beli nevelés és francia élet kellett volna: ő a kor első írói közül tartozott vala. Így el kellett törpülnie (ahhoz képest, mi lehetett volna).”¹⁴⁸ S bár nem nehéz a Vörösmartyról adott pályaképben Toldy saját műveltség- és nevelési eszményére ismerni, sőt csírájában érzékelni azt a latens értékítéletet is, amely ebben a keretben egyetemes művelődés és nemzeti kultúra viszonyát el-gondolja, feltűnő az a kontraszt, amely az irodalomtörténeti kézi-könyvek és a vázlat között feszül. A nagy teremő költői szellem, a zseni teljesítménye, ha nem párosul a humán tudományok, a lite-ratúra műveltségi anyagával, bár a nemzeti *legmagasabb* pontjára kerülhet, annak köréből viszont már nem tud kilépni, *eltörpül*. Toldy legfőbb, s tulajdonképpen már az ifjúkori *Handbuch*ban ebbe az irányba mutató célját, hogy a – lenézett – magyar nyelv és iroda-lom ismert és értékelt legyen Európa művelt nemzetei előtt, kettős mérce, a nemzeti-történeti viszonyokkal számoló feladatvállalás és

hogy ítéleteiben ő sem volt csalhatatlan, hiszen nemegyszer a legmele-gebb barátság hangján szólt és írt Vörösmartyról.” VMÖM 1977, 787.

¹⁴⁸ VMÖM 1977, 466–467.

a művelődés, csinosodás általános, *csakis nemzeti* nézőpontból nem meghatározható összekapcsolódása adhatja meg.

A Vörösmartyról írott, az előbbieken idézett feljegyzés évében, 1851-ben Toldy az Akadémia kisgyűlésén előadást tartott a magyarok kereszténység előtti műveltségi állapotáról.¹ Többek között az őstörténet, nyelvrokonság, vallás, írásbeliség kérdéseit tárgyalva nem az egyes műveltségi területekkel összefüggő új ismereteket, a jelen tudományának eredményeit igyekszik feltárni, hanem akár a tudományos bizonytalanságot, a nem adatolható feltételezéseket is vállalva egy olyan, egymásra épülő érvrendszer próbál felállítani, amely összességében megengedi azt a konklúzióként megfogalmazott állítást, miszerint a kereszténység előtti magyarság „*bár mily név alatt*, szükségkép jelentős multat, nem közönséges szellemi szükségleteket, sőt egy rég elsüllyedt *míveltségi időszakot*” teremtett.² Toldy számára a honfoglalás nem egy olyan nép történelmi eseménye, amely harci tettei, ereje által bizonyította és szinte örökérvényűen tovább is vitte életképességét, hanem a jelen szempontjából megfogalmazott kulturális integrálódás kezdete, amelyben majd a Géza fejedelem által felismert és véghezvitt reformok zárják le a „rég i hős kort”, s amely után „az új évezred e schytha nép europaisodását már biztosítva lelte”.³ Tehát már itt, s őstörténeti tárgyról írva is kimutatható az a törekvés, amely a későbbiekben Toldy múltra vonatkozó mottóválasztását, s irodalomtörténeti munkásságának az eposz műfaji funkcióit átvevő szemléletét jellemezte.⁴ „A múlt hatalmunknak egyik eleme”, idézte kézikönyvének mottójaként, s a magyar irodalomtörténet egész kontextusára érvényesítendő módon Toldy Disraelinek az angol parlamentben 1865 áprilisában elmondott beszédét.⁵ Ennek a múltnak a feltárása, elrendezése, korszakolása a Gyulai Pál által Toldyhoz rendelt epitheton szerint a magyar irodalomtörténet-írás atyjává, az alapítók örök emlékezetre méltó sorába emeli Toldyt. Ha azonban Toldy mottóját metaforikusan ke-

¹ TOLDY 1850, 36–49.

² TOLDY 1850, 44. (Kiem.: G. Zs.).

³ TOLDY 1850, 49.

⁴ DÁVIDHÁZI 2004, 357–469.

⁵ DÁVIDHÁZI 2004, 652–669.

zeljük, s a *hatalmunk* kifejezés birtokos személyragjában nem csak az általános nemzetfelfogást, hanem különböző nemzetfelfogások versengését, időszakonkénti átrendeződését is látjuk, illetve mellé rendeljük azt a kortársi közösséget, amely ennek irodalmi-politikai felépítésében, átörökítésében szerepet játszik, Toldy már említett, nagyfokú elszigetelődését is meg kell állapítanunk. Toldy szóhasználatára mögött saját, az irodalmi életből már nagyobb részt eltávozott kortársainak „nemzetfelfogása” áll, s a szabadságharc bukása, illetve a múltbeli hatalom legfontosabb alakjának, Vörösmartynak a halála után már nem érezhette magát egy olyan új közösség tagjának, amely felzárkózott volna irodalomtörténeti törekvései, felfogása mellé. Ennek a folyamatnak, úgy gondolom, szimbolikus eseménye, s az elhatárolódás kinyilvánításaként is értelmezhető gesztusa, hogy *képviselési* szerepben már nem ő, hanem Deák és Gyulai lett az, aki – Toldy szakmai felkészültsége, nemzedéki hovatartozása ellenére – Vörösmarty halála, tehát az életmű végső lezárulása után megkezdtek a kanonizáció új, kiemelkedően fontos fázisát. Már céloztam arra az irodalomtörténeti szempontból közhelynek tekinthető szemléleti szakadékra, amely a népnemzeti iskola, az irodalmi Deák-párt és Toldy között húzódott, s hogy például Kemény emlékbeszéde a korszakolás és a fejlődési periódusok újraértelmezésével zárul. Nem a kötet célkitűzése, ezért részletesen nem is térek ki Toldy és Gyulai felfogásának (részben már tárgyalt) különbségeire, csak néhány, Vörösmarty és Petőfi fejlődéstörténeti helyét megítélő passzusra, s a jellemalkotás hangsúlyosabb motívumaira hívom fel a következőkben a figyelmet.

FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI KONCEPCIÓK. TOLDY FERENC ÉS GYULAI PÁL

Gyulai Pál a két nemzedék költője között szoros, a nemzeti költészet és a költői nyelv fejlődésének szempontjából törvényszerű kapcsolódást állított föl már *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című tanulmányában, majd pedig később a *Szépirodalmi szemle* című híres cikksorozatában s az Arany- emlékbeszédben is.⁶ Lényegében a korábbi fejlődéstörténeti felfogás kerül majd át Vörösmarty életművéhez igazodva *Vörösmarty életrajzába* is. Petőfi „[é]rezte, hogy azon tárgyakhoz, melyeket megénekel, nem mindig illik a Vörösmarty méltóságos nyelve, vagy azon túl finom és enervált költői nyelv, mely a közép-szerűség konvencionális nyelvénél alakult. Népies szavakat, kifejezéseket, összehúzásokat s nyelvfordulatokat kezde használni, de mindig elég ízléssel. Éppen úgy tett, mint Vörösmarty, ki nem használhatván eléggé Kazinczy költői nyelvét, visszatért Zrínyihez, s a régibb nyelvemlékekhez, s úgy teremtett magának egy újat. Petőfi nyelvünk még eddig eléggé ki nem bányászott aknáihoz fordult, a nép nyelvéhez, s magának költészetéhez méltó nyelvet teremtett. Tágított valamit az irodalmi nyelv merev rendszerén, s a költői nyelv egy új formáját alkotta meg, mely éppen annyi szépséggel bír, mint a Vörösmartyé, sőt az irodalmi fejlődés szerint éppen a Vörösmartyé után *kellett* következnie.”⁷ Tehát azon a ponton, ahol Toldy számára átmenetileg megszakadt a magyar irodalom fejlődéstörténete, s utána csak epigonok következnek, Gyulai organikus kapcsolatot lát Petőfi és Vörösmarty költői nyelve között, s a népieség nem egy partikuláris, legfeljebb az olvasóközönség körét és az

⁶ GYULAI 1956e, 23–54.

⁷ GYULAI 1956a, 275. (Kiem.: G. Zs.)

irodalom mintaadó lehetőségeit növelő irányzat, hanem a nemzeti költészet rangjára emelkedő szükségszerűség, amelynek Vörösmarty után „kellett következnie.” A nép nyelve ebben a koncepcióban ugyanazt a nemzetihez lépcsőként szolgáló szerepet kapja, mint Vörösmartynál Kazinczyval szemben Zrínyi, csak Petőfi a „túl finom és enervált”, produktív erejét elvesztő „romantikus” költői nyelvről ismeri föl, hogy alkalmatlan az új költészet alapjainak lerakásához. De a törvényszerű fejlődés logikája mindkettejükénél ugyanaz, s ez – Vörösmarty nagyságával a háttérben – erősíti, legitimálja Petőfi költészetének jellegét, amelyet legfeljebb az őt rosszul értő szolgái követők és a kelmeiség ellenében kell megvédeni.⁸ A „magyar lírában nincs visszaesés”, mondja ki a legfontosabb konklúziót Gyulai, „csak pangás, s a visszahatás, mely a népelem kinövései ellen fog nyilatkozni, meghozza költőit.”⁹

Gyulai jó néhány szövege idézhető még a korszakolást, Petőfi és Arany szerepét megítélő polémiával kapcsolatban, s a *Szépirodalmi Szemlében* a korábbiaknál is élesebben szembefordul Toldyval. Az „1830 körül bevégeződött” aranykorról vallott felfogást „elfogult és korlátozott nézet”-nek nevezi, s természetesen cáfolja, hogy „költészetünk népnemzetes átalakulása hanyatlás” lenne. Gyulai a tanulmányának az *Epikai költeményekről* írott fejezetében adja a magyar nemzeti eposzt értékelő áttekintést, s itt foglalja el Arany a két *Toldival* és a *Murány ostromával* egy megújított eposzfelfogás alapján a „legnagyobb epikusunk”-nak¹⁰ kijáró, Toldynál természetesen Vörösmartynak fenntartott helyet. A radikálisan eltérő költészetszemlélet, nemzetfelfogás és művelődésszemény miatt *Vörösmarty élet-rajzában* megváltozik Vörösmarty költői képességének eredője is. Eltávolodva a Toldy-féle, az *individuumot* középpontba helyező romantikus zsenikultusz és a – Toldy szerint Vörösmartynál hiányos –

⁸ „Az nem az ő [Petőfi] hibája, ha követői tájszavakkal árasztják el költészetünket, ha az irodalmi nyelvet tájszólássá akarják lealacsonyítani, s ahelyett, hogy fordulatok-, s könnyűség- és változatosságban gazdagítani, a korlátlanúságot, szeszélyt és izléstelenséget emelik elvvé.” GYULAI 1956a, 276.

⁹ GYULAI 1956a, 280.

¹⁰ GYULAI 1956b, 306.

képzés, a Bildung nemesi mintájú kapcsolatától, Gyulai a nemzeti kollektivitást elemi szinten kifejező és képviselő családot, az öröklődést, s a költészet anyagául szolgáló anyanyelvet jelöli meg olyan origóként, amelyhez képest minden későbbi csak szükséges, de már másodlagos, a nemzetitől gyakorta távolító jelentést fog kapni.¹¹ Ezt az ifjú, pályakezdő Vörösmartynak a Deákkal való találkozásához hasonlóan kiemelt mozzanatként, mintegy költői eredettörténetként kezeli, s már könyvének első bekezdésében, Vörösmarty iskoláztatását, költői fellépését megelőzően felhasználja a költő jellemrajzához. Az atyai ágról eredő nevelődés elsősorban nemzeti-erkölcsi formálódást, az „egyszerűen nemes” jellem mintázatának átöröklődését jelenti ebben a felfogásban. Természetesen itt sem Gyulai állításának igaz vagy hamis mivolta,¹² hanem az életrajzi elbeszélésben betöltött retorikai helye és súlya az, amiért az életrajz egyik

¹¹ A hagyományközösségi paradigmáról: S. VARGA 2005, 265–615.

¹² Gyulai 1864. július 6-án ír levelet Vörösmarty Jánosnak, amelyben a késző életrajzhoz kér – pontokba szedve – adatokat: „Fogadja a Tekintetes ur szíves köszönetemet azon adatokért, melyeket dicsőült bátyja életére nézve Vörösmartyné útján közleni sziveskedett. Nagy becsű adalékok ezek Vörösmarty M. gyermekkorára, melyről úgy szólva semmit sem tudunk.” Az életrajzról a következőket írja: „Tudniillik Vörösmarty munkái már mind ki vannak nyomva tíz kötet az előfizetőknek szét is küldve. A még hátra lévő két kötet közül az egyik a jövő héten küldetik szét, a másik mely elül az életrajzot foglalja magában, augusztus elején bocsátatik ki. Épen az életrajzon dolgozom, azonban néhány adat hiánya gátlólag hat reám, azért bátor vagyok még egyszer a Tekintetes urhoz fordulni különösen e következő kérdésekre kérnék felvilágosítást: 1.) Édes anyjok mikor halt meg, hol lakott rendesen Fehérvárott vagy Velenczén-e. Arról sem ártana írni, hogy milyen aszszony volt. [...] Ime néhány kérdés melyre válaszát nagyon kérem úgy m[int] az elsőre kivált sietve, a többi maradhat egy hétig is.” Gyulai „12–14” nappal az életrajz becsült befejezése előtt újra levélben keresi meg Vörösmarty Jánost, hogy a már kért, de a válaszból hiányzó adatokról tájékoztatást kapjon. Vörösmarty Jánosnak Gyulai első levelére adott válasza röviden kitér az édesanya vallásosságára, szorgalmára, szelíd természetére, de a jellemrajz nem szól a Gyulai által meghatározónak tekintett népdal szeretetéről, s általában inkább az emlékezői helyzethez közelebb eső időszakról, az apa halála utáni (1817) esztendőkről beszél. ZSOLDOS 2001, 33–35.

fontos, ideológiaszervező narratívájának tarthatjuk a megjegyzést: „A fiúk között Mihály volt a legidősb, s egyszersmind atyja és anyja képmása, nemcsak testben, hanem lélekben is: atyjától örökölte egyszerűen nemes jellemét, anyjától az élénk képzelődést és költői kedélyt.”¹³ Gyulai nem sokkal később az édesanyáról adott jellemzésbe, s ezúttal egy 1861-ből származó szóbeli forrásra is hivatkozva, beleszővi az édesanyával kapcsolatban a népdalok szeretetét, s az öröklés-teóriának megfelelően, illetve a népiesség dalfelfogásával összhangban¹⁴ művészi hajlamot, sőt művészi képességet tulajdonít az anyának: „Leánykorában mint élénk és dalos leányka vonta magára a figyelmet. Hunkár Antal, 1861-ben az országos képviselők nesztora, sokszor beszélte, hogy a barna-piros arcú, hollófekete hajú¹⁵ kedves leányka igen szépen tudott dalolni, s a népdaloknak egy-egy újabb elmés fordulatot adott. Sok ismeretlen dalt lehetett tőle hallani, melyekről azt tartották, hogy mind ő maga gondolja. Azonban mint nő és anya csak gyermekei bölcsője felett dalolt már. Hamar ránehezültek a terhes háztartás gondjai: mindig sürgős dolga volt, télen-nyáron gazdaszonykodnia kellett. De itt is nyilatkozott költői kedélye.”¹⁶ Gyulai sem itt, sem a könyv más részében nem hoz példát arra, hogy Vörösmarty önmagáról, pályakezdéséről ilyen típusú jellemzést adott volna, s hogy később, népdalokkal kísérletező időszakában sem teszi ilyen módon reflektálttá, sőt bizonyos szempontból determinálttá a népköltészethez való viszonyát, s hogy költői pályaképének sohasem válik a részévé a Gyulai által használt értelmű népiesség. A szövegrész ezáltal, ha látens módon is, de át helyezi a súlypontokat nép- és műköltészet viszonylatában, s a pályaképnek ezt a fontos, kezdeti részét az előbbi irányába mozdítja el.

Gyulai monográfiájának életrajzi állításait, különösen azokat, amelyek a magánélet körébe tartoznak, források hiányában rendkívül nehéz, sőt többnyire lehetetlen is ellenőrizni. Ennek a helyzetnek

¹³ GYULAI 1956d, 234.

¹⁴ ERDÉLYI 1991c, 101–109.

¹⁵ Valószínűleg szó szerinti átvétel Vörösmarty János leveléből, aki ezt írja édesanyjáról: „igen szép természetes barna piros bőrű – holló fekete hajú” asszony volt. ZSOLDOS 2001, 122.

¹⁶ GYULAI 1956d, 235.

a talán nem is tudatos, de a szakirodalmi használatban kimutatható nyelvi következménye, hogy az irodalomtörténeti tanulmányok gyakori bevezető fordulata a Gyulai *szerint*, Gyulai *úgy tudja*, Gyulai *feljegyezi* (etc.), vagyis a kötet adatanyagának nagy része, mivel az ellenőrzés nem tudott megtörténni, nem vált el a Vörösmarty-életrajz szerzőjétől, vele együtt említődik. Az életrajz egyik legnagyobb, napjainkig tartó irodalomtörténeti következményekkel járó hatása a későbbi kiadásokban tovább formálódó, s Perczel Mór visszaemlékezése után ténnyé váló állítás, amely a nevelősködő, fiatal Vörösmarty „Perczel Adél vagy magyarosan [?] *Etelka*”¹⁷ felé irányuló, elfojtott szerelméről szól. Gyulai a kötet negyedik fejezetében, terjedelmi szempontból is kiemelten, művek egész *csoportját* bevonva foglalkozik „Vörösmarty első szerelmé”-vel, s amint megállapítja, „[e]z első szerelem aranyozta meg s föllegezte be Vörösmarty ifjúságát, ennek emlékéből táplálkozott költészete még férfiu napjaiban is. 1830–1842-ig aránylag kevés szerelmi költeményt ír, inkább csak ez emlék visszhangzik szíve és lantja húrjain”.¹⁸

A kapcsolat irodalomtörténeti, narratív következményeit, Vörösmarty érzelmi életét, jellemét „megszelídítő” életrajzi funkcióját részletesen értelmezi Borbély Szilárd tanulmánya, de tulajdonképpen már korábban, például a német nyelvű *Csák* című költemény felbukkanása után megkezdődött ennek a mélyen beágyazódott szemléleti háttérnek a lebontása,¹⁹ bár csupán egy-egy részjelenség, nem pedig koherens folyamat állítható Gyulai koncepciójával szembe, s ezért az asszociatív kapcsolódás a mai napig megmaradt. Gyulai a Vörösmarty világmérete jellemző sztoikus életelv és önkorlátozás alapján ad magyarázatot a rendkívül hosszú ideig, 1822-től 1842-ig, Vörösmarty és Csajághy Laura házasságáig tartó szerelemre: „Küzdött egész erejéből, s erőtlen volt, de az elhatározó percben mégis legyőzte magát. Tulajdonképp a szeretett leány boldogságáért mondott le szerelméről, s az általa tisztelt család nyugalomát többre be-

¹⁷ GYULAI 1956d, 272. (Kiem.: Gy. P.)

¹⁸ GYULAI 1956d, 272.

¹⁹ TAXNER-TÓTH 1993, 55–62; SZAJBÉLY 1996, 12; BORBÉLY 2006, 164–180.

csülte, mint saját szenvedélyét.”²⁰ A szerző Vörösmarty szerelmi életét a két szerelem típusa alapján két korszakra, az ifjú- és a férfikorra osztja, s az elsőre lényegében a már említett, a szenvedélyek feletti sztoikus alapú önuralmat tartja meghatározónak.²¹ A leegyszerűsítő eljárás működés módja elméleti megfontolások nélkül is jól láthatóvá válik, ha például Deák 1827-es, tehát a Perczel Etelka-szerelem feltételezett idejére eső, életrajzi vonatkozású levelével szembesítjük Gyulai magyarázatát. Deák egészen más aspektusból, a költőileg megteremtett, s a valóságban csak tökéletlen tárgyra találó *ideál* működés módjából eredezteti fiatal költőbarátai szerelmi érzését: „A’ leg első leányt, mellynek külseje, és társalkodása tetszető, hamar meg szeretitek; mert szerelmesek voltatok már, minek előtte ötet láttátok volna. Nem magát a’ Leányt szeretitek, hanem egy képet, melly tüzes képzelődések leleménnyé, melly az asszonyi tökéletességek’ remekje, melly már az első szerelmes verset, (:mert azon szoktátok leg’ inkább kezdeni a költést:) az első költői munkát lelkesítette, lankadó tüzeteket éleszt; ’s mellyet Ti Ideálnak neveztek. Ezen Idealt véltétek azon szöke, vagy barna fürtű, kék vagy fekete szemű leánykában rejtetni, melly Titeket úgy el bájolt: hogy lelki tulajdonságait vi’sgálni reá sem értek; [...] ’s ezen imádott Tárgynak birtokában Menyországot reményletek. [...] ’s a’ leányka karjaitok között vagyon már, ha a’ Testiség (: mert Ti is gyakran csak gyarló emberek vagytok ám:) az a durva Testiség, mellyről talán előbb nem is álmodoztatok, ki elégítettet; vége a nagy lelkesedésnek, az Ideal elrepül, ’s néha csak egy igen közönséges aszszony mond fél álmosan jó reggelt [...] Ekkor veszitek észre: hogy a’ leánynak annyi tökéletességei nem magában a leányban, hanem egyedül agyvelőtökben voltak, Ti azokat csak poëtice de észrevehetetlenül

²⁰ GYULAI 1956d, 273. Vö. Dávidházi Péter Gyulai történelemszemléletéről írott tanulmányával: „[Gyulai] A századforduló körül írt emlékbeszédeiben, kortársairól szólva, azon jellemvonásait hangsúlyozza ki, melyek egyfajta sztoikus embereszménnyel vannak összhangban.” Például Deákról írva azt a Vörösmarty jellemzésével összecsengő vonást, hogy „éppen úgy le nem roskadt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanult uralkodni szenvedélyein”. DÁVIDHÁZI 1972, 592.

²¹ Vö. TAKÁTS 2000, 163–177.

ruháztátok az imádottra.”²² S bár a „romantikus” szerelmi érzés eredetének lokalizálhatatlansága,²³ működésmódja Deáknál is iro-
nikus értelmezést kap, Gyulai azzal, hogy életrajzi magyarázatot,
referenciát rendel Vörösmarty életművében a szerelmi költészetnek
ehhez a vonulatához, Vörösmarty költészetének területén épp azt
a dimenziót korlátozza, amit Deák a „poëtica” szóval fejezett ki.
Ennek a szemléletnek a következményei jól láthatóak abban a meg-
állapításban, amelyben Gyulai a Perczel Etelkára vonatkozó homo-
gén életrajzi megállapítást átköti az irodalmi művek értelmezésének
kontextusába: „Majdnem tíz évig e szerelem egyik főforrása költé-
szetének. Nemcsak mint lírai költő énekli meg kedvesét, mert 1830-ig
majd minden szerelmi dalát ehhez intézi, hanem mint epikus is.
A deli Hajna, a szöghajú nyájas Etelka, szép Zenedő, szelíd Enikő,
bús Ida, mind a költő eszményített kedvese. *Zalán futásában* a dél-
szaki tündér panasza tulajdonképp a Vörösmartyé, *Cserhalomban*
a kun ifjak énekeiben kedvesét dicsőíti, *Egerben* a haldokló Omár
búcsúja saját szerencsétlen szerelmének hattyúdala. [...] Ez első
szerelem aranyozta meg s föllegezte be Vörösmarty ifjúságát, en-
nek emlékéből táplálkozott költészete még férfiu napjaiban is.”²⁴ Ez
a mindent életrajzi okokra visszavezető leírás be sem von az értel-
mezésbe olyan lehetséges irodalomtörténeti magyarázatokat, ame-
lyek például a férfi-nő kapcsolat újratematizálásaként, a petrarkista,
neoplatonikus szerelmi költészet hatásaként, vagy mindezeket egye-
sítve, a csinosodás program változataként értelmezné ennek a rend-
kívül hosszú időszaknak a változatos műfajú szerelmi költészetét.

A Toldy és Gyulai közötti szemléleti ellentét a műfajnak a nem-
zeti irodalomban elfoglalt szerepénél fogva az eposz megítélésében
is rendkívül élesen jelentkezett. Toldynál a *Zalán futása* korszakos
jelentőségű szöveg, az eposzi korszak betetőzője s egyben lezá-
rója is. Dávidházi Péter idézi a fehérvári Vörösmarty-emlékszobor
avatásakor mondott Toldy-emlékbeszédet, amelyben Toldy korábbi
értérendjének irodalomtörténeti összefüggéseit is fenntartva kul-

²² Deák Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Kehida, 1826 július 6. VMÖM 1965a, 144.

²³ FÜZI 2001, 34.

²⁴ GYULAI 1956, 272–273.

tikus-vallási magasságokba emeli a szerzőt és művét is: „Az idő beteljesedett. A feltámadás órája ütött – még csak az Ő keble hitében. S íme – »Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok / El-nyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája [...]« S megindul a megváltás munkája. [...] S mintha egy égi szózat szólna le a felhőkből: »Ez az én kedves dalnokom! őt hallgassátok!« s minden kebel megnyílt hárfája hangjainak!”²⁵ Mint Dávidházi megjegyzi a krisztusi szereppel kapcsolatban, Toldynál – szemben kortársaival, akik Petőfi megváltó mivoltát hangsúlyozták – *csakis* Vörösmarty foglalta el ezt a pozíciót: „Ezzel a metaforikus, nem a szó szerint értendő, de éppen ezért támadhatatlan megfeleltetéssel [ti. Vörösmarty Megváltó szerepével] ugyanis a magyar irodalmi kánon főhelyét, az irodalomtörténeti fejlődés menet végső és meghaladhatatlan csúcspontját akarta jelképesen fölemelni a természetfeletti magasába, messze Gyulai, Erdélyi és más kritikustársai által elérhető szint fölé, ahol már nincs, nem is lehet vita.”²⁶ A krisztusi metafora elviekben azt is sugallhatná, hogy Toldy korábbi felfogásához képest kitágította az eposz és közönsége, azaz a szöveg nemzeti hatókörét. Azonban erre sem itt, sem másutt nem találunk jeleket, s ez tovább növeli a távolságot Gyulai és Toldy felfogása között. Toldynak az *Aesthetikai levelekből* ugyancsak jól ismert és gyakran idézett állítása szerint az eposz egy „magasabb popularitás” kifejezője, s az eposz „nemzetnek, nem népnek iratott”.²⁷ S ugyan jelentős az az időtávolság, amely elválasztja egymástól Gyulai eposzfelfogását és az *Asthetikai leveleket*, vagy a műfaji korszerűségről folytatott irodalomtörténeti vitát, amelyben Toldy ugyan némileg módosítja is álláspontját, de az inkább elméleti, s a jövőre vonatkozó kérdések közé tartozó problémák, mint látjuk, nem érintik lényegesen Vörösmarty még életében elfoglalt kanonikus helyét.

Gyulai viszont *Szépirodalmi szemle* című cikksorozatában a népiességgel és az új hagyomány- és mítoszfelfogással összhangba állítva érvel a műfaj fejlődésének törvényszerűségei mellett. „A valódi eposzt, epopoeiát is, mint nevük – monda, mondaköltemény –

²⁵ TOLDY 1888, II, 209–216. Idézi: DÁVIDHÁZI 2004, 762.

²⁶ DÁVIDHÁZI 2004, 763.

²⁷ TOLDY 1874, 128.

mutatja, nem egyes költő írja, hanem a nép teremti, e minden idők legnagyobb epikusa. Az eposz anyagát hagyományok alkotják a nép ifjú napjaiból, midőn merész, kalandos tettek korszakát élte, s a mítosz és történet összefolyt kódében csodás világításban emelkedtek ki előtte az istenek és hősök alakjai. E hagyományok a nép szép álmait, megaranyozott emlékeit foglalják magokban, egész történetét és vallását, minden büszkeségét és bölcsességét. [...] E nemzedékről nemzedékre szálló dalokon, a leendő epopoeia részein, sok év, egész korszakok dolgoznak, míg végre előáll egy ember, ki a szét-szórt részeket költői egésszé önti, avagy csak pusztán összegyűjti, s a rapszodiákból *Iliász* alakul, a runókból *Kalevala*.¹ Ez a mértékül vett, s a görögség homéroszi korára jellemzőnek gondolt, a nép hagyományteremtő erejét és képességét hangsúlyozó koncepció, amely viszont nem csupán szélesebb, hanem *más* nemzetfogalommal közelít a műfajhoz,² ugyan sokat átvesz a Toldy által is használt, a nemzetek életkoraira vonatkozó felfogásból,³ sőt a *Nemzeti hagyományok* eposzi korról vallott szemléletéből, radikálisan eltér Toldy műfajfelfogásától. Mivel az eposz anyagául szolgáló mondai anyag, ha volt is, elérhetetlennek tűnik, utólag viszont nem lehet megteremteni, különös élességgel merül fel a műfaj utólagos megalkothatóságának a kérdése: „[a] hagyományok, mondakör, eposztöredékek hiányát nem pótolja semmi, még a lángelme sem” – írja Gyulai, s Aranyhoz hasonlóan az eposzi hitel fogalmát kapcsolja a „valódi eposz” létrejöttéhez: „Az epikusnak anyag kell, melyből teremthessen, oly nép, melynek szent és megőrzött emlékeit újíthatja meg, eposzi hitel, mely a századok kódéből, sírok moháiból és kunyhók meséiből táplálkozik. Ezek nélkül az eposz mondvacsinált

¹ GYULAI 1956b, 294. A cikksorozat műfajfelfogását vö. ARANY 1962a.

² A nemzetfogalmak különbözőségéről, s az abból következő, összemérhetetlen irodalomszemléleti formákról: S. VARGA 2005, 13–83.

³ A Gyulai-szövegben: „a nép ifjú napjaiból, midőn merész, kalandos tettek korszakát élte, s a mítosz és történet összefolyt kódében csodás világításban emelkedtek ki előtte az istenek és hősök alakjai”, „de ily mű [a Kalevala, a „valódi eposz”] és költő csak akkor állhat elő, midőn a nép már polgárosodni kezd anélkül, hogy még elvesztette volna ifjúsági emlékeit, s így az epikus múlt kihalt volna öntudatából.” GYULAI 1956b, 294.

virág, melynek se illata, se gyökere.”⁴ Ez az álláspont lényegében már előkészíti Vörösmarty honfoglalási eposzának a megítélését, s szinte kirekeszti a műfaj köréből, illetve a „mondvacsinált virág” fogalma alá vonja Vörösmarty úgynevezett fantasztikus eposzeit. A két lehetséges út közül Vörösmarty, Zrínyihez hasonlóan, a másodikhoz tartozik, valójában nem is eposzt, hanem csak hőskölteményt írt, hiszen „a mondai alapot nem fogta naivul, mitológiát képzel-méből teremtett, kevésbé játszott a népszellem húrjain, s népdallamok helyett görög hexametereket használt, melyek ugyan nyelvünk szépségeit új oldalról tüntették föl, de reánk nézve *örökre idegenek* maradtak.”⁵ Ezzel szemben a valódi eposz költője „ragaszkodik a még fennmaradt kevés, s a nép öntudatában homályosan élő hagyományok és mondákhoz, told, alakít, de mindig csak a megadott alap szellemében”.⁶ A Gyulai által itt feladatként megfogalmazott, az eposz szinte minden rétegét a népi regiszterből levezető konklúzió, mint látjuk, rendkívül összetett, s szinte megoldhatatlan problémák elé állította a műfajt hasonló premisszák alapján megírni vágyó szerzőket, köztük elsősorban Arany Jánost. Arany életművében a Petőfivel való első levélváltásától kezdődően, tehát szinte a kérdés felbukkanásától végigkövethetőek a népeposszal kapcsolatos elméleti kételyek. „Nem chimaera-e nép-epost gondolni?”, fogalmazza meg kérdésként Arany Petőfinek a szinte az egész életművön végighúzódnó dilemmát, s később elméleti tanulmányok sorában járja körül a kérdést a naiv eposz meglététől kezdődően a hagyománnyal, a magyaros versritmussal vagy akár a kortárs eposzi kísérletekkel kapcsolatban.⁷

⁴ GYULAI 1956b, 295.

⁵ GYULAI 1956b, 296. (Kiem.: G. Zs.)

⁶ GYULAI 1956b, 295.

⁷ DÁVIDHÁZI 1994, 113–185; S. VARGA 2005, 513–571.

NEMZETTÖRTÉNET ÉS MITOLÓGIA HATÁRPONTJAIN A ZALÁN FUTÁSA MINT NEMZETI EPOSZ

„Az a’ mi valaha nemzetiségünk talpköve ’s ereje volt,
időjárával elbomlott, ’s jól mondja hazánk koszorús
Lantos

»Óh más magyar kar mennyköve villogott
Atilla véres harczai közt ’sa ’t.«

’s a’ mi elmúlt, ne akarjuk azt megint életbe vissza-
idézni, mert lehetetlen – úgy mint elfolyt óráink se
térnek soha vissza többé. Szükséges inkább – ne-
hogy homokon állapodjon minden lételünk, – új
nemzetiségünk lelkét mind jobban kifejtenuk.»⁸

A *Zalán futása* befogadástörténetének egyik hangsúlyos, megjelenésétől kezdve szinte napjainkig fennálló vonulata, miszerint a mű korábbi, sikertelen kezdemények lezárója-betetőzője, s az addigi magyar nyelvű irodalomtörténet műfaji csonkaságát (esztétikai értékeitől, hatástörténetétől részben szinte függetlenül), ha megkésetten is, de mégis fölszámoló alkotása. Ebben a (műfaj)történeti és fejlődéselvű felfogásban Vörösmarty eposza mellé kerül Ráday Gedeonnak a század közepe táján íródott, de csak 1787-ben megjelent *Árpádról írandó bajnoki éneknek kezdete* címmel ellátott öt versszaknyi, az invokációt, tárgymegjelölést és egy ajánlást tartalmazó *töredéke*, Ányos Pál, Batsányi János *kísérlete* (utóbbi 1795-ből, mindössze tíz sor terjedelemben), illetve Csokonai ugyancsak rövid, 51 soros *töredéke*. A Vörösmarty-szöveget időben rövidebb „megelőző”, befejezett alkotás, Aranyosrákosi Székely Sándor *A széke-lyek Erdélyben* (1823) című munkája az ösztönző hatástörténet és/vagy a Hadúr istennév megalkotásának filológiai jellegű kérdéseire szűkült,⁹ a *Zalán futása* megjelenésével párhuzamosan készülő mű

⁸ SZÉCHENYI 1830, 72.

⁹ ZENTAI 2004, 84.

pedig, Pázmándi Horvát Endre *Árpád*-eposza (megjelent 1831-ben) a Vörösmartyval szembeni időbeli versenyhelyzetben alulmaradó, úgynevezett megkésett szöveggé vált.

A műfaji kánonban elfoglalt viszonyító szerepével együtt – Berzsenyi ódaköltészete és Kölcsey értekezései mellett – leginkább Vörösmarty eposzának *Előhangja* sugározta szét azt az antik eredetű, a 19. század első harmadában rendkívül elterjedt történelemértelmezést a magyar irodalomban, miszerint a nemzettörténet a hanyatlás és a teremtődés relációjában értelmezhető folyamat, s hogy a magyarság 19. század eleji helyzete a hanyatlás állapotát mutatja.¹⁰ Az eposznak ezt a kettős, irodalmi és politikai funkcióját összegzi letisztult formában Horváth János a mű megjelenésének centenáriuma írott tanulmányában: „A nemzeti és hazafiúi érzés, melyben egész korával osztozott, ösztönözte őt, a kezdő költőt, hogy vállalja e nagy feladatot, mely a múlton csügghető nemzeti önérzetet kielégíti, a honfoglaló fejedelemben hős-eszményt állít a késő unokák elé, az irodalmi fejlődést pedig a tetőpontjára juttatja el, meghozván számára azt, ami a kor hiedelme szerint a teljességéhez még egyedül hiányzott: a magyar Aeneist”.¹¹

Kétségtelen, hogy részben maga Vörösmarty is hasonlóan láttatta eposzának szerepét a műhöz írott előfizetési felhívásban, s olyan fontos, a későbbiekben ugyan elhalványuló, illetve csak részben megvalósuló jelentőséget tulajdonít az eposznak, mint például a költői magatartás, alkotás összekapcsolása – Zrínyi példáján keresztül – a nemzeti kontextussal: „Noha minden költői munka jeles lehet tulajdon nemében, ’s hathatósan segítheti a’ nyelvet csinosodásában, talán még sincs illőbb a’ nemzeti méltóságához, mint azon neme a’ költésnek, mely országos változásokat, ’s a’ haza’ fő embereit

¹⁰ Berzsenyi történetfilozófiájával kapcsolatban állapítja meg Csetri Lajos: „Ismeretes, hogy a sztoicizmus történetfilozófiája ciklikus szemléletű volt, körben mozgó és nem egyenes vonalú történelmi mozgásban hitt; s újabban, több kitűnő verselemzés után az is közismert, hogy a magyar reformkor és romantika legnagyobbjai számára is mennyire csábító volt ez a történetfilozófia.” CSETRI 1986, 65. Lásd még: SZAJBÉLY 1979, 371–386.

¹¹ HORVÁTH 2007a, 896.

magasabb érzésekkel zengi [...] Nem mintha e' nemben tökéletest ígérhetnék, hanem hogy literaturánk' ebbeli hiányát csak valamenynyire is betölthessem, szándékozom kiadni egy hősi költeményt (Epos) ZALÁN' FUTÁSA név alatt [...] Előttem ugyan már néhányan haladtak ez úton; de olly korban, melytől éppen nem lehetett várni, hogy a' millyen erejű, 's szépségű vala munkájok belsőképen, olly kellemes, és hódító lenne külsőképpen is [...] Zrínyi, kinél e' nemben feleink között nagyobbat nem ösmerek, 's kit minden Magyarnek ösmerni kellene, a' halhatatlan Zrínyi, valamint hadi tetteiért, úgy írásaiért is figyelmet, hálát érdemel hazájától.”¹²

Az, hogy a *Zalán futása* mégsem tölthette be már a kortársak többségének megítélése szerint sem ezt a műfaji, illetve hatástörténeti (politikai és kulturális) szerepet, szorosan összefügg az „elődök” által is érzékelt, s majd a legfontosabb utódnál, Arany Jánosnál éppúgy a felszínre törő problémával, miszerint a kereszténység felvétele előtti nemzeti hagyomány történeti, vallási rétege nagyobb-részt ismeretlen, vagy erősebben fogalmazva csonka. Vörösmarty alkotása mai perspektívából legtermékenyebben talán úgy értelmezhető, mint erre a hiányérzetre adott politikai, eszmétörténeti válasz, s a hagyománnyal történő kapcsolatteremtési kísérletnek főleg a romantika paradigmája által meghatározott változata.¹³

A *Zalán futásának* kanonizálási törekvései, mint említettem, viszont már a mű megszületése utáni időszakban komoly akadályokba ütköztek, s ez csak fokozódott a hagyomány – elsősorban a népiesség irányából érkező, de lényegében már Kölcseynél kifejtett – újraértelmezése során. Kivételt ebből a szempontból szinte csak Toldy

¹² VMÖM 1963, 347.

¹³ Kiválóan, az eposz ciklikus időszerkezetét a középpontba állítva, s az értelmezésen keresztül mintegy a műbeli értékviszonyok relativitását bemutatva értelmezi az eposzt a legújabb magyar irodalomtörténeti kézikönyv: „A *Zalán' futása* tehát egy olyan bonyolult időszerkezetet hozott létre, mely egyszerre ígerte a mű olvasóinak a nemzet felemelkedését a példa követhetősége, ismételhetősége révén, s egyúttal utalt a természet rendjének organikus, cél felé tartó – a nemzet perspektívájából – végzetes mulandóságára. Ez az összetettség az, ami Vörösmarty eposzát kortársainak hasonló kísérletei fölé emeli.” GINTLI 2010, 511. (A fejezetet Szilágyi Márton és Vaderna Gábor írta.)

Ferenc véleménye képez, aki a *Zalán futásának* megjelenéséhez a „betetőzés” metaforáját kapcsolta még a 60-as években megjelent irodalomtörténetében is, az eposz megjelenése után pedig az *Aesthetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* című tanulmányában egyenesen azt állítja a Vörösmarty-mű kapcsán, hogy „nemzetünknek most virít eposzi lelkesedésű kora”.¹⁴ Viszont már Kazinczy Ferenc első, még a mű olvasása előtti reakciójában megfigyelhető, hogy – a megírás idejére vonatkozó horatiusi alapelv megsértésével együtt – szinte azonnal a magyar honfoglalási, nemzeti eposz neuralgikus pontjára, a mitológiai háttérre kérdez rá: „Minekelőtte Zalánt láttam, mint Tunisziászt, azt kérdeztem magamtól, hogy a mitológia isteneinek híjakat Vörösmarty és Pyrker mint fogják kipótlani; s így értem, mint akara az elsőbb a maga tündéreibel. Rossz pótolék; de jobbat Vörösmarty nem találhatott, s nem lehetett el nélküle. [...] De igen is, azt is csudálom, hogy ez a lelkes ifjú a maga eposzával ily hamar elkészülhete, hogy azt ily hamar kieresztheté.”¹⁵ Kazinczy ugyan soha nem ír érdemben a műről, s hallgatása a triász tagjaiban az elutasítás, illetve Kazinczy irodalmi hanyatlásának a bizonyítéka lesz, de a „rossz pótolék” ugyanarra az elemi problémára – a mitológia hiányzó mivoltára, a történeti réteggel való szervesetlen kapcsolatra, „pótlék” jellegére – utal, amely már Csokonai *Árpádiász*-terve mögött is ott húzódik, s a *Zalán futása* után Vörösmartynak is újra szembe kellett majd vele nézni újabb eposztervében.¹⁶

Csokonai a kérdéskört *tudományos* alapon, történeti kutatással, forrásfeltárással nagyrészt még megoldhatónak vélte, s költőként ő maga vállalkozott volna erre a feladatra, de láthattuk, hogy Kazinczy szemében szinte eleve nem volt elfogadható a *Zalán futásában* alkalmazott mitológia, s annak feldolgozási módja a mű elutasításig, elhibázottá minősítéséig fokozódik majd Erdélyi János vagy Arany

¹⁴ TOLDY 1874, 13.

¹⁵ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 65.

¹⁶ Csokonai Toldy által kiadott eposztöredékéről a legrészletesebb, a forrásokra is kiterjedő értelmezést Szilágyi Ferenc adott: SZILÁGYI 1981, 621–667. Csokonai tervezetének újabb értelmezése, tematikus átkapcsolása Vörösmarty eposzához: DEBRECZENI 1998, 149–158, különösen 156–158.

szemében. Akár jelképesnek is tekinthető, hogy a mű *Előhangja* a nemzeti hagyománynak csak a történeti rétegével (párducos Árpáddal „s hadrontó népe” hatalmával) teremt kapcsolatot, de nem idézi föl a nemzet szakrális aspektusait.

A hagyományszemlélet változása, s főleg az őstörténeti anyag irodalmi-kulturális alkalmazhatósága miatt, ahogy azt már röviddel az eposz megjelenése után írott *A magyar költő* című Vörösmartyvers is mutatja („elmúlt az örökre”), átértékelődött tehát az a korai heurisztikus öröm, miszerint a *Zalán futása* betöltötte (nem pedig egy kánonon, poétikán belül alternatívát adott) a hiányzó nemzeti eposszal kapcsolatos elvárásokat. S ennek kimondása, illetve az elvárás áthelyezése, újra nyitottá tétele nem is sokat váratott magára, hiszen a Vörösmarty munkásságát értékelő első összefoglaló munka, Erdélyi János tanulmánya le is szögezi, hogy „a nemzeti eposz a magyar irodalomban nincs megírva”.¹⁷ Erdélyi – aki „főlegesen katonai mű”-nek tartja az eposzt – kifogásai, végkövetkeztetése mögött ugyancsak a hagyománnyal való ellentmondásosnak, hiányosnak érzett viszony áll, bár azt is mondhatjuk, hogy egy idealizált, elméletileg megalapozatlan pozícióból kéri számon Vörösmartytól mindazt, aminek a gyakorlati problémáival Arany János tanulmányait olvasva kellett majd újra szembesülnie: „elmulasztá másfelől a *nemzetet* jellemezni is, mert ősi, régi szokások, főleg a szent dolgokkal való bánás teljesen *mellőzve*, vagy legfőlebb csak említve, mint az áldozat, temetkezés vagy legfőlebb csak említve [sic!] mint a menyekzői és születési ünnepek. Mi jött ki ebből? az, hogy őseink vallása, vagy e körüli meggyőződése, fogalma, nézlete annyira *kifelejtették* a költeményből, hogy ha minden egyéb jó volna is, ennek hiánya elegendő Zalán futásának másodrangba süllyesztésére.”¹⁸ Arany, akire Vörösmarty után a nemzeti eposz megírásával kapcsolatos elvárások hátráltak, közvetve ugyan, de a *Zalán futására* is kisugárzó kritikát fogalmazott meg Vörösmarty más epikus műveivel kapcsolatban – a képzelet, az alak- és mitológiateremtés nem, vagy csak rendkívül korlátozottan használható a nemzeti eposz megírása során, azaz ha a szöveg nem épül írott vagy szóbeli hagyományra, s „legfőlebb ha

¹⁷ ERDÉLYI 1991b, 45.

¹⁸ ERDÉLYI 1991b, 61. (Kiem.: E. J.)

némi történeti” háttére van,¹⁹ a mű nem tudja, *nem tudhatja* betölteni a neki szánt szerepet. Ez a nézőpont persze aligha indokoltabb annál az ötleírásnál, amit Vörösmarty adott a műről, vagy Toldy Ferenc korai kritikájánál, de ha az eredőit tekintjük, akkor a hagyomány hasonló összetevőivel kellett szembenéznie szerzőnek és kritikusnak egyaránt. Toldy Ferenc, amikor igazolja a *Zalán futása* mitológiáját – szemben Erdélyivel, Arannyal –, „megelégszik” annak filozófiai igazságával, s nem tartja döntőnek, hogy fellelhető nyoma (is) legyen például az Arany által elvárt „köztudalomban”: „A’ szittya-magyar nemzet’ mytológiáját nem ismerjük, mert annak Európába jövetele után az elhatalmazó keresztyénség azt csak hamar elfojtotta – mily következesekkel a’ nemzeti életre és poézisra? azt itt nem vizsgálom. A’ költőnek tehát, ki a’ históriából nem meríthete, szükséges volt azt az emberiség’ (humanitas Herderi) philosophiájából kifejteni. Nemzetünk napkeleti, ’s minden többi napkeleti mívelt és míveletlen nemzetekkel szoros contactusban élt, a’ mit, nem szükséges hogy előttem a’ nyelv philosophiájából kimutassam. Lehetett e’ hát vallyon religióját okkal más kűtfőből meríteni, mint az orientalizmusból; ’s kell e’ itten a *historiai igazságért nagyon szorongódnunk, holott a’ philosophiai megvagyon?*”²⁰ Toldy tehát legitimálhatónak tartja Vörösmarty megoldását az eposz mitológiájának megalkotásakor, holott ő maga is tisztában volt természetesen azzal, hogy a perzsa dualizmus „philosophiája” alapján megalkotott két főisten, Hadúr és Ármány nagyrészt csupán szépirodalmi, Dugonics András vagy Aranyosrákosi Székely Sándor műveiből származó „genealógiával” rendelkezik a magyar kulturális hagyományban. Az viszont már őt is zavarta a nemzeti eposz esetében (ha nem látta is döntőnek az értékeléskor), ahogyan Vörösmarty a főistenek világához kapcsolta a mesék, mondák elsősorban a népi regiszterben élő, de egyéni módon átformált tündérvilágát.²¹

¹⁹ ARANY 1968, 10.

²⁰ TOLDY 1827, 60. (Kiem.: G. Zs.); FÓRIZS 2003, 309–331.

²¹ Toldy a két főistenről a következőket írja: „A költő az említett gonosz indulat társait: a félelmet, lélekzavart, átkot stb. személyesítve, mint mindannyi udvarnokait a Rémistennek, mellé adá; s így egyfelől költeményének mély pszichológiai igazságot adván, másfelől azt a napkeleti

A történeti vagy filozófiai „igazság” rendkívül képlékeny (s ez különösen igaz a 19. század első harmadának östörténetére), a kutatás aktuális helyzetének kiszolgáltatott mivoltát mutatja, hogy a *Zalán futása* megjelenése után nem sokkal Vörösmarty új nemzeti eposz megírására szánta el magát. Horvát István nagyhatású, ám a tudományos közvélemény által hamar és radikálisan elutasított östörténete egyébként a *Zalán futása* későbbi alakulására is befolyással volt, és Vörösmarty olyan kiegészítéseket (betoldások, a névanyag megváltoztatása) hajtott végre, amelyek a feltételezett néprokonságból következően testvérharcként is láttatták a bolgár-örök és a magyar nép közötti honfoglaló küzdelmet.

Vörösmarty eposzának megítélése – mint láttuk – Erdélyinél a „katonai mű” szintjére esik vissza, illetve megfosztja a szöveget a romantikus kánonban hozzárendelt nemzeti eposz státusától, s Arany epikus életműve is azt mutatja, hogy a feladat a kortársak szemében továbbra is nyitott maradt. Ezt a leszűkítő, korlátozó felfogást, miszerint csupán *egyetlen* nemzeti eposz íródhat, s nem lehetséges például irányzatok vagy tematika alapján szóródás, erősítette a kultikus Homérosz-kép és görögségfelfogás, illetve magának a nemzeti irodalom fogalmának tisztázatlansága, s jól nyomon követhető az eposzi és a drámai korról, a műfaj korszerűségéről folytatott vita résztvevőinek előfeltevéseiben.²² Erdélyi János éles és radikális szembefordulása azzal a következménnyel járt, hogy Toldy elismerő tanulmányát kritikátlan dicséretként negligálta („Vörösmarty még eddig nem volt bírálva. Mit hőskölteményeiről Schedel [Toldy] írt, panegyris”²³), s nem reagált arra, hogy Toldy véleménye sem volt egyértelműen magasztaló. Toldy ugyanis, mint említettem, csak a két főistenre nézve tartja elfogadhatónak, az eposz főcselekményébe illeszkedőnek, hogy Vörösmarty az írott vagy szóbeli hagyomány hiányában egy általánosabb „philosophiai” háttérrel használt föl az eposzhoz, de a tisztázatlan viszony miatt már elutasítja a mű tün-

mythoszok analógiájára építvén, poétai valószínűséggel (Wahrscheinlichkeit) ruházta fel; s ekkép a romantikának két fő törvényének teljesen megfelelt.” TOLDY 1874, 73–74.

²² DÁVIDHÁZI 1994, 114–137.

²³ ERDÉLYI 1991b, 21.

dérvilágát: „Tündéreinek karaktere inkább bájjal hat meg, mint bámulattal: s mert amazzal szívesebben rokonúl az emberi természet, soha el nem fárasztanak. S csak ez a kellemes érzés eszközlése lehetett költőnk célja, mert *actiója általok nem nyert*. Azonban ez a kellem érzése igen rövid tartású, igen szállékony (flüchtig), mivel ezen mythoszok *sem* a nemzet hitében nem alapúlnak, mint a két isten; *sem* értelmi igazságokat nem repraesentálnak, mint p. Ármány ördögjei.”²⁴ És akár a későbbi, csak „bájoló” fantázia ítéletének eredőjét is megtalálhatjuk a következő mondatban: „mindnyájan a leggyöngédebb phantasiának véghetetlen gyönyörű szüleményei”, de „relációjok Hadúrhoz nem elég határozott s világos. Ide látszik tartozni a személyesített *Álom* is, ki költőnk szokott valóságával s kellemével van festve.”²⁵ Hasonlóan nyilatkozik majd Vörösmarty epikájával kapcsolatban Arany is, amikor fantázia és hagyomány kapcsolatát értelmezi: „A költő, mondják, azért költő, hogy teremtsen: kort és viszonyokat, hősöket és jellemeket, isteneket és mythológiát, szóval mindent, mindent; ez fog a phantasia próbaköve lenni. Szép feladat, de még nem ismerek oly nagy epicust, ki ezt megoldotta volna.[...] Homér, például, nem lett volna-e képes Odysseus vagy Agamemnon helyett más, szem nem látott, fül nem hallott hőst teremteni? Azt hiszem, alakító tehetsége így is vonzó művet hozott volna létre; de nem hiszem, hogy mi azt olvasnók. Ily légből szedett eposz talán gyönyörködtet vala némelyeket; de soha nem fogott a görög nemzet vérébe átfolyni, a rhapsodok ezrei által firól-fira plántáltatni.”²⁶

Ha tehát Toldy tanulmányának a mitológiára vonatkozó állításaira koncentrálunk, azt is mondhatjuk, hogy az értelmező részek (s nem az irodalomtörténeti megítélés) jó néhány ponton egyeznek Erdélyi és Gyulai felfogásával. Mivel a keleti származás tényéből igazolható, jogosnak tartja a perzsa dualizmust, Hadúr és Ármány szerepeltetését, a ciklikus történetfilozófiát, de a fantázia termékének látszó, értelmi igazságot nem mutató tündérvilágot elutasítja,

²⁴ TOLDY 1874, 98. (Kiem.: G. Zs.)

²⁵ TOLDY 1874, 72.

²⁶ ARANY 1968, 10–11.

s nem is igen próbál értelmezést rendelni hozzá.²⁷ Pedig akár Toldy, akár a Vörösmarty-életrajzot író Gyulai Pál fölfigyelhetett volna arra, hogy Vörösmarty milyen *tudatosan*, az eposz megírásával párhuzamosan, illetve azt követően is kereste és fölhasználta a kapcsolatot az irodalom alattinak tekintett szövegcsoportokkal. Sallay Imre visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az Árgirus-história (valamelyik) kiadását már 1821 legvégén, azaz a Zalán-történet s a nemzeti eposz első feldolgozási kísérlete előtt (*Árpád Zalán ellen*, töredék, 1822. január–március) beszerezte,²⁸ vagyis megkockáztatható az állítás, hogy az eposz a kezdetektől kettős forráscsoportból próbált meríteni: a hagyományos krónika- és gesztairodalom (Kézai, Anonymus), történetírás (Virág Benedek, Fessler), vallástörténet (Cornides) mellett a népi regiszterben élő, szórakoztató irodalomnak tekintett szövegeket is integrálni próbálta. Ez az integráció azonban az eltérő hagyományszemlélet, irodalomkoncepció és Vörösmarty anyagkezelése miatt tulajdonképpen sikertelennek mondható a tág értelemben fölfogott nemzeti regiszterben: az eposz csak igen kivételes pillanatokban jelenik meg a recepcióban úgy, mint egységes műalkotás, s szinte kizárólag valamelyik aspektusát kiemelve jut el a kanonizáció fázisáig. Az Árpád-történet, a honfoglalás, a „régí dicsőség”, a „közvetlenebb” nemzeti tematika felelevenítése miatt a politikai és váteszi szerep *Szózat* felé mutató irányára helyeződik a hangsúly, a reformországgyűléssel egybeeső megjelenés pedig a korszakhatár metaforájává teszi a szöveget. Másrészt a töredékes eposzkísérletek,

²⁷ Toldynak az itt vázolt, a tündértörténetekkel kapcsolatos felfogása még élesebben, kifejtetten jelenik meg az irodalomtörténeti kézikönyv kis-eposzokról írott részében: Vörösmarty „nem érezve, hogy a tündérvilág hagyományos törvényeiben is van bizonyos rendszer, mely a tündérmese-költészetnek némi belső valóságot kölcsönöz, *korlátlan önkényvel teremt*, s így nem leli az olvasónál azt a hitet, mellyel ez a valódi népi tündérmesék jelentős szép játékainak magát átengedni szereti. Minden érdemök tehát e költeményeknek [*Tündérvölgy, A Rom, A Délsziget*] a sokszor elragadó szépségű, hol szenvedélyes, hol idilli, naiv részletekben van”. TOLDY 1987, 247. (Kiem.: G. Zs.)

²⁸ „Mint curiosumot jelölöm: Vörösmarty engemet 1821^k évi October végével, megbízott az »Argyus Király« mesés költeménynek megvételére, s annak Börzsönybe nekie leküldésére.” VMÖM 1989, 757.

Aranyosrákosi Székely Sándor vagy Pázmándi Horvát Endre életművének megítélése, peremjellege is okozza, hogy a *Zalán futása* már önmagában, befejezettsége miatt is képes a „nemzeti eposz” sokszor csupán látszólagos, reprezentatív funkcióját betölteni. Klasszicizáló motívumai, vergiliusi, homéroszi, tassói és ossziáni elemei miatt szintén folyamatos jelenlétet tudhat magáénak a mű a filológiai szempontú kutatásban; a mese, a mitológia vizsgálatának tudományos megújulása után pedig a korábban öncélú fantasztikumként elutasított rétegek kerülnek – nemzeti aspektus nélkül – az érdeklődés középpontjába.

A *Zalán futása* értékelésében a Babits-tanulmányokéhoz mérhető változást, hangsúlyeltolódást, ahogyan már említettem, majd csak Martinkó András és Szörényi László tanulmányai hoznak, s ezek az értelmezések lényegében máig meghatározónak tekinthetők mind az életmű, mind pedig az eposz szempontjából.²⁹ Martinkó András írásának tárgya ugyan közvetlenül nem az eposz, hanem az életművön átívelő „földi menny eszméjének” motívuma és „koronként változó értelme”³⁰, de a tanulmány koncepciójában a *Zalán futásának* és a későbbi, tündérező romantikának számos eleme, s elsősorban mitológiai szférája filozófiai, történetfilozófiai szempontrendszerű értelmezést, s egy koherensnek mutakozó világszemlélet képi, metaforikus és fogalmi perspektíváját kapja. A Martinkó által kiemelt, rendkívül masszív, s Vörösmarty lírai életművében szinte kezdetől jelen lévő „halál szólama” háttérként ugyan, de beszüremlik az eposz világképébe is. Hasonló vonást egyébként már Erdélyi János is említett, arról írva, hogy Vörösmarty szinte „szerelmes a halál gondolatába”, s itt kereshető annak a gondolatnak az eredője is, amit Horváth János később a „[f]ennkölt emberség” és az egyetemes „lírai részvét” fogalmában összegzett.³¹ A mindenre kiterjedő „veszendőség” elve, a kettős jelentésű „haladékony idő”, a ciklikus-ság, a mű kozmogóniája vagy akár az antik életszakasz- és nemzethalál-koncepció az eposz hősi és a honfoglalás történeti tényére épülő világát szerkezetileg és mondanivalójában is kérdésessé tenné,

²⁹ MARTINKÓ 1977a; SZÖRÉNYI 1989a.

³⁰ MARTINKÓ 1977a, 172.

³¹ ERDÉLYI 1991b, 25; HORVÁTH 2007a, 895.

Árpád és a magyarság pedig ebből a külső nézőpontból a történelem epizód szereplőivé válnának.³² A valaha volt nemzeti dicsőség „mélyen enyésző” fénye, a fejedelem példaértékű karaktere, kultikussá emelése³³ önmagában nem képes ellensúlyozni az egyetemes pusztulás gondolatát, vagy (különösen a hanyatló időszak nézőpontjából) törvényszerűen elégikussá tenné a művet. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy Vörösmartynak az eposzban megjelenő világképe a klasszicista műfaji normák, illetve egy kizárólag nemzeti szempontú hagyományszemlélet alapján alkalmatlan lenne a mű megírására. A Toldy által a két főistenre szűkített mitológiai-filozófiai háttér, a perzsa dualizmus és ciklikusság eleve csak az elmúlással végződő *cikluson belül* mutathatja föl a haladás, emelkedés gondolatát, de hiányzik belőle a nemzeti élet transzcendens, a mindenkori jövő felé nyitott aspektusa. Hadúr és Ármány a Történelem istenségei, s ha befolyásolni tudják is annak menetét, maguk is az eposzban megjelenő Éj anya természetfilozófiai háttérrel, analógiákkal megalkotott törvényeinek alávetettek. Ahhoz tehát, hogy az eposz valamilyen transzcendens szempontból is releváns, közvetíthető üzenetet kaphasson, Vörösmartynak az említett mitológiai figurákkal, beleértve az Éjt is, megközelítőleg egyenértékű, a földi élet felé is nyitott alakokat kellett szerepeltetnie, teremtenie. Vagy Martinkó András fogalomhasználatával: a mennynek (Hajnalnak, születésnek, teremődésnek) az Éj világával ellentétes összetevőit kellett a földi élet világában jelenvalóvá, vagy legalább lehetőségként felmutathatóvá tennie.

Amikor majd Vörösmarty 1837-ben a fejedelem alakját újra felidézi a Pesti Magyar Színház megnyitójára – tehát egy hangsúlyosan kultikus nemzeti alkalomra – írott *Árpád ébredése* című prólógusban, Árpád monológja már radikálisan leválasztja önmagát, s ezzel együtt természetesen a nemzetet is a Hadúrhoz kötődő válásról, s egyértelműen az isten romboló, a ciklikusságot fenntartó tulajdonságait emeli ki:

³² A *haladékony idő* szókapcsolat már Vörösmarty egy ifjúkori versében, a *[Tégedet, a' ki velem...]* kezdősorú szövegben felbukkan: „...im félbeszakadt azelőbbi barátság / 's a haladékony idő bontakozásba vetett”.

³³ SZABADOS 1998, 18.

Oh a'ki fenn uralkodol, Hadúr!
 Te nem vagy olyan isten, a'kinek
 Térdem hajoljon: munkáid hiúk,
 'S játékok inkább, mint istenművek.
 Te nemzetet ragadsz ki a' homályból,
 'S előbb, mint a' nagy pályát végzené,
 Lebuktatod tündöklő csillagát,
 Ha olly erős vagy 's rontanod gyönyör,
 Zúzd össze a' világot 's ülj reá,
 Akkor dicső léssz, mert magad maradsz.³⁴

Megjegyzendő, hogy a szöveg fikciója szerint Árpád a darab *jele-
néből*, 19. századi nézőpontból mondja mindezt, vagyis álláspontja
 a történelmi perspektíva birtokában összegzett tapasztalatként is fel-
 fogható. A hadak ura, a magyarok istene Janus-arcú: a harc, az ősök
 áldozata, a vérrel szerzett hon szentsége lehetőséget ad a nemzet-
 építésre, de – kivétel nélkül minden népre igazként³⁵ – „magában
 hordja halálos harcok' fergetegét” is, s a kollektív gondviselésnek
 bármilyen formája idegen tőle. Hadúr a *honfoglalók*, de nem a nem-
 zet istene, azaz az eposznak tartalmaznia kell egy olyan réteget,
 amelyben majd a béke, a civilizáció honfoglalást követő időszaka
 miatt tulajdonképpen leválasztódik a nemzet történetéről. Adatok
 hiányában nehéz bizonyítani, de feltételezhető, hogy a kulturális
 beidegződések, az ismeretek hiánya miatt az olvasókban erős lehe-
 tett az istenséggel kapcsolatban a nyelvi *idegenség* érzete is. Min-
 denesetre árulkodó, hogy a Vörösmarty-filológia az eposz előtti
 időszakból alig tudott néhány – többnyire eltérő alakú – *irodalmi*

³⁴ VMÖM 1971, 572.

³⁵ Szörényi László többek között ebben látja Vörösmarty eposzának általá-
 nos, a nemzeti fölél emelkedő értékrendjét: „Véleményem szerint a köl-
 temény a honfoglalási téma ellenére sem öncélúan nemzetcentrikus.
 A magyar nemzet ugyanis hajdani győzelmével, majd későbbi balsor-
 sával és süllyedésével osztozik a világ minden más nemzetének sorsában,
 amelyet szintén meghatároz Fortuna kerekének megállíthatatlan for-
 gása: a népek születnek, felnőnek, virulnak, hervadnak és lehullanak.
 Talán újra is születnek, de a ciklus újakezdődik.” SZÖRÉNYI 2004, 17.

előfordulást kimutatni, sőt sokáig Vörösmarty szóalkotásának gondolták a nevet.³⁶

Az összhang megteremtéséhez és ahhoz, hogy az eposz harci szférájától elszakadva, a honfoglalást követően a nemzetteremtés időben is érzékelhető folyamata elindulhasson, Vörösmarty az orális és az írott hagyományban is élő tündérmitológiát használta föl. Mint arra már korábban utaltam, az eposz szerelmi szálát a műben szerzetlennel, s ezért a szöveget „kettős cselekményűnek” értelmező, rendkívül erős hagyománnyal szemben Szörényi László tanulmánya hozott fordulatot mind a szerkezet, mind pedig a mitológia megítélésében.³⁷ A Vörösmarty-életmű későbbi darabjaiban is alkalmazott szimmetriaelv³⁸ szerint felépített eposz középpontjába kerül az Éj filozófiája, amelyben „nincs történelem, azaz körforgás, visszatérés, itt csak születés és pusztulás van az időben; s az időn túl, az idő előtt és után – a semmi.”³⁹ Vagyis a középső rész lényegében a *Csongor és Tünde* Éj monológiájának cselekménybe transzformált előképe, és egyben az eposz kozmogóniájának tömör összefoglalása. A ciklus vagy világnap, a Történelem körmozgása is ezen a ponton ér véget és kezdődik újra. Az V. ének ennek megfelelően tematizálódik: a harc, a Történelem világától távollevők, a gyermekek, nők és öregek, Huba, Bodor, Szömér és Hajna menekülése az egyik, a Hadúr által küldött vigasztaló Álom és a csataterén az elesettek temetésére induló Ete és Csongor története a másik fontos rész az éneken belül. A VI. ének folytatódó Éjében a Hadúrnak hozott állatáldozat, Karel és a „kürtös” Lehel éneke után menti meg élete fölálldozásával az eltévedt és veszélybe sodródó Hajnát az eposz mitikus *főszereplője*, a Délszaki Tündér. Az ének az eposzon belüli ősidőket, a szituációt tekintve pedig Vörösmarty költői alaphelyzetét idézi föl, hiszen a *Zalán futása* elbeszélője is a jelképes „éji homályban” írja eposzát.

A Délszaki Tündér a Hajnal és az Éj gyermeke, azaz szoros,

³⁶ PÉTER 1997, 137–144; BÍRÓ 2003, 149–152; S. VARGA 2005, 571–575; MIKOS 2010, 179–183.

³⁷ SZÖRÉNYI 1989a.

³⁸ Ebbe a csoportba sorolható például a *Csongor és Tünde* és a *Szózat*.

³⁹ SZÖRÉNYI 1989a, 46.

genealogikus kapcsolatban áll a világegyetemet igazgató és meghatározó mindkét princípiummal. Az őshazában, a mitikus nemzeti gyermekkorban szeret bele Hajnába, s származása, lénye miatt is kényszerűen csak a Történelmen kívüli, izolált és ideális világát ajánlhatja föl a lánynak:

Jer, az ég' hajlékiba viszlek,
Melly kék szobrokon áll a' déli határnak utóján [...]
Ott pedig óhajtó szívemen fogsz csüggni napestig,
'S csendes lesz palotánk, mint a' vész nélküli tenger.
Ékes tagjaidat reggel harmatba fűröszöm,
Hajnali szép színnel takarom, 's habi gyenge ruhákkal.
Majdha lefolynak az esztendők kedvünkre, vidáman,
Díszes arany haju gyermekeink, egymással enyelgő
Szép fiak, és lányok fognak mosolyogni körülünk.
'S zengeni fog palotánk örömeiktől, és szerelemtől!

(I. 531–544.)

Az Etébe szerelmes Hajna elutasítja ezt a szerelmet. A keresésére induló tündér először épp akkor látja viszont a lányt, amikor Hajna – az eposz híres, képzőművészeti ábrázolásokon is gyakori jelene-tében⁴⁰ – a lakóhelyéül szolgáló szigetet körül folyó Bodrog vizében meztelenül fürdik, azaz belemerítkezett a változások, az idő jelké-pes övezetének őselemébe.⁴¹ Az ugyancsak áldozatot vállaló Hajna a személyes, a majdani termékenységre, szülésre irányuló boldog-ságot már csak a történelem és a nemzet kontextusában tartja elkép-zelhetőnek:

⁴⁰ Az első, legismertebb ábrázolás az 1828. évi *Aurorában* jelent meg. Toldy már korábban, az *Aesthetikai levelekben* lelkesen ajánlja témául a haza „képíróinak” az eposz néhány jelenetét.

⁴¹ Az eposz képi világának, hasonlatainak következetes, a négy őselem újplatonikus eredetű jelképrendszerére épülő értelmezéséről: SZÖRÉNYI 1989a, 50.

Erre, mivel gyermek kora nem rémlett el eszében,
 Még jól emlékezett a' lány és monda: „Hogy érttem
 Illy tova bujdosnál, szép tündér, szánlak; azon kor,
 Mellyet imént mondál, játékunk, 's könnyű siralmad
 Hátra maradt őseim' honnában, Volga vizén túl.
 Itt fölserdültem, hidegek már énnekem a' te
 Karjaid, és öleléseidet is megtiltja szerelmem;
 Mert tudd: hadzavaró Ete hős van Hajna' szívében.
 Olly ékes nem, mint te, vadabb, mint gyenge szerelmed,
 De szép, 's jó lelkű, 's a' harcban erőre hatalmas,
 A' ki *hazát szerzend* e' boldog földön atyámnak,
 És minekünk, 's hős karjával megnyomja serényen
 A' dúlásra jövő harcoknak enyészetes árját.”

(I. 504–517. Kiem.: G. Zs.)

A Délszaki Tündér Hajna elutasító magatartása ellenére a VI. énekben az Éjszaka meghosszabbításával,⁴² tehát a világ rendjébe történő végzetes beavatkozással megmenti az eltévedt lány életét, s visszaadja őt apjának és Etének, legitimálva ezzel Hajna döntését is egyben. Cselekedete, a főcsata közvetett késleltetése miatt Hadúr elpusztítja, s nem engedi visszatérni a Földről az Égbe, de helyettesítő áldozata – Hadúr törvényeivel ellenkezve – Hajna életén keresztül mégis beépül majd a Történelembe:

Mert meglátva Hadúr, hogy késik az éji sötétség,
 A' Hajnalt haragos szájjal rivadozva kiáltá.
 Jött a' bús Hajnal; de tekintete nem vala fénylő.
 Csillagi fényt nézett; de fián vala dísze, hatalma,
 Az pedig a' földön végső vesztére mulatván,
 Nem jöve, 's atyjának nem adá meg csillagi fényét.
 Most már harmadszor dörrent meg az isteni szózat,

⁴² „...szép orcáját felhőbe borítá, / 'S veszni lejött szomorú felhőkön az égnek öléből. / Tüstént a' nagy eget befogá sűrű barna setétség, / Éj lön másodszor, 's a' rémek vissza tűnének; / Ő pedig a' földön vala már...” (VI. 476–480)

'S tündöklő képpel föltűnt a' tiszta verőfény.
Igy vesze lángjainál a' vétkes délszaki tündér.
Mint a' reggeli hold, látszott még gyenge világa
Bánatos arcának, 's dél' táján üstöki fényként
Ékes arany haja terjedezett; deli tagjai szerte,
Mint vékony köd, emelkedtek fel az égi szelekkel.

(VI. 587–599.)

A hosszabb idézetekkel elsősorban az volt a célom, hogy érzékelhetővé váljon az eposz mitológiai rétegében is kimutatható koncepció, illetve annak szoros kötődése a mű más kontextusaihoz. „Ete és Hajna egymásnak ígért szereleme az eposzon *belül* megismert egyetlen garanciája a majdan, a meghódított új országban élő nép szaporodásának, azaz a honfoglalás tényleges realizálásának” – írja Szörényi László.⁴³ S ennek a honfoglalás idején túlmutató célnak rendelődik alá a Délszaki Tündér története, s az „ő sorsának szemszögéből tekintve az egész eposz egyetlen mítosszá válik: a Hajnal szekularizálásának a mítoszává.”⁴⁴ A főcsata megnyerése után, a megszerzett haza birtokában ez teszi lehetővé és érthetővé Árpád-nak a menekülő Zalánhoz intézett szövegét:

Bajnokaim, 's az erős fiak' anyjai, díszleni termett
Hajnal ölü hölgyek fognak telepedni meződön:
Rajta tenyészend e nemzet, s országokat állít.

(X. 655–657.)

Távolodás a klasszikai-nemzeti eposz normáitól

Az interpretációban rendkívül koherensnek mutatkozó mitológiai réteggel kapcsolatban joggal merül föl a kérdés, hogy Vörösmarty itt, és későbbi szövegeiben is, miért ragaszkodott olyan erősen a kor-

⁴³ SZÖRÉNYI 1989a, 43.

⁴⁴ SZÖRÉNYI 1989a, 50.

társ kánon szerint alacsonyrendű, a nemzeti irodalom megteremtésére alkalmatlan, sőt az eposzban is rossz „pótolék”-ot jelentő tündérmotivációhoz? Milyen, Kölcseyétől, Toldyétól eltérő, s esetleg Stettner György, Fábián Gábor szemléletéhez közelebb álló romantikafogalommal rendelkezhetett, hiszen az eposz keletkezésének idején főleg Fábiánnal, Stettnerrel tartott kapcsolatot, s a mű *Előhangjának* megírása keletkezéstörténeti szempontból is igazolhatóan a műfajjal szintén kísérletező Fábián Gábor ösztönzésére, s az ő (szinte teljesen feltáratlan) eposzfelfogásából eredeztethető.⁴⁵ S még összetettebb kérdés, hogy mit vett át Vörösmarty később például Friedrich Schlegeltől, akinek a munkásságáról (kiadatlan) cikket is fordított a *Tudományos Gyűjtemény* számára 1827-ben?

Bár a Vörösmarty-kutatás mai állása szerint a fentiek nem könnyen megválaszolható kérdések, a szöveg egy eddig kevésbé vizsgált részlete, és az, hogy a Délszaki Tündér és Hajna az eposzban Árpáddal egyenrangúvá tett szereplő, lehetőséget ad Vörösmarty mítoszalkotásának legalább vázlatos vizsgálatára, s a hatástörténet egy lehetséges irányként utalnék például Schedius Lajos esztétikájának talán nem elhanyagolható kapcsolatára a Vörösmarty-epikával és életművel.

Ha a tündérmitológiának az életműben a *Zalán futásával* párhuzamos, illetve későbbi elterjedését vizsgáljuk, akkor egy részükben változatlanul, szinte kizárólag szerelmi-szerelemfilozófiai és azzal összefüggően a többé-kevésbé burkolt szexuális tartalomra figyelhetünk föl, szoros kapcsolatban a „földi menny” gondolatrendszerével, metaforikájával. A történetek tündéralakjainak megformálásaikor a szűzies női jelleg dominál, az írott és orális hagyománnyal, mesei, mondai anyaggal nagyrészt szembehelyezkedve. Azaz Vörösmarty jelentős átformálást, kirekesztést, akkulturációs korlátozást hajtott végre, amit nem, vagy csak részben értelmezhetünk esetleg a megnevesítéshez köthető népköltészet-felfogásával, illetve az

⁴⁵ Fábián Gábor *Buda haragja* (1823) című eposzából csak egy rövid töredék készül el. Fábián Aradon található hagyatékát, levelezését évekkel ezelőtt elkezdtem áttekinteni, feldolgozni, de a munka (részben rajtam kívülálló okok miatt) abbamaradt.

eposz műfajával.⁴⁶ Az akkulturáció ebben az esetben elsősorban a testiségre és a démonikus vonások eltüntetésére irányult, hiszen a tündérek szerepeltető más műveiben (*A hűség diadalma*, *Tündérvölgy*, *Csák*) nagyrészt a másik aspektus szerepel. Ugyanakkor ezzel a megszélesítéssel párhuzamosan jelennek meg műveiben a közös gyökér, rokonság miatt ellenkező aspektust képviselő, de szintén természetfölötti kötődésű boszorkányok-jósnők: például Mirigy, illetve az ördöggel párosodó elbori jósnő a *Magyarvárban*. A folyamatot úgy is értelmezhetjük, hogy a *Zalán futása* és a *Tündérvölgy* után Vörösmarty az epikus műfajban egyre nagyobb teret engedett a demitizálódásnak és szétválásnak, azaz a mítosz helyett a babona, a hiedelemvilág rétegeiből merített. Ezzel együtt ezeknek a figuráknak csökken is a teremtő, illetve romboló princípiumokhoz való közelségük, s identitásuk vagy az emberi világ felé közelít-vágyakozik (Tünde), vagy az emberi világból tart kapcsolatot a mitikussal (Mirigy). Az elbori jósnő és Mirigy is szolgáló, azaz társadalmi szerepkörbe illeszkedve él, Szüdeli számára „kisdéd” tündérek építenek palotát. A Délszaki Tündérnek el kell pusztulnia, mert még szimbiotikus kapcsolatban állt a mitikussal, Tündére már csak rájleszt az Éj asszonya, Mirigyet kikacagja az Alvilág, Szüdelit befogadja és védi a tündérvilág, s az elbori jósnő is hús-vér figura.

Ez az új típusú mítoszteremtés, amelyet a korábbi, „archaikus” típusú mellett „szekularizáltak” nevezhetünk, az alkalmazás szándékát figyelembe véve a *Zalán futását* követően, 1825–26-ban, a *Földi menny* című vers megírásának és fogalmi körvonalazódásának idején jelenik meg Vörösmarty életművében, s ahhoz az új eposztervhez köthető, amelyet Vörösmarty levelezéséből, illetve Toldy Ferenc már említett életrajzi közléséből ismerünk. Az új típusú, a jelen nézőpontjához közelebb álló mítoszfelfogással kapcsolat-

⁴⁶ Az akkulturáció érzékelésére a Vörösmarty-szövegek mellett felhozható példának Arany *Rege a csodaszarvasról* tündérábrázolása: „Kemény próba: férfit ölni, / Kilenc ifjat megbűvölni, / Szerelemre csalogatni, / Szerelemtől szűz maradni. // Így tanulnak tündérséget, / Szívszakasztó mesterséget”. Az akkulturáció általános összefüggéseivel kapcsolatban: MILBACHER 2000, 43–58.

ban felsorolt művek prózai vázlatai ennek a „romános” eposznak a *Jegyzések* címmel ellátott, ott még egységes tervnek mutatkozó szövegéhez kapcsolódnak.⁴⁷

A *Zalán futása* hagyománypozícióját viszonyítási pontnak tekintve Vörösmarty műfajilag és időben is kettős irányban mozdul el a szöveg megjelenését követően: a *Magyarvár*, *A Délsziget* (Hadadúr Attila fia), *A Rom* (párthus szereplő, perzsa–párthus csata) a *megelőző*, a műfajváltást jelentő *Csongor és Tünde* (*A’ pogány kunok’ idejéből*) pedig a honfoglalást követő időkben játszódik. Az új típusú mítoszalakítással együtt a vázlatban és a későbbi szövegekben megszorodnak, szervező erejűvé válnak azok a motívumok, amelyek Vörösmarty kulturális-civilizációs jelenéhez igazodva megpróbálják a történetek mögött megjeleníteni, vagyis *organikussá* tenni a zsidó-keresztény hagyományt is. Már az új eposz vázlatában megtörténik a főisten hamissá, bálványá minősítése: „Hol vannak isteneid a’ <bál> mozdulhatatlan bálványok? Mienk villámokkal omol le rettenetesen, ez a’ magyarok istene.”⁴⁸ A hun „birodalom összeomlásának”⁴⁹ idején játszódó *A Délsziget*ben pedig a paradicsommitosz, Krisztus alakja, a csodaszarvasmonda, vagyis a zsidó-keresztény és a nemzeti eredetmonda motívumai szerepelnek egy művön belül. Ezt részben az indokolhatja, hogy a történeti irodalom „forrásaiban” ugyan igazolt, de a hagyományban hosszú időre „megszakadt”, s azt követően már csak topográfiailag, az örökség *jogi* jellegű formulájával megteremtett hun–magyar azonosság ezen a ponton ér véget, s innen kezdődik a magyar nép és nyelv önálló élete. Tulajdonképpen ettől a ponttól minősül át, válik a megelőző időszak (nemzeti) hagyománnyá. Ez az idő a szereplők életkorával is jelzett nemzeti gyermekkor. Ennek az önállóvá válásnak jelképes kifejeződéseként is felfogható, hogy az eposzban Hadadúr nem követi a rokon népeket szimbolizáló vezérállatokat, hanem egyedül, önállóan folytatja útját. Az önállóság kialakulásának formáját, az elszakadásérzetet és az ebből következő rokonalanságot a *Zrínyi* (1828) felütésében is fontosnak tartja rögzíteni Vörösmarty: „Néz nyugatra, borús szem-

⁴⁷ MARTINKÓ 1964, 425–474.

⁴⁸ VMÖM 1967, 709.

⁴⁹ SZÖRÉNYI 1989b, 215–216.

mel néz vissza keletre / A' magyar, elszakadott testvértelen ága nemének". A bibliai motívumok használatát viszont az indokolja, hogy az új eposz már számol azzal a kontextussal, amely szerint a honfoglaló magyarság áttért a keresztény hitre, vagyis nemzeti hagyománya olyan mértékig megváltozott, hogy a hun együttélést követő idő a *törés*, *elszakadás*, *eltűnés* fogalmaival írható csak le. Ahhoz viszont, hogy ez egy organikus történelemszemlélet alapján ne a nemzethalál bekövetkezését implikálja, a változást úgy kellett ábrázolnia, mint a szakrális szférából érkező új kezdetet, isteni akaratot, s a történelem menetébe fokozatosan be kellett iktatnia a *gondviselés* fogalmát is a korábbi ciklikusság helyett.

A *Zalán futása* későbbi hatástalanságával szemben azt mondhatjuk, hogy az életmű belső alakulását tekintve kiemelkedő jelentőségű szövegről van szó. Az eposzban, az eposzon keresztül történik meg a nemzeti hagyomány újragondolása, s annak felismerése, hogy az elődöknél az irodalom regiszterébe kerülő Hadúr alakja alkalmatlan egy perspektivikus nemzettörténet hordozására, illetve a hozzá kapcsolt hősök, legyen szó akár Árpádról, csak epizód szerepet kaphatnak. Az eposzban ezt az ellentmondást még ellensúlyozni tudta Vörösmarty azáltal, hogy a honfoglaláshoz kötötte a cselekményt, s Hajna és a „hajnal ölü hölgyek” a termékenység női princípiumán keresztül elmozdították, közvetve pedig asszimilálták a „régí dicsőség” toposzát egy más típusú, organikus nemzettörténet irányába. Az eposznak ehhez a jövő irányába mutató ágához kapcsolta Vörösmarty a mű tündérmitológiáját a Délszaki Tündér figurájával, s a két világ közötti kapcsolatot a történelembe beépülő *szerelmi* tematika adta. Bonyolult, az eposz körénél tágabb, itt csak érintőlegesen tárgyalható kérdés, hogy milyen szemléleti háttér és mítoszfelfogás tette lehetővé – nagyrészt a korabeli hagyomány-felfogással szemben –, hogy Vörösmarty elvégezze ezt a feladatot, hiszen abban természetesen egyet lehet érteni Toldyval, hogy az eposz tündérmítoszai nem a „nemzet hitében alapulnak”, viszont az, hogy „értelmi igazságokat sem repraezentálnak”, tulajdonképpen lehetetlenné teszik ezeknek a cselekményelemeknek a vizsgálatát.

Vörösmarty ifjúkori tanárának, Schedius Lajosnak az esztétikája kizárólag a Tudós alakja és az Éj monológja kapcsán került be

az eddigiekben a Vörösmarty-szakirodalomba.⁵⁰ Schedius esztétikai rendszerének lényege az anyag és az erő kapcsolata: „Az, ami nem cselekvés által létezik, azaz ami a teret betölti, közönségesen az *anyag*, *materia* nevet viseli; azt, ami a cselekvés által létezik, általában nem anyagnak, non-materia nevezik, de ezt, hogy egyenes kifejezéssel éljünk, inkább erőnek, *potentia* fogjuk nevezni.”⁵¹ Természettudományos, antropológiai, esztétikai rendszerének, kultúrafelfogásának *egésze* erre a dualizmusra épül: „Az Ember – az a’ kettős természetű Való – az a’ két homlokú Jánusz [...] Magára tekintve ugyan azon szempillantástól fogván *kettősnek* érzi magát az Ember; két ellenkedő izgát ’s ösztönt vesz észre magában, a’ melly kétfelé ingerel; ebből Szünetlen tusakodás és viadal ered, a’ melly szíve’ nyugalmit lehetetlenné teszi, azt szakadatlanul addig háborgatván, míg a két ellenkező fél az igaz Kultúrának alapos békességére nem lép.”⁵² Schedius rendszerének központi fogalmai, az erő, cselekvés, akarat, ész, anyag, meglehetősen pontossággal kimutathatóak a Vörösmarty-életműben. Ezúttal csak egyetlen, már idézett példa 1837-ből, a talán közvetlenebb hatást jelentő értekező próza nyelvéből: „Ha értelem és akarat minden agynak ’s kebelnek egyaránt jutnának, ha valót valótlant ismerve, jót rosszat elválasztani ’s azt ohajtani, ezt utálni tudva, ezer éveink óta folyvást haladhatánk: alkalmasint be lehetne zárni a teremtés ajtaját [...] Meglehet, köztársasága volnánk anygali lényeknek, vagy ész és akarat egysége ösztönné olvadván, mint nemesebb faj ugyan, de az állatok’ sorába hullanánk.”⁵³ Mivel szorosabban nem tartozik a gondolatmenetemhez, csak utalok arra, hogy az „örült sár”, salak, vagy a pór nép „emberiségre” javulása, a tudás közvetítésének jelentősége a „böszült ember” felé, értelmezhetőnek tűnnek Schedius rendszeréből.

Schedius hatásának ezzel egyenrangú része lehet az a nőiség- és kultúrafelfogás, amit az *Uránia* körül, másrészt az oktatás terén kifejtett. Az *Aurorában* 1822-ben közölt cikkében így foglalja össze a Szépség lényegét: „De valamint ez az emberi természet a’ töké-

⁵⁰ TAXNER-TÓTH 1975, 889–916.

⁵¹ SCHEDIUS 2005, 270.

⁵² SCHEDIUS 2005, 247.

⁵³ VMÖM 2000, 136.

letesség' póltzát, a' Kultúrát, tsak akkor éri-el, ha a' *kettős*, egymással válthatatlanul ki egyengétett, *tehetség*, ellenkező erányzásaival felhagyván, közös jelességre jut: úgy a' külső jelenések-is, az emberi természetre való vonzatjaikat tekintve, tsak akkor tökéletesek és kellemetesek, ha érzéki és érzékentúlvaló részei egyarányos mértékben szorosan elegyedett *Egészet* tesznek, melly az egyesült emberi természet' törvényeinek – az igaz Kultúra principiuminak – meg felel. Ebben áll pedig a' *Szépség*, a melly magában az Emberben, *kettős* természetének szoros egyesülését és virágzását nyilatkoztatja”.⁵⁴ Schedius szerint a Szépség fogalma, a *humanitás* hordozója feminin jelenség, és felszínre hozatala, megértése a *szerелеm* folyamatának analógiájával írható le. A nőiség princípiuma pedig a Szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban mutatja fel. Ez a rendszer sokban emlékeztet Friedrich Schlegelnek a nőiség és a filozófia kapcsolatára épülő koncepciójához, de Vörösmarty felé a közvetítést Schedius Lajos is megtehetette.⁵⁵ Anélkül, hogy közvetlenül belevetíteném Vörösmarty tündérmitológiájának lehetséges működésébe és szemléletébe Schedius koncepcióját, egyetlen ponton legalább fontosnak tartom a kapcsolódást megvizsgálni. Az életmű egyik fontos fogalma a veszendőség, mulandóság miatt megalkotott „földi menny”. Ha ezt párhuzamba állítjuk a *A felekezet* című írással, látható, hogy Vörösmartynak a schediusi antropológia nyelvét idéző, ugyancsak a jövőre irányuló leírása a „földi mennyel” szinonim („köztársasága volnánk angyali lényeknek”) metaforában végződik. Azaz hasonló folyamat megy végbe, mint amikor az Éj monológiába ugyancsak a schediusi természettudományos szókins

⁵⁴ SCHEDIUS 2005, 249.

⁵⁵ Vö. BALOGH 2007, 165–179. „A szépséget ugyanakkor a humanitas hordozójaként is láttatja a szöveg [...] ennek felszínre hozatalát és megértését pedig a Kis-versen keresztül a szerelem folyamatával írja le. Ebben az olvasatban a nőiség tehát olyan princípium, amely a szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban felmutatja (Schlegelnél: a filozófiát az élettel összeköti).” BALOGH 2007, 171. *A' Szépség' tudományáról* idézeteket vö. még Kisfaludy Károly Gaal Györgyhöz írott, a kötetben Kisfaludy képszerkesztői gyakorlatáról szóló fejezet bevezetőjében idézett levéllel.

kerül át. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a teremtmőerő Vörösmarty kozmogóniájában kizárólagosan a fényből származik, amely különböző jelképek, nevek (Hajna, Csilla, Tünde), lakóhelyek (Hajnal ország) realizációján keresztül a tündérek állandó meghatározójává válik.

A *Zalán futása* megjelenése és az újabb eposzkísérletek lezárása (például a *Magyarvár* publikálása a *Koszorúban*) között rendkívül kevés idő, mindössze két év telik el, s ha ehhez hozzávesszük az *Árpád Zalán ellen* című töredéket, akkor azt mondhatjuk, hogy Vörösmartyt összesen öt évig (1822–1827) foglalkoztatta a nemzeti eposz megírásának szándéka. A *magyar költő* című költeményben szinte közvetlenül meg is fogalmazza, hogy lemond a hagyomány, a haza szebb idejének eposzi közvetítéséről. Mai ismereteink szerint ekkoriban bukkan fel egy új műfajú szöveg, a *Csongor és Tünde* terve, amely a megírás után műfaji szempontból társtalan marad az életműben. De meg kell említeni, hogy egy évvel korábban, tehát már az új eposz tervének idején sem látta Vörösmarty egyértelműnek az irodalmi közösség *igényét* egy új eposzra. Már említett vázlatai, a *Jegyzések* között szerepel ez a naplószerű kitérő: „Meg ne sokaljátok, ti kik ügyeltek, rám, hogy azon korról énekelek, mely már nincs többé.”¹ Mintha a magyar romantika eposzához már itt az egyszerűség és a lezárás képzetei társulnának, s mintha valóban egy korábbi, a klasszicista műfaji kánonból érkező „hiányt pótolna” csupán a műfaj.

A *Zalán futása* elbeszélője az *Előhangban* még párhuzamba állítja saját életét a nemzetével, másrészt férfikorában, műfaji-költői törekvéseinek csúcására a nemzeti eposz kerül. Az elbeszélő az Éjben virraszt „derengő” lélekkel, de a szituáció nem különbözik kortársaitól s a nemzetétől. Ezt a szituációt Vörösmarty egyértelműen a nemzethalál, az *üresen elhangzó név*² realitásával írja le, s így is emlékszik majd vissza rá az *V. Ferdinand királyhoz* című versben. A vers más részeinek a jelent érintő történelmi optimizmusa természetesen nem köthető a *Zalán futásához*. Az irodalomban, nemzeti életben *új korszakot, tiszta eget* érzékeltek, amely 1849 történelmi

¹ VMÖM 1967, 713.

² VÖRÖSMARTY 1974b, 713.

kataklizmájával ér majd véget, s amit Toldy Ferenc irodalomtörténetében *Széchenyi kora vagy a nyelv s irodalom egyetemes virágzása életben, tudományban, költészetben (1831–1849)* címmel látott el. Vörösmarty mint a „klasszikai nemzeti eposz” betetőzője kap majd szerepet Toldy irodalomtörténeti rendszerezésében. De ahogyan a kötet bevezető áttekintésében említtem, sem Toldy, sem Gyulai Pál nem tudja már integrálni az 1825 utáni epikai anyagot a töredékesség, az eltérő mítosz- és nemzetfelfogás miatt, s csak a Gyulait követő nyugatos Vörösmarty-átértelmezés hoz majd jelentősebb változást ezen a téren. Az alábbiakban ennek a *Zalán futását* követő műcsoportnak főleg irodalom- és őstörténeti szempontú értelmezésére teszek kísérletet.

„HAT GÍM JÖVE SEBTEN ELÉBE” VÖRÖSMARTY EPOSZTERVE ÉS ÖSTÖRTÉNETI FELFOGÁSA A ZALÁN FUTÁSÁT KÖVETŐEN

„Csak az Árpádról és Öselejinknek megtelepedések-ről írandó Heroica Epopeam is négy esztendőök elforgása alatt, sok olvasásra és vizsgálásra adtak nékem okot; mellyből Nemzetünknek eredete, régi lakó helye, más nemzetekkel való atyafisága, és hajdani szokásai világosabb fényre jönnek. Ezeket öszveszedni, elrendelni és historico-critica formában kiadni annyival interesszantabb volna, a’ menyivel jobban és többen kezdenek erről a’ dologról, még a’ Külföldiekis gondolkodni, írni ’s vetélkedni, és a’ mint történni szokott külömbkülömbféle (’s néha képtelen) Systema-faragásokra vetemedni.”

Csokonai Mihály Széchenyi Ferenc grófnak Debretzenben Szeptember 16d., 1802.³

„az én szemem nem örülhet a napnak, sem a bujdosó holdnak, a messze lakó leányról sem nem emlékezetéről, csak a régiségben gyönyörködöm.”

Vörösmarty Mihály: *Jegyzések*⁴

Egy új eposz terve

1826. január 6-án, néhány hónappal a *Zalán futása* megjelenése után Vörösmarty egy nagyobb eposz tervéről ír barátjának, Stettner-Zádor Györgynek: „szeretnék egy nagyobb eposzba fogni, s már nagyon fornak gondolatjaim.”⁵ A tervet Gyulai Pál az életrajzban a *Magyarvárral* kapcsolta össze, s utalt Horvát István östörténeti felfogásának a tervre gyakorolt hatására is: „Vörösmartyban Hor-

³ CSOKONAI 1999, 201–202.

⁴ VMÖM 1967, 713.

⁵ VMÖM 1965a, 131.

vát munkái és beszédei epikai terveket ébresztettek. E történelmi álmodozásokból átvett és alakított minden olyast, mi képzelmére hatott s egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az ősi haza lett volna.”⁶ Gyulai véleményét megerősítik azok a Vörösmarty-kéziratok, amelyeket Horváth Károly és Martinkó András talált meg és tett közzé a kritikai kiadás ötödik kötetében.⁷ A két összefüggő kézirat, a *Jegyzések* és az *Apróbb Versek* című füzet-csomóban található rövid vázlat olyan cselekménymozzanatokat, helyszín- és személyneveket tartalmaz, melyeket Vörösmarty nagyrészt a *Magyarvár* írása során használt föl, másrészt Horvát István *Rajzolatok* című könyvére vezethető vissza a *Jegyzések* jó néhány névetimológiája, illetve a párthusok történetének a magyar őstörténetbe olvasztása.

Közismert, hogy Vörösmarty sohasem fejezte be az 1826-ban tervezett s a *Jegyzésekben* körvonalazott nagyobb eposzt, sőt kéziratának ismeretében az is kérdéses, hogy az eredeti vázlat alapján látott-e hozzá a kidolgozáshoz. A terv ugyanis a *Magyarváron* kívül tartalmazza a későbbi címén *A Délsziget* első énekének vázlatát, *A Rom* záró eseményének, a perzsa-párthus háborúnak az időpontját, illetve *Az áldozat* című dráma néhány motívumát, s mivel *A Délsziget* 1826-os datálással jelent meg az 1831. évi *Aurorá*-ban, a „nagyobb eposz” terve *A Délsziget* előtti (azaz a *Jegyzések* és *A Délsziget* megírása közötti) időszakra korlátozódott. Martinkó András, aki a *Magyarvár* előzményeiről a legrészletesebb tanulmányt publikálta, az eposztervről és a későbbi művekről írja: a *Jegyzésekben* „minduntalan fölbukkan egy összefüggő eposz tervvázlata [...] A *Jegyzések* elkülönítés nélkül tartalmaz olyan vázelemeket, melyekkel a *Hábadorban* (eredeti címén *Homona' völgye*), *A Délszigetben*, a *Magyarvárban*, sőt az 1840-i *Az áldozatban* találkozunk. Joggal következtethetünk arra, hogy ezek a művek egy felrobbant nagy eposzi terv forgácsai.”⁸ E konklúciónak megfelelően a tanulmány későbbi részében Martinkó csakis a *Magyarvár*hoz (mint a legtöbb egyező motívumot, konkrét, az őstörténeti irodalomból ismert hely-

⁶ GYULAI 1956d, 301.

⁷ VMÖM 1967, 709–715.

⁸ MARTINKÓ 1964, 425–447.

színeket tartalmazó műhöz) kapcsolja az eposzterv későbbi sorsát, de e töredék értelmezésében is hangsúlyt kap az eredeti koncepciótól már a kidolgozás során mutatkozó eltérés („a töredék már maga is eltávolodás a *Jegyzésekben* előtűnő koncepciótól”⁹), *A Délsziget* pedig lényegében kikerül a korábbi őstörténeti tematikából, s csupán külsőségeiben (Hadadúr Attila fia stb.) marad rokon a nagyobb eposz tervével, mondanivalóját tekintve a költői fantasztikum világába sorolódik. Az eposzterv megírása után tehát Vörösmarty kiemel bizonyos epikus mozzanatokat a vázlatból, s azokat önálló művekhez használja nyersanyagul. Megírja például *A Délszigetet*, *A Romot*, s valószínűleg e két mű közötti időszakban – módosított koncepcióval – kidolgozza a *Magyarvár* ma ismert töredékét, amely 1828-ban megjelenik az általa szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény* melléklapjában, a *Koszorúban*, bár ekkor még elképzelhető, hogy Vörösmarty folytatni akarja a megkezdett művet, azaz nem töredékként, hanem mutatványként, részletként publikálja.¹⁰

A tervezett eposz kudarcát a Vörösmarty-szakirodalom tematikus szempontból, főleg Horvát István hatásától való eltávolodásban jelöli meg, a terv ugyanis Horvát pánmagyar őstörténete alapján

⁹ MARTINKÓ 1964, 441.

¹⁰ A töredék itt használt fogalma nem a mű esztétikai jellemzőire vonatkozik, hanem a szerzőnek a kiadás során a szöveggel kapcsolatban esetleg megfigyelhető eljárásaira. Ebből a szempontból Vörösmarty kétségtelenül azt sugallja, hogy a megjelent mű csak részlet egy (elkészült vagy elkészítendő) nagyobb munkából. Erre utalhat a *Magyarvár* első megjelenésekor a művet berekesztő „sat” rövidítés, s ennek lesz a következménye, hogy 1833-ban a „Töredék” feltüntetésével együtt a „[Több nincsen]” is szerepel a mű végén, tehát a kiadásokban a hagyományos töredékfogalom alapján jár el Vörösmarty. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mű maga nem tartozhat a töredékeknek a német romantikában meghonosodott és elméletileg is tárgyalt válfajához, amely épp a töredékességben rejlő esztétikai lehetőségeket és fokozottabb befogadói aktivitást használja ki. A romantika töredéktípusa alapján értelmezi Vörösmarty *Fogytán van a napod...* című töredékét és a Vörösmarty által is megjelentetett két epikus töredéket (*A Délsziget*, *Magyarvár*) SZAJBÉLY 1978, 303–320.

„egy világméretűre tágitott”¹¹ magyar népet és hazát ábrázolt volna. Vörösmarty 1826-ban még „egy, a Zalánt terjedelmében is felülmúló eposzt tervez, de a terjedelemtől is fontosabb, hogy térben és időben messzebbre nyúlót, világtörténelmibb jellegű eposzt akar írni, melyben a történettudományok újabb – elsősorban Magyar várral kapcsolatban felvetődött eredményeit is felhasználta volna [...] [A] *Jegyzések* és folytatásai arról tanúskodnak, hogy Vörösmarty nemcsak Magyar vár környékét, az őshaza földrajzi, települési viszonyait tanulmányozta, hanem az egész ókori történetet, sőt távoli világrészek történetét is. Az az a magyar történetbe bekerült volna a pártusok s általuk a rómaiak, perzsák, örmények s talán – Perecsényi Nagy s Etédi Sós módjára – távoli világrészek története is.”¹² Vörösmarty azonban a húszas évek végén már nem fogadta el a *Rajzolatok* magyarságképét, leszármazási felfogását, illetve egyre több olyan híradás, tudományos cáfolat látott napvilágot, amely az eposz központi területét, a kaukázusi „Madzsar” várt elszakította a magyar őshazák közül, s ezzel lényegében a mű őstörténeti alapja, koncepciója omlott össze. Ehhez járult még magának az eposz műfajának korszerűtlenné válása a drámával szemben, ami ugyancsak időszzerűtlenné tette a kísérletet.

A fejezet a fentiekben (részben) idézett, az eposzterv és a későbbi eposzok viszonyát a tematikus-szemléleti széttagolódásban, a Horvát-hatástól való eltávolodásban megjelölő érvekkel szemben a *Jegyzések*, s a vele genetikusan kapcsolatban álló eposzok (*Magyarvár*; *A Délsziget*; *A Rom*) őstörténeti kapcsolódásait kíséri meg feltárni, azaz lényegében a Martinkó András által „fölrobbant nagy eposzi terv”-nek nevezett műcsoport jelentésrétegeit a vázlatához visszakapcsolva megvizsgálni. Meglátásom szerint ugyanis Vörösmarty a honfoglalásra koncentráló *Zalán futása* után a húszas évek második felében e művekkel kísérletet tesz a magyar őstörténet korábbi szakaszainak más szemléletű ábrázolására, s a Horvát-mű alapján megismertnek vélt nemzeti múltat, előző eposzához hasonlóan, egy komplex történelemfilozófiai rendszerben elhelyezni. Az eposzok őstörténeti rétegének értelmezési kísérletével párhuzamo-

¹¹ MARTINKÓ 1964, 440.

¹² MARTINKÓ 1964, 438–439.

san természetesen kiemelten foglalkozom Vörösmarty és Horvát István műveinek kapcsolatával is. Bár szinte minden átfogó Vörösmarty-tanulmány megemlíti Horvát munkáinak és „beszédeinek” Vörösmarty östörténeti felfogására gyakorolt hatását, továbbra is hiányzik e hatás részleteinek akár vázlatos feldolgozása, időbeli határainak kijelölése. A „délbábos” jelző tudománytörténetileg minősítheti ugyan a hatás tartalmát, de lényegéről nem sokat mond. Ugyancsak alapvető e téren Martinkó András tanulmánya, amely a legközvetlenebb szálon, a *névanyag* megválasztásán és a bizonyítható névetimológiákon, átvételeken keresztül mutat ki az értelmezés szempontjából is lényeges érintkezési pontokat. Az értelmezéssel párhuzamosan hangsúlyozni szeretném a *Magyarvár*, *A Rom* és *A Délsziget* szorosabb, a kiinduló tervet nyomokban még őrző összetartozását. Ennek mértéke, jellege a hiányos keletkezéstörténeti adatok, illetve az eposzterv valószínűleg korai módosulása, kudarca, s nem utolsósorban a három mű kéziratának a hiánya miatt sajnos nehezen állapítható meg, ugyanakkor Vörösmarty ekkortájt megismert eposzi mintái lehetőségét adhattak a *Zalán futása* poétikájától jelentősen eltérő kísérletekhez is.

A tematikus összetartozás, kapcsolódás gondolata elsősorban a 19. században született tanulmányokban, összefoglalásokban bukkan föl, sőt Gyulai a *Magyarvárt* és *A Romot* egyetlen mű részeinek tekintette: „egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az ősi haza lett volna [...] 1828-ban megjelent belőle egy töredék *Magyarvár* cím alatt a Koszorúban. Ezt az 1830-iki Aurorában *A Rom* követte, mely szintén a leendő eposz egyik részét tette volna, de az egész örökre abban maradt.”¹³ A könyv későbbi részében *A Romról* újra azt mondja Gyulai, hogy a „*Magyarvár* önálló töredéke”. Sajnos, elképzelését nem támasztja alá semmivel, így nem tudható, hogy mi alapján jutott erre a következtetésre. Valószínűleg Gyulai inspirációját követve Gellért Jenő *A Rom* mellett *A Délszigetet* is a megghiúsult nagyobb eposzhoz köti: „Úgy látszik, ezen töredék [*A Délsziget*] egy nagy eposz része akart lenni, melynek részeiül kell tekintenünk a Rom és Magyarvár című töredéket is.”¹⁴

¹³ GYULAI 1956d, 301.

¹⁴ GELLÉRT 1902, 63.

Gellért szintén nem indokolja álláspontját, értelmezésében a feltételezett összetartozásnak nincs jelentősége, a *Magyarvárról* írott soraiba pedig a cselekménnyel kapcsolatos tévedés is bekerült.¹⁵ Gyulai véleményét *A Rom* zártságára, kerek, önálló meséjére hivatkozva egyöntetűen elutasítja a Vörösmarty-szakirodalom, bár „bizonyos” összefüggést elismer a *Magyarvár*, *A Délsziget* és *A Rom* között. A közös őstörténeti tárgyon túl, úgy gondolom, Vörösmarty témaválasztásainak viszonyában, sőt *A Rom* és *A Délsziget* együttes publikálásában is kereshető tudatosság – *A Rom* példázatos körkörösége és *A Délsziget* célelvű történelemfilozófiája például alighanem csak együtt képesek kifejezni azt az összetevőiben módosult nemzeti múlt- és jövőképet, ami Vörösmartyt jellemezhetette őstörténeti felfogásának radikális változását követően. Lényeges a Horvát-hatás vizsgálata Vörösmartynak a húszas évekbeli, főleg a herderi történetfilozófiára épülő szemléletének pontosabb megértéséhez is, hiszen a *Rajzolatok* a rokonság és eredet (jelennel is összefüggő) kérdéseit tárgyalva a nemzettörténet jellegének a vizsgálatához is széles alapot ad. A történelem körforgására, nemzetek születésére és elmúlására a rokonnak vélt filiszteusok, párthusok, hunok, avarok történeténél aligha kell szemléletesebb példát keresni. Az eposz vázlat, de maguk az elkészült művek is azt mutatják, hogy Vörösmarty kiinduló koncepciója nem a dicső rokonság és múlt Horvát-nál rögeszmévé fajuló, öncélú felmutatása lehetett, hanem sokkal inkább a *Nemzeti hagyományok* fejlődéstípusokat kutató magatartásáé.¹⁶

Szinte fölösleges említeni, hogy Vörösmarty szinte egész költészetében milyen jelentős szerepet kap a nemzethalál, nemzetüdv gondolata – 1828-ban, a *Magyarvár* megjelenésének évében egy rövid cikket közöl Toldynak a magyar költészet történetét bemutató

¹⁵ Gellért ugyanis Arta történetét Dalma által elmondott példázatnak tartja: „Dalma kész elmenni [Elvőhöz – G. Zs.], sőt ha kell, meg is védeni a lányt, de nem vágyódik szerelemre, mert a szerelem boldogtalanságot rejt méhében. Bizonyosságul elmondja [sic!] az agg Arta szerencsétlen szerelmének történetét.” GELLÉRT 1902, 68.

¹⁶ A *Nemzeti hagyományok* értelmezéséhez: S. VARGA 2005, 426–459; FÓRIZS 2012.

kézikönyve, a *Handbuch* alkalmából, amelyről így ír: „ha nemzetről lesz szó, tán nem fog üresen elhangzani nevünk, mint az előttünk itt már kétszer megfordult rokonoké.”¹⁷ A hunok, avarok után Ázsiából utolsóként Európába érkező magyarok vajon képesek-e nemzeti létüket fönttartani vagy elődeikhez hasonlóan eltűnnek nyomtalanul? Van-e a nemzet ősi történetében olyan esemény, amely példaértékű lehet a jelen számára is? Az eposzterv hátterében, s talán koncepciójában is sokkal inkább ezek a jelent foglalkoztató kérdések húzódnak meg, mintsem a párthusok Rómát is legyőző, de pusztán katonai erőre épülő hatalma.

Mivel Horvát István könyvének részletei, koncepciója kevésbé ismertek, szükségesnek tartom a Vörösmarty-művek értelmezése előtt legfontosabb állításait összefoglalni, természetesen főleg az általam később felhasznált momentumokra koncentrálva.

Horvát István őstörténetének főbb jellemzői, koncepciója

1825-ben jelentette meg „figyelem gerjesztésül” Horvát első összefoglaló őstörténeti munkáját, a rövid időn belül hírhedtté vált *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből* című kötetet.¹⁸ A kötet, amelyet Horvát „kisebb Testamentomom”-nak nevez,¹⁹ a 19. század elején a nyelvészetben, s az azzal szorosan összefüggő eredetkutatásban szinte kizárólagossá váló etimológiai módszer egyik legszélsőségebb műve.²⁰ A módszer a nyelvek vizsgálatában

¹⁷ VMÖM 2000, 43.

¹⁸ HORVÁT 1825. Horvát munkásságához: ZSILINSZKY 1884; VASS 1895; BORBÉLY 2001; DÁVIDHÁZI 2005, 408–453.

¹⁹ HORVÁT 1825, 131.

²⁰ A módszer eredetét, változatait és a magyarországi nyelvújításban betöltött szerepét Csetri Lajos így foglalja össze: „A latinos középkori univerzális grammatika egyeduralmát először a reneszánsz héber nyelvészet ásta alá. Ennek eredményeire támaszkodott a barokk misztika, amikor az Isten által adományozott ún. adamita ősnnyelvet igyekezett kikövetkeztetni a jelenlegi nyelvek anyagából, elsősorban az etimologizálás eszközével. A XVIII. század közepének európai primitivista divatjától is támogatottan, mely az ősi nyelvállapot mágikus energiáját a költészet,

a szóetimológián kívül mellőz minden egyéb, a rokonságot alátámasztó nyelvi aspektust, így például a hangtani változások törvényszerűségeit, a szintaktikai, morfológiai tényezőket, etimológiai bizonyításaiiban pedig a szógyökelmélet, az ún. *nyelvmetafizika* elvét követi. Eszerint a szóelemeknek önálló jelentésük van, sőt hangalak és jelentés között többnyire motivált kapcsolat áll fenn. Az egyik előd, Horváth Ádám így foglalja össze az elv lényegét: „Azt mondom közelebbi állításomban, hogy a’ Magyaroknak nem csak gyökér szavai egy hangúk, hanem minden szavai, akár nevek, akár ígék: az az, akármelly hosszúnak tessenek is a’ magyar szók, azoknak minden szó tagja külön külön eredet szerént értelmes szó.”²¹ Vörösmarty 1828-ban, a magyar nyelv eredetéről írott tanulmányában hasonlóan alapozza meg későbbi érvelését: „Azt állítom tehát, hogy nyelvünkben minden szótág jelentő.”²²

Horvát István a magyarok (egyik) *jelentő* nevét így magyarázza

az esztétikai célok szolgálatára alkalmasabbnak tartotta, mint a civilizált prózai nyelvallapotot, kialakult az a felfogás, hogy az ősnyelv szavai egy szótágosak voltak; sőt Adelung – s nálunk majd Révai – »történeti« nyelvészete szerint a képzők és ragok eredetileg szintén önálló egy szótágú összszavak voltak, s csak később veszítették el önállóságukat. Az etimologizálás útján kikövetkeztetett ősi gyökök viszont lehetővé teszik az analógia alkalmazásával a szerencsés nyelvfejllesztést. Ez a szógyökelmélet (Wurzelworththeorie) lesz irodalmi nyelvújításunk egyik legszerencsésebb módjának elméleti alapja”. CSETRI 1990, 16–17. A későbbi értékeléshez: BÉKÉS 1997.

²¹ HORVÁTH 1817, 368. Horváth Ádám Bél Mátyástól átveszi azt az elméletet is, miszerint a magyar az özönvíz előtti *ősnyelv*, mert a magyarok, azaz „a’ Magóg maradéki nem voltak részessi a’ Babel’ építésének.” Horváth 1817, XIV.

²² VMÖM 2000, 25–37. A következtetés alapja, hogy Vörösmarty szerint „eredeti szavaink vagy többnyire, vagy mind egytagúak voltak”, s később a belőlük alkotott összetett szavakban a tagok közötti kapcsolat elhomályosult, de az etimológiai módszerrel rekonstruálni lehet. Vörösmarty Vig László [Horvát István] Verseghy-ellenes tanulmányára hivatkozik példaként az ú.n. holt gyökökkel kapcsolatban, amelyekben Vörösmarty és Horvát szerint Verseghy nem érzékelte a szóban benne rejlő „észbeli kapcsolót”: „mert p.o. ha Verseghy szerint for = semmi; og is = semmi, úgy (minthogy semmiből semmisem lesz) az egész forog is

a magyar~mager etnonímia alapján: „[a magyarok] mag-eresztők, szántóvetők voltak.”²³ Joggal ismerhetünk tehát a görögök által valamely paraszti foglalkozásról elnevezett népben a magyarokra, „[a’] görögök tudniillik nyelvök bőségéből minden jelentő nevet a’ magok nyelvére le fordítottak.”²⁴ A rokon kunok viszont, „mivel mindenkor egész királyi hatalom alatt éltek”, a király, uralkodó *jelentésű* népneveket kapták másoktól. Így „a’ perzsáktól Sachae, Sakkae-Sacae; Sagae, Sagi”, „a’ Sidóktól Chananaei”, „a’ Magyaroktól Chazari, az az Császári.”²⁵ A jelentő népneveken kívül e szkíta népeknek voltak még „tsupán geográfiai nevei”, „a’ leírás által” torzult névváltozatai, sőt „közös nevek” is.²⁶

A *Rajzolatok* alaptézise, s egyben kiindulópontja a filiszteus–párthus–jász–magyar rokonság.²⁷ Horvát így ír katartikus felismerésé-

= semmi, az az üres hang.” A példa szerint tehát a forog összetett szó, s tagjainak külön-külön is önálló jelentése van.

²³ HORVÁT 1825, 7, 49. Mert a MAG a’nyi, mint a’ Latán SEMEN”, az etnonímia második tagjában pedig az “ER-EK, ER-SZ, ER, hajdan a’nyit tett, mint a’ Latán PRODUKO, PRODUCIS, PRODUCIT [...] MAGER tehát név formában SEMEN PRODUCENS, az az: AGRICOLA Szitya.” (HORVÁT 1825, 49.)

²⁴ HORVÁT 1825, 8.

²⁵ HORVÁT 1825, 8–9.

²⁶ HORVÁT 1825, 10, 13, 17. stb.

²⁷ A magyar forrásokban szereplő filiszteus népnévre, kapcsolatára a jászokkal már Horvát előtt fölfigyel például Dugonics András, s etimológiai magyarázatot is ad. A jászok nevüket szerinte is a nyilazásról (íjász) kapták, de mivel feladatuk nem csak a nyilazás volt, hanem az is, hogy „Falakat-is rontsanak”, „falasoknak” is nevezték őket, s „[e]zen szónak mi voltát nem tudván a’ Deák-írók, őket elsőben FALA-STEUSOKNAK, az-után FILISTEUSOKNAK nevezték.” DUGONICS 1791, 101. Dugonics – nyilvánvalóan a párthus őshaza és a később ott élő nép nevének összecsengése alapján – a párthusok és az Aral-tó mellett élő üzbégek között is rokonságot teremt, mert szerinte a szkíták „el-üzöttjei” később „ÜZBÉGEKNEK-is, ÜZBÉKEKNEK-is neveztettenek.” HORVÁT 1825, 225. Vörösmarty a magyar őshaza(k) felkeresésére induló Maróthy Istvánhoz 1824-ben, *Búcsú* címmel verset írt, s ebben szintén szerepel a terület: „Caspium és te nagyobb tenger, légy addig is üdvöz, / Üdvöz légy Kurgur s Üzbeki drága vidék.” A tárgyalt eposzok közül ezen

ről: „midőn végre a’ Szent Írás és Hermeneutika tanulmányozására ösztönöztek a’ Magyar Oklevelekben ’s Törvényekben állandóan előjövő Philistaeusok, minden tiszta régi jelentésben tűnt fel előttem. Így támadott a’ Magyar Nemzetnek egy szoros értelemben vett Kritika Históriaja, melly Ábrahám előtt egynéhány száz esztendővel kezdetik, és folyton foly a’ Szent Írók, a’ Görög és Római Classicusok, az Armenus, Syrus, Arabs meg Persa Írókon, úgy nem különben a közép század maradványain keresztül Árpádig.”²⁸ A rokonságot egy régi, már Bonfininél szereplő történeti hagyományra alapozva próbálja bizonyítani, miszerint a párthusok a szkítákkal rokon, közülük kivándorolt, illetve száműzött nép, amit nevük is őriz.²⁹ A jelentő nemzeti nevet aztán Horvát szerint, hasonlóan a *mag-er*(esztő)-höz, az ókori népek egy része saját nyelvére fordította: „A’ Pártus Szityák, mivel hazájokat elhagyták [...] Exuleseknek, az az Pártusoknak hivatnak. Görögül ugyanezt *Allophylus*, Metanasta, Coptusul Pelasgus, *Sidóul Philistaeus*, Latánul Alieni [...] nevet nyertek.”³⁰ A *Rajzolatok* végén („hol a’ Histórianak régi homályát bátor lélekkel felvilágosíthatjuk”) újra kijelenti, hogy „Partus= Pelasgus=Philistheus.”³¹ A népcsoportok között felfedezett rokonságot aztán az egyes népekre is kiterjeszti, s *hét* népet különít el a szkíták, párthusok között: „HÉT NEMZETSÉG találattik, tsak nem mindenkor együtt lakva, mind a’ Szityák, mind a’ Pelasgusok, mind a’ Pártusok között [...] Találunk tudniillik mindenütt mindenkor PALÓTZ (Hethaeus), MAGYAR (Gergesaeus), JÁSZ (Amorrhaeus), KÚN (Chananaeus), VÁL (Pherezaeus), LÓFEJÜ (Havaeus) és ÚZ (Jeb-Usaeus) Nemzetségeket.”³² (A felsorolt hét nemzetség Horvát későbbi munkáiban is fontos szerepet kap, s kapcsolatba hozza

a helyszínen játszódik *A Rom*; a terület eddig mellőzött őstörténeti vonatkozása ezért is figyelemre méltó.

²⁸ HORVÁT 1825, 6.

²⁹ SZÖRÉNYI 1989b, 211.

³⁰ HORVÁT 1825, 10.

³¹ HORVÁT 1825, 120–121.

³² HORVÁT 1825, 123. (Az állítás a párthus–filiszteus rokonság gondolatát fölhasználva Mózes könyve alapján sorolja föl a hét nemzetséget, zárójelben a filiszteus népek neveit adva.)

a hétmagyar, hetumoger hagyományával. E népek között természetesen a magyar az ún. „gyökér-nemzet”³³⁾

Feltűnhet, hogy a hét nép között nem szerepelnek a hunok, akiket a 19. század eleji őstörténet a magyarsággal szinte kétségen felül rokonnak vélt. Horvát a hunokat a *kunokkal* azonosítja, s csupán a szó torzulása az oka, hogy nem a kun elnevezés él a hun helyett: „Hunus, Hunnus nevezet épen olyan helytelen név, mint a’ China nevezet helytelen a helyesebb Sina név helyett. Már Ptolemaeus Chunokat, az az Kunokat emleget.”³⁴ A hunok a *Rajzolatok* szerint „egy különös ágát teszik a’ hét Philistaeus Nemzetségné”, nyelvük közel áll a magyarhoz, ugyanis „a’ Kún és Magyar egy nyelvnek két Dialectusát beszélte”, s „Attila maga egyenesen a’ Magyar Nemzet kebeléből született”, Csabának pedig „Magyar Felesége volt”.³⁵ Horvát a Kárpát-medencébe költözött magyarokat „a’ PÁRTUS SZITYA Nemzet Maradékainak” tartja, a közvetlen őshaza pedig a mai Grúziában volt („Georgiából vezetem ki Árpádot”).³⁶

A filiszteus–szkíta (párthus, kun, palóc, alán stb.) rokonságból következően Horvát szakít a középkori történetírók Jáfethez kapcsolt genealógiájával, s kijelenti, hogy „[a’] Szityák *Chamiták* voltak, és ezért Afrika lakosai” a vízözön után, hazájuk „Nubia és Abesszia”, innen viszont „Aegyiptomot gyakran meglátogatták”, s „nagy *Pyramisokat* kezdtek Fejedelmeik emelni, a’ mi utóbb nagy terhére esvén a’ Népnek kivándorlást okozott.”³⁷ E kivándorlás megfelel a bábéli nyelvzavart követő, a Biblia szövege szerint az emberiséget nyelvileg és földrajzilag megosztó szétszéledéssel, bár Horvát kiiktatja magát a nyelvzavart, s – Kézaihoz hasonlóan – a toronyépítést az egyiptomi piramisokkal kapcsolja össze: „Ezt jelenti Mósesnek *nyelvzavarodása*, és a’ *Sennaar* mezején Nubiában, nem pedig Ásiában, épült nagy *tornyot*, vagy is Bábyl, Babylonia, (Babul, Babulna, Bábólna) várost.”³⁸ Az Afrikából kivándorolt népcsoport-

³³ HORVÁT 1829, 4–5.

³⁴ HORVÁT 1825, 33.

³⁵ HORVÁT 1825, 53–54.

³⁶ HORVÁT 1825, 56. (Kiem.: H. I.)

³⁷ HORVÁT 1825, 12.

³⁸ HORVÁT 1825, 12. (Kiem.: H. I.)

tok Európa és Ázsia különböző területein bukkannak föl, „[m]eg hódították [sic!] lassanként Armeniát, meg Persiát; sőt az Indus vize sem vetett határt diadalmaiknak.”³⁹

A magyar őstörténet, vagyis az Álmos vezette kivándorlással záruló időszak szempontjából két őshazát szükséges megemlíteni – Horvát mindkettőt Kézai krónikájából magyarázza, és ugyancsak összekapcsolja a hun őstörténettel. Az egyik a már említett Georgia, a kaukázusi „Madzsar” vár – innen indul el majd a magyarok *egy része* Attila örökségét visszafoglalni. Ugyancsak itt telepedett le fiaival, Edemennel és Eddel a Krimhild-csata után előbb Görögországba menekülő, majd onnan Szkítiába visszatérő Csaba. A kaukázusi „Magyar Országot” Korazmiának is nevezik a források, sőt Korazmia a másik, korábbi őshaza, ahová a „nyelvezavar” után Nemród vándorolt. A Kaszpi-tengeren túli terület már valóban megyezik a történeti Korazmiával, s ez a terület a kötetben az „eredeti őshaza”.⁴⁰ Horvát ezt írja róla: „Volt épen azon a tájon [Georgián – G. Zs.] túl a’ Caspium Tengeren, másik Chorasmia is [...] E’ben a’ Chorasmíában laktak utóbb is a’ Procopius ’s más Görög Írók szerint egyenesen *Földművelést* gyakorló *Euthalita* Húnusok, más néven *Törökök*; e’ben laktak a’ Bársonyban született Constantinusnak *Persia-melléki*, és *Sabartoe Asphali* Magyarai; e’ben laktak azon *Magyarok*, kikről Kézai Simon írja: »SED QUIA GYGANS MENROTH UXORES ALIAS sine *Eneth* perhibetur habuisse, ex quibus absque *Hunor* et *Mogor* plures filios et filias generavit. HI SUI FILII ET EORUM POSTERITAS PERSIDE INHABITANT REGIONEM...«”⁴¹ A hagyományokkal egyezően innen indulnak tehát a szkítiai vadászatra Hunor és Magor. Horvát szerint Abulfeda arab író „[s]zityák, vagy is szorosabban *Kúnok* ’sa’t. néven nevezi

³⁹ HORVÁT 1825, 16.

⁴⁰ Fejér György is megkülönbözteti tanulmányában az ún. „eredeti” és a későbbi „nemzeti” őshazát: Y [FEJÉR GYÖRGY] 1825, 51.

⁴¹ HORVÁT 1825, 54–55. A latin idézet magyar fordítása: „De mert Ménrótnak, az óriásnak – a hagyomány szerint – Enethen kívül több felesége is volt, akikkel Hunoron és Magoron kívül több más fiút és lányt is nemzett, ezek, a fiai és ezek utódai lakják Persziszt...” KÉZAI 1984, 118.

a' régi Chorazmiusokat.”⁴² Jogos tehát a már korábban is idézett állítása Csaba feleségének magyarságáról, hiszen Kézainál Csaba „a corozminusok népéből házasodott.”⁴³ Nem egészen érthető viszont, hogy miért tér ki Horvát az ún. Jugria-kérdésre, hiszen Jugriáról már Desericzky bebizonyította, hogy nem azonos a Juliánus által megtalált Magna Hungáriával, tehát Jugria a 19. század húszas éveiben már nem befolyásolta a déli, kaukázusi koncepciót.⁴⁴ Mindenesetre kijelenti, hogy a magyarok „Juhriából, az az GEORGIÁBÓL jöttek ki”, s megadja az etimológiai magyarázatot is: a „JURY” a szláv nyelvekben ugyanaz, mint a magyar „Gyuri, Gyuró, Gyurka”, s ez az „Oroszoknál hajdan Georgiust teve”.⁴⁵

Horvát szerint a párthus szó elsődleges jelentése *vándor*: „a' Partusok Európából Szitya Rokonaik közül kivándorlottak, s ezért a' Szityáktól (nem pedig Persa nyelven) PÁRTUS, az az: EXUL EMIGRANS néven hivatnak.”⁴⁶ Az elsődleges vándor jelentést aztán okozati kapcsolatba lehet állítani – a haza és a nemzet szempontjából – a másodlagos („a' Pártus szónak Rebellis jelentése tsak másod jelentés”) harcos, lázongó, visszavonó, hűtlen szinonimákkal. Az etimológiákból pedig már levezethetőek a nemzetkarakter főbb vonásai: „[a]z *Egyenellenség* pedig olly meg rögzött vétkes szokások volt a' Szitya Nemzeteknek, hogy a' Római Classikusok még Tanais vizeket is Tanais DISCORS [...] néven illették.”⁴⁷ Forrása a karakter további jegyeinek megrajzolásában Iustinus *Krónikájá*-nak a párthusokra vonatkozó része.

Horvát művének Vörösmartyra gyakorolt hatását majd az értelmezések kapcsán tárgyalom, etimológiai, rokonságviszonyai miatt viszont itt idézem Vörösmartynak 1825-ben Stettner Györgyhez írott levelét. E levélben Vörösmarty felsorolja a filiszteus–hun–magyar rokonság *Rajzolatokból* átvett érveit, s az idézett szóanyagból néhányat majd az eposzokban is felhasznál. „Hogy Horvát István

⁴² HORVÁT 1825, 56.

⁴³ KÉZAI 1984, 133.

⁴⁴ VÁSÁRY 1974, 261–275.

⁴⁵ HORVÁT 1825, 56.

⁴⁶ HORVÁT 1825, 56.

⁴⁷ HORVÁT 1825, 35–36.

rendkívül való ember, már régen tudod, 's hogy munkái is rendkívül valók, nem fogod csodálni. Filiszteus vagy édes atyámfia, akárhogy vergődöl, és pedig I^{or}. A Filiszteusok földén ezen magyar helységek találtattak u.m. Árpád, Béla, Szala, Szabad, Nadab=Nadap (Fehér Vgben), Sur, Dara, Zára, Haram, Simon, Uri, Sáp, Lád, Ládány, Obadia=Abád. Orod, mint az Oklevelekben=Arad. Moholi=Moholy. Ber, Ur (Ber-hida, Ur-hida), Kis, Hali, Bala, Acsád ex Achad, Haddad, Ámos, *Abba, Sarus, Tichon*, mint az oklevelekben=Aba, Sáros, Tihany. Szereda ex Zereda=Mercurius, 'sat. 2^{or}. Törvényeink a' Jászokat egész M. Thereziáig Filiszteusoknak nevezik; ellenben A' Sz. Írás is a' Filiszteusokat néhány helyen «Hamorim»-nak=nyilas=Ijász=Jász-oknak nevezi: még Dávid is nálok tanulta a' nyilazást saját vallása [vallomása] szerint; mert, noha mások is nyilaztak a' régi világban, bizonyosan még is őseink voltak annak vagy földalálói vagy legügyesebb gyakorlói. Továbbá, még Nagy Lajos üdejében a' Sz. Írásból a' Philiszteusokat mindenütt Jásznak fordították. Tudnod kell, Philisz. másképp Allophilus, már most 3^{or}. Még 405 eszt[endőben]. a' Hunusokat Allophilusnak írták némelly külföldiek, u.m. Aurelius Prudentius Clemens, Sz. Pontius Paulinus, és 587ben Sz. Paulinus sat. sat. sat. Nem vagy hát Finnus, és a' nagy szájú Schlöczerek, Schwartnerek hallgathatnak.”⁴⁸ Ez a levél az egyetlen *közvetlen* forrás Vörösmarty őstörténeti felfogására a *Rajzolatokkal* való megismerkedés után – később elsősorban lírai és drámai műveiben találkozunk a filiszteus–magyar rokonítás nyomai-val. Például az 1829-ben írott *Hedvigben*:

⁴⁸ VMÖM 1965a, 116–117. A kortársak közül Berzsenyi Dánielnek *A' Magyar nyelv' eredetiségéről* című jegyzete szintén az etimológiai módszer szélsőséges hatását mutatja. A Pelasgus, Filisteus, Párthus népneveket például így magyarázza: „Van lázzadni, lezzegni, volt tehát lázogni és lézedni 's így pel-láz gó, vagy fel-lázgó, fel-lézzadó fel lézet. filisit. im. az im nem egyéb mint am az az, nép s így mindezek annyi mint fel lázadt, v. pártos nép az az Parthus, de a' Filistim lehet felüzet, az az, el üzett nép vagy Exul is, mert, a' fel annyi is mint el, a' mit nyilván mutat fel-ejteni, félre, s. t. az Afrika [?] Falazat tehát épen az a' mi a' filisit, vagy magyarosan föl üzet, az az felre üzet nép” BERZSENYI 2011, 229. (A bizonytalan olvasat jelölése a kiadásban.)

Höben és fagyok közt a leányszív
Ége, mint a pártusok vetése,
Melybe Sámson karja üze lángot.

„A pártusok emlegetésén kívül a vers azzal is a régi történeti ideológiáról árulkodik, hogy a filiszteusokat egynek veszi a pártusokkal (Sámson ti. a filiszteusokkal harcolt) azáltal, hogy – még mindig Horvát tanítását követve – filiszteus-jász, a jászok pedig a pártusokkal (és még sok más nemzettel) »hajdan is szinte egy nyelvű nemzetet tettek, mint ma egy nyelvű nemzetet tésznek«⁴⁹ – írja Martinkó András. Mivel az idézett levél és a *Hedvig* közötti időszakban keletkezett a *Magyarvár*, a *Délsziget* és valószínűleg a *Rom* is, az interpretációban nem térek ki külön annak bizonyítására, hogy például a *Romban* szereplő párthus nép a *Magyarvár*-belihez hasonló rokonítás eredménye, s nem kizárólag a korábbi szemlélet reminiscenciája.

A Magyarvár

(1) A töredék első megjelenésekor, 1828-ban Vörösmarty magyarázó lábjegyzetet fűzött a címhez: „»Magyar« vár’ romjai még most is látszanak Kuma’ vize partján.”⁵⁰ A megjegyzés célja kettős: jelöli,

⁴⁹ MARTINKÓ 1964, 442.

⁵⁰ Vörösmarty Mihály, *MAGYARVÁR*, Koszorú, 1828, 161. Vö. például Dankovszky Gergely 1826-ban megjelent, a honfoglalás után is fennálló, többek között a kaukázusi magyar településeket tárgyaló munkájával: „Fő-Városokat, a’ melly mint mondják, igen fényes volt, Madsharnak (Magyarnak) nevezték. Ők bizonyítják azt is, hogy *Madsharnak* még most is látható omladéki ugyan azonnak légyenek maradványi. Itt külföldféle fejedelmek uralkodtak, kik VIII. század’ kezdetén szomszédjaikkal szüntelen ellenkezően, utoljára ezektől elhajtatának.” DANKOVSKY 1826, 12. A kaukázusi őshaza magyar őstörténetírásban és részben a szépirodalomban betöltött szerepét legrészletesebben Martinkó András (MARTINKÓ 1964, 425–447) tanulmánya tárgyalja. Nagyrészt erre a munkára és hivatkozott anyagára épül a tárgykör Vörösmarty-filológiája. A témához kapcsolódó, tudományos igénnyel megírt, térképeket,

hogy a vár valós helyszín, másrészt kapcsolódik a szöveg nyitóképéhez, amely a vár 19. századi állapotát jeleníti meg. A *Zalán futásának* történetfilozófiájában kiemelt szerepet játszó, a nemzeti élet kezdetét, csúcspontját és hanyatlását jelképező hajnal és dél itt egy halott, zajtalan világban váltja egymást az éjszakai enyészet után. A költő felidéző szerepét kiiktató éles váltással a szöveg a cselekmény saját idejébe, a megírás és a pusztulás képeinél két évezreddel korábbi időbe vezet, miközben – mintegy az idő egyik állomása-ként – még a honfoglalást megelőző évtizedeket is a „hír” időszakának nevezi a vár történetében:

Nem vala ezred előtt, nem két ezrednek előtte
Illy letarolt e' vár; akkor volt híre' javában,
Harczos Orod' nemzettének, Dalmának időtte.

(10–12.)

A várba érkező Igar beszámolójából ismerjük meg az eposz és az őshaza legfontosabb területeit: Ügödöt, Engadit, a „száz teremű” Koppányt, Etelközt, Tarkót, s a kissé rejtélyes Hajnal országot.⁵¹

forrásanyagot is közlő, ugyanakkor olvasmányos stílusban megírt kötet RADÓ–TARDY, 1963. A témakörhöz és részben Horvát István munkásságához is jól hasznosíthatóak még az alábbi munkák: FLEGLER 1877; CZEGLÉDY 1956; BENDEFY 1941; BENDEFY 1942; BENDEFY 1945. (Utóbbi kötetben az Elbrusz mítosztörténetéről is olvasható egy rövid tanulmány.) TARDY 1975; TARDY 1988; VÁSÁRY 1972; VÁSÁRY 1979; VÁSÁRY 1980; VÁSÁRY 2008; DOMOKOS 1990.

⁵¹ Tarkó szkítiai helynévként minden bizonnyal Szabó József tanulmányából került a műbe: „Tarku, Tarkó a város a' Berekköze felett, a' tenger mellett”, illetve „Berekköze a' Caspiumi tenger nyugoti partja mellett.” SZABÓ 1825, 61. Berekköz Vörösmartynál is szerepel a *Jegyzésekben*, a tanulmány második részére utal a kritikai kiadás is (VMÖM 1967, 407) Szabó szerint Tarkó „tükörfordítása” a görög nyúzni, fosztani, tarolni és az ülés, föld szavakból összetétellel alkotott *Lebediás*nak („Én mind azáltal e' jelentésben Lebediást Tarkónek gondolom.” SZABÓ 1825, 91.) Lebediás pedig – mint az egy másik tanulmányból kiderül – *Levédia* eredeti alakja: „a' Lebediás Tartományán által 895-ben, és így 55 eszten-

Ez a földrajzi felosztás lényegében lefedi a krónikákban elmosódott, illetve bizonytalan határokkal ábrázolt Szkítiát. A terület a töredékben nem csupán földrajzi egységet, hanem lazán összefüggő államalakulatot is jelent, amelynek Magyar vár a központja.⁵² Igar ugyanakkor azt is kijelenti, hogy a fejedelem akár nyugat, akár kelet felé indul, mindenütt *rokon* népek fogadják majd („És valamerre megyünk, rokonok szíve, honna fogad be.”). Dalma, bár nem ismeri Engadi fejedelmét, Kendét, mégis úgy érzi, kötelessége segíteni a fenyegető örmény támadás ellen, s Igar is biztosítja Dalmát, hogy veszély esetén nem marad egyedül; a fejedelemségeket Igar „országoknak” nevezi, „országos” ügyekről beszél, látogatása a „kúmai várnak” fejedelmeihez vezetett. Ugyanakkor az etelközi nép is csupán rokon a kaukázusi magyarokkal:

...Etel mellett rokonink szomszédaik által
Hadba idéztetnek...

(108–109.)

deig tartó vándorlása után, a’ Carpatuson által behozta Pannóniába [Isten a magyarokat].” (DERECSEI 1825, 26.) Az őshazaként, illetve a vándorlás egy-egy állomásaként számon tartott területek (Etelköz, Levédia, Perzsia, az Aral-tó környéke, s persze Magyar vár, azaz a Kaukázus és Hajnal ország) a mű koncepciójában tehát még egységet alkotnak. Megemlítendő, hogy a töredék *Homonna* neve a későbbi őstörténeti irodalomban Plinius munkájára hivatkozva *párthus* nemzetséggént szerepel (pl. BARTAL 1860, 58.) Vörösmarty névválasztásainak vizsgálatában tehát nem elegendő a hazai forrásokat figyelembe venni, hiszen valószínűleg olyan alakokat keresett, amelyek kapcsolatba hozhatóak (pl.) az elfogadott párthus–magyar rokonsággal, illetve a feltételezett ősi időkből származnak.

⁵² Dankovszky Gergely az általa levezetett, 19. századi települési viszonyokban is rögzíti a hagyomány erőteljes jelenlétét: „Ezen Vármegyék közül némelyek egyenesen, némelyek közvetlenül a’ fejedelem hatalmától fügnek [sic!]. Következésképpen a’ Magyar Nemzet’ *Kaukázusi* maradékai a’ köztársaság’ régi állapotját mai napig megtartják, mellyel a’ Magyar Nemzet’ ősei *Kaukázus* hegynek hajdani lakosai éltek, minekelőtte az elszakadott hét Nemzetségek vezérjeikkel Árpádnak a’ főbb hatalmat egyetértőleg által engedték volna.” DANKOVSKY 1826, 8.

A szkítiai lakóhely topográfiájának megalkotásában Vörösmartyt valószínűleg Horvát István idézett alaptézise befolyásolta, amely szerint „HÉT NEMZETSEG találatik, tsak nem mindenkor együtt lakva [...] akár Európai Szitya Országban”, akár másutt „vizsgáljuk az ott lakó SZITYA NÉPSÉGEKET.” Az Igar által felsorolt, Magyar várral együtt *hét* terület közül Hajnal ország az egyetlen, amely nem Dalma uralma alá tartozik, sőt Igar úgy beszél róla, mint *ismeretlen* vidékről. Hogy az ország földrajzi helyzete, s az azzal összefüggő eposzi funkció érthető legyen, a területtel összekapcsolt névanyagot célszerű értelmezni.

Elvő Engadi fejedelmének, Kendének a lánya. A Kende elvonás a Kendegucz~Bendegucz névváltozatból, Engadi pedig Attila majdani szülőhelye – azaz Engadi nagy valószínűséggel a hun nemzetség otthona. A lány nevét Vörösmarty a 19. században még használt melléknévből alkotta meg, melynek jelentése túlsó, túl eső, túl levő. A szó elsősorban Havasalfölddel és Erdéllyel kapcsolatban fordul elő: „Erdélyország, régen Erdő elve v. Erdő elvő, azaz erdőn (erdőségen)túl fekvő, t.i. ország.”⁵³ Az Elvő név jelentését, Igar leírását („előtte / Kék távolban az agg tenger hullámi forognak”), illetve az eposz topográfiáját figyelembe véve Hajnal ország a Kaszpi-tenger „túlsó”, azaz keleti partjára helyezhető, s földrajzilag megegyezik az elhagyott első őshazával, Korazmiával. Az ismeretlenként bemutatott terület érzékelhetővé teszi a régi és az új haza között megszakadt kapcsolatot, s ez a feszültség a töredék mindhárom egységében – más-más módon – kiemelt szerepet játszik majd, a harc és a béke ellentétén kívül a mű legfontosabb motívuma. Magyar vár és Hajnal ország viszonyán kívül hasonló feszültség jellemzi a Szkítiából kivándorolt párthusok, illetve az Aral-tó mellől menekülő Arta sorsát a második egységben, s ha áttételesebben is, ugyancsak ez lesz a Koros vize mellett tanyázó rablók történetének egyik lényeges jelentése: a Hunor és Magor leányrabló kalandját idéző epizód ugyan csak az első kivándorlással hozható kapcsolatba. A három, új hon-

⁵³ CZUCZOR–FOGARASI 1864. Az etimológia szerepel a *Jegyzések* kéziratot anyagában: „Havasél (Régiség) havaselő, elve, utóbb alföld, igazán Trans alpina” (VÖRÖSMARTY Mihály, *Cikkek. Bírálatok. Jegyzetek. I.*, MTA Kézirattár, J. 713 I–III., 41. recto.)

kereséssel összefüggő egység közös jegye a vándorlás, a párthusok nevében is őrzött „mitikus sorsa”,⁵⁴ amely éles ellentétben áll a letelepedett, békés nemzeti étellel. A *Magyarvárban* Elvővel viszont, ha jelképesen is, megteremtődik a múlt és a jelen közötti kapcsolat lehetősége. Történetfilozófiai szempontból Hajnal ország a nemzeti gyermekkor, a nemzeti lét kezdetének az országnévvel is meghatározott tere és ideje.

Az eposzban a kaukázusi magyarság jövője Dalma döntésétől válik függővé: a fejedelem fölismeri-e, hogy a személyes hírnévért folytatott harc a nemzet szempontjából céltalan, és népe jövőjét, nemzeti hovatartozását veszélyezteti. A párthus-történet, s az azal összekapcsolt harmadik egység, Szübál és a két rabló, illetve az elbori jósnő epizódja részben a döntés lehetséges következményeihez nyújt majd hátteret. A hírnévért folytatott harc veszélyeit példázza Igar sorsa is, akinek nemzetségét épp Dalma mentette meg az erőszakos haláltól, miközben ő „tova harci mezőn járt”. A hírnév mulandóságát bizonyítja az eposzban a csillagtoposz átformálása. A perzsiai Sirász után Magyar vár környékén viszontlátott „éjszaki” csillag, melynek éjben ragyogó, „merész” sugaraival Dalma „lelkét [...] eresztí”, később beborul, rémeknek, s nemzetek álmainak hagyva az „éjfélt”. A hírnév varázsában élő fejedelem nem gondol az utódlás kérdésére sem, pedig családjának ő az egyetlen élő férfitagja, s az eposzban Magyar vár hatalmát elsősorban dinasztikus törekvések veszélyeztetik. Az örmény király fiának, Tigránnak, bár Kende lányát „külföld fajzatihoz [...] nem adja”, mégis a házasság a célja, s Igar szerint „veszedelmes csalfa hitében”. Másrészt, bár a töredékben még nem érzékelhető a hatalomért folytatott *belső* küzdelem, a tarkói Zaránd, akinél a fejedelem húga él, valószínűleg ezt a szerepet töltötte volna be a műben. A *Jegyzésekben* Zaránd az egyetlen negatív szereplő, „Eliza megrontója”, „romlott lelkű”, aki a vázlat szerint elcsábítja a lányt.

Dalma felemás döntése (a hírnévért folytatott harc helyett fegyverneke tanácsára körülnéz az országban, s meglátogatja Elvőt) meghatározó a kaukázusi magyarság élete, a szkítiai állam hatalmi

⁵⁴ A kifejezést Zentai Mária *Rom*-elemzéséből vettem át, s a motívumra a későbbiekben is erősen támaszkodom: ZENTAI 1981, 109.

hovatarozása szempontjából is. Késlekedése olyan veszélyeket indukál, amelyeknek legyőzésére nem biztos, hogy lesz elég ereje. Az éjféli órában megfogalmazott hite, miszerint a hírnév „ragyogása parancsol az éjnek” is, már a következő sorokban megkérdőjeleződik, Arta megjelenése után pedig teljesen hiteltelenné válik.

Az éjszaka az eposz legkülönbözőbb szereplői számára egyaránt a nyugalom időszaka. Bár Vörösmarty csak típusokat említ, mégis nagy biztonsággal megállapítható, hogy a következő utalássor egyben a művön belülre is mutat, azaz Dalmára, Zarándra, Bendege és Csimorra, s végül a meg is nevezett Artára:

Szenderg a' hírre sovárgó,
Várni az új kedvest szeretője megúnja, 's lenyugszik.
Szúnyadoz a' rabló; de nem a' boldogtalan, az még
Fenn van az inséggel, és nem jön ölelni halála.

(233–236.)

Tehát egyedül Artának, a párthusok fejedelmének nem hoz megnyugvást az éjszaka. Miután lányával bújdosni kényszerült a sivatagban, a vágyott halál érzéséhez is közel kerül:

Színem előtt szúnyad, 's még egyszer látom az elmúlt
Örömet álmaitól viduló arcára kifestve. –
Ébred, 's ágyamat ő veti meg puha parti füvekből,
'S csendes az én álmom, mint a' ki örökre alunni,
Mélyen alunni fogok.

(288–292.)

Arta azonban nem merülhet el a talán megnyugvást hozó éjszákában, ugyanis a halálát megelőző pillanatban teljesül be rajta az apai átok, s azóta, bizonyára az átok következményével egyezően, „bújdosza hazátlan a neki szűk földet”, s az emlék „halni nem engedi”. Arta egyetlen életszakasszal jár Magyar vár fejedelme előtt – sorsa részben ezért, részben a magyarsággal való rokonsága miatt is fontos a töredék értelmezésében: a „harcos Orod” nemzetségéből

származó Dalma ugyanis a családnév etimológiája szerint párthus, akárcsak Arta.

„A parthusok, akik kezében most – miután szinte megosztottak a földkerekségen a rómaiakkal – a Kelet fölötti uralom van, a scythák száműzöttjei voltak. Ezt nevük is nyilvánvalóvá teszi, mert scytha nyelven a száműzötteket »párthus«-oknak mondják.”⁵⁵ A szkíta rokonság gondolatára épülő középkori magyar őstörténettel egyezően ebből a Iustinus által Pompeius Trogustól idézett párthus = exul etimológiából fejlődik ki a párthus–magyar rokonság gondolata, s Bonfini azonosítja először a párthust a magyar *pártos* szóval, amely tehát még a szkíta időkből származik. Horvát István a szó egyre növekvő szinonimái közül, hogy a feltételezett filiszteus–magyar rokonságot is megalapozhassa, a vándor jelentést tartja elsődlegesnek, s a hagyományt azzal is módosítja, hogy a párthus nála a kibujdosott kun, jász, magyar (stb.) népek *közös* neve.⁵⁶ Iustinus arról is beszámol, hogy *hová* vándoroltak a párthusok: „Scythiából belső lázongások folytán üzték ki őket; ekkor titokban Hyrcania meg a dahák, aportanusok és a margianusok népei között elterülő pusztaságokat foglalták el.”⁵⁷ Vagyis a Kaszpi-tenger keleti partján, Korazmiától északra elterülő sivatagos Aral-tó vidékét. A párthus–magyar rokonítást követve természetesen e terület is felbukkan a hazai őstörténetírásban és költészetben.⁵⁸ Az Aral-tó környéki te-

⁵⁵ IUSTINUS 1992, 291.

⁵⁶ Fejér Györgynek A *Rajzolatokkal* egy időben megjelent tanulmánya a Szkítiából „a’ belső zenebonákban” kiűzött párthusok között elkülöníti a „Turkusokat”, akik a „Jakszartes és Okszus vizek között laktanak”, a „Hun-nokat” vagy „Indo-Scythákat”, akik „az Okszus vize alatt laktanak Indus’ torkolattyáig napkeletre”. Y [FEJÉR György] 1825, 20.

⁵⁷ IUSTINUS 1992, 291.

⁵⁸ A már említett Fejér Györgynél: „Őseinknek lakóhelyei többek voltak; eredetiek: a’ Kaspiumi tenger napkeleti, és Kaukázus hegyének északnyugati környékei [...] A’ nemzetiek: Párthia [...] Armenia [...] Kuma és Terek vizek mélyeki [...] Volga vizének felsőbb környéke.” Y [FEJÉR György] 1825, 51. Petőfi *Lehel vezér* című költeményében is felbukkan a terület: „Mert nem Ádám-Éva óta mienk e föld, / Messze Ázsiában lakozánk azelőtt / Messze Ázsiában a világ más részén, / Kaszpi tengeren túl Aral-tó környékén.” (11. verszak. Valószínűleg pusztá átvé-

rület a párthusok *őshazája*, ahonnan folyamatos hódítások nyomán dél, délnyugat felé húzódva alakul ki a történeti Parthia. Vörösmarty műveiben, a *Magyarvárban* és *A Romban* ez a tartomány (Parthiene) szerepel, nem pedig a későbbi birodalom: innen menekül el Arta, s erre az „elhagyott” területre érkezik „távol honni vidékről” *A Rom* párthus fejedelme. A hódításokat a „bizonytalan eredetű, de jeles erkölcsű” Arsaces kezdte Hirkánia elfoglalásával, ami tulajdonképpen az országalapítást, a nemzeti lakóhelyet jelentette. Emlékére az őt követő párthus királyokat *Arsaceseknek* nevezték. Az Arta elvonás ebből az általános uralkodói névből.

A *Magyarvárban* a párthus epizód az ő monológjára épül. Ebből tudjuk meg, hogy mindenétől megfosztva bujdosott leányával, Szübbállal, akit egy sivatagban elrabolnak tőle. Arta már részben idézett sorsa összefügg apja átkával, akinek a halálában vétkes volt:

Az atyát én láttam elesni
Agg hófürteiben, 's bűnöm vala benne hogy elhullt:
Átká maradt rajtam.

(265–267.)

*

'S ím ekkor kél föl az átok.
Lányomat a' rablók álmomtól messze ragadják;
Vég szava borzasztó siketen, mikor ébredek, akkor
Hangzik el a' sivatagnak ölén.

(292–295.)

Arta nemzetét, fejedelmi rangját elveszítve, „nyomorult emberként” sodródik lefelé csónakjával a Magyar várhoz közeli Kúmán. Bár az átok pontos tartalmát, feloldásának idejét és feltételeit nem tudjuk meg, annyi bizonyos, hogy az átok a halála előtti pillanatban telje-

tele a kurrens elméletnek, s Petőfi nem ismeri vagy nem használja föl a topográfiát, hiszen később erdős-füves vidékként írja le az egyébként sivatagos területet.)

sedett be, akkor, amikor lényegében már semmije és senkije nem volt lányán kívül. Már a korábbi kutatás megállapította, hogy Arta monológjának önjellemzése alapján „az olvasó önkéntelenül is az örök zsidó sorsára gondol”.⁵⁹ A vándor archetipikus alakján túl vajon feltételezhető-e a monda tudatos alkalmazása, amit egyébként Vörösmarty később drámai formában maga is földolgozott? A választ megnehezíti, hogy – mint azt már korábban idéztem – a *vándorlás* a párthusok mitikus sorsa, tehát véletlen hasonlóságról is lehet szó. Ugyanakkor *A Délszigetben* – az egyik értelmezés szerint – Hadadúr sivatagi bolyongását a szimbolikus megkeresztelkedéssel oldja föl Vörösmarty, azaz elképzelhető, hogy már ekkoriban is alkalmazza a mondat, s lényeges részeit, a hazátlanságot és a halhatatlanságot fölhasználja a párthus epizódban. Másrészt viszont, mint azt majd a későbbiekben, *A két szomszédvár* értelmezésekor bizonyítani próbálok, Vörösmarty a pogány és a keresztény időszak közötti átmenet ábrázolásához jól kimutathatóan az örök zsidó mondáját, a végtelen bolyongás motívumát használja föl. Az eposzi korszak szövegei tehát ebből a szempontból is előzménynek tekinthetők a monda későbbi, drámai formájú feldolgozásában.

Az eposztöredék tematikájában a magyarok és a rokon párthusok története figyelemre méltó hasonlóságokat mutat. Az elfeledett Hajnal országból, az őshazából Szkítiába vándorló magyarok, akárcsak a később Szkítiából kibújdosott párthusok, ha továbbra is a harcra alapozott nemzeti létet választják, örök vándorként, hontalanul fejezhetik be történelmi pályájukat. A körforgást, nemzethalált, személyes kifosztottságot példázó párthus-epizód az ifjú kor elmúltával a „téttevő” korbá jutott Dalma története és a magyar őstörténet kezdeteihez visszakapcsolódó leányrabló-jelenet közé ékelődik. A három epizód így egy teljes életszakaszt fog át, melynek korszakai a felívelés-pusztulás-újjaszületés sorrendjében követik egymást. A korszakoláshoz kötődik a nappal és az éjszaka váltakozása: az átmeneti korhoz, a változáshoz Dalma számára az éjjel, Arta történetéhez az éjfél, a kezdethez pedig a hajnal tartozik. Arra pedig, hogy a hun–magyar honfoglalás is tartalmazott olyan momentum-

⁵⁹ SZEGEDY-MASZÁK 1980, 193.

kat, amelyek szemben állnak a nemzetalapítás eszményével, a mű következő jelenete lehet példa.

Az éjszakát követően megváltozik a helyszín, s új szereplők jelennek meg az eposzban: az Arta monológiából megismert Szűbál, az őt elrabló Csimor és Bendeg, s az elbóri jósnő, a helyszín pedig a Kuma mellől áttevődik a Terek folyó környékére, ahol a két rabló „a hegyet, és szép völgye határát / Fölveri álmaiból”. A rendkívül összetett jelenetsor elsősorban a múlt és a jövő aspektusában tágitja az eposz jelentéskörét: Vörösmarty egyrészt felidézi Hunor és Magor leányrablásának történetét,⁶⁰ azaz a hagyományos hun-magyar mondakör nemzetalapító epizódját, s ezt összekapcsolja az elbóri jósnő alakján keresztül a Jordanestől származó, Kézai által is idézett hun eredetmonda gót változatával. Jordanes szerint ugyanis a Szkítia határait támadó gótok a seregükkel tartó varázslónőket, hogy ne vonják el a katonákat a szolgálattól, a pusztába üldözik, akik aztán Meótisz felé bujdosva, parázna ördögökkel találkoznak, s nászukból származott a hunok vad nemzetsége.⁶¹ Bendeg a boszor-

⁶⁰ A jelenet allúziójának felismerését a *Koros* folyó korabeli etimológiájának megfejtése teszi könnyebbé. A Koros ugyanis ekkor nem más, mint az arméniai Kur~Kura ókori alakjának (Cyrus) magyaros olvasata, a *Körös* elődje. Horvát Istvánnál személynévvel kapcsolatban fordul elő („Polyaenusnál *Mazares* Cyrus (*Koros*) Királynak híres hadi vezére volt.” HORVÁT 1825, 57.), később Jerney Jánosnál viszont már evidenciaként szerepel a folyónevek közötti kapcsolat: „Nemcsak Cyrus (Kur) arméniai folyóban, hanem mesopotámiai Coros hegyben is föltaláljuk honunkszerte előforduló folyók-, hegyek és helységek’ Körös neveit.” Vö. JERNEY 1851, 212. A terület különben a *Jegyzések* alapján is jól azonosítható, ugyanis közel van Tiflishez: „Dél felől hegy keríti Tiflist, annak tetején vár áll, innen egy...jjra fál Korosig” (VMÖM 1967, 713.) Vörösmartynál egyébként a Koros mellett a *Kor* is szerepel a vázlatban: „Kor jobb felén gazdag rét Tiflisen”. Itt jegyzem meg, hogy Vörösmarty topográfiai utalásai, a földrajzi viszonyok érzékeltetése a műben meg lehetőséges pontosak. A Kaukázus legmagasabb hegyéről, az Elbruszról (Elbor) leszálló jósnő megjelenését például a korábbi terület nézőpontjából írja le: „Asszonyalak lebegett a távol *déli* hegyekben.”

⁶¹ JORDANES 1904, 70. „A góthok azon nőket, kiket all-run-oknak azaz varázslóknak gyanítottak, a seregtől elkergetvén, Scythia belsejébe üz-

kány nőiességét, korát firtató szidalmi közben nem is mulasztja el fölemlegetni a nászt:

A' ki mohos sziklákat eszel, 's felhőket iszol rá,
Ferde sivány bocskor, ki magas fészkedben üvöltve
Nőszől az ördöggel, ki megett sántítva döcög 's már
Elfáradt az idő: hogy mersz te megállni, holottan
Gyenge futó lánykát keresek tusakodva?

(367–371.)

Az őstörténeti kontextusban is vizsgálható jósnő alakjával Vörösmarty olyan szereplőt tudott teremteni, akit egyrészt a mű mitikus rétegében is felléptethet, másrészt ráruházhatta azt az örök ellentétet, amely a gót és a hun nemzet között feszül. A varázsvesszővel megidézett vízözön szerepe kettős: egyrészt szimbolikusan eltörli a leányrablás bűnét, másrészt előre utal a hunok leendő sorsára. A pusztulás oka főleg a jósnő jelenetét megelőző viszálykodásban kereshető.

A töredék ezen a ponton ér véget. A *Jegyzésekben* Vörösmarty a jelenet tervezett folytatásáról így ír: „A' párthus király' lánya a' jósnál van. Szíve elvan [sic!] zárva az örömtől: csendes fájdalomban él.”⁶² A lány neve alapján (Szű-bál[vány]) úgy tűnik, hogy Vörösmarty hasonló szerepet szánt volna neki, mint később a *Csongor és Tündében* Ledérnek. Ugyanakkor a név jelentése ellentétes a *Dél-sziget* Szüdelijével, akinek alakját Vörösmarty vallási kontextusba helyezi. A töredék egészét tekintve a jósnő és Szűbál hipotetikus kapcsolata a Hajnal országba induló Dalma jövőjét tekintve lehet lényeges: Szűbál, származása alapján, éppúgy megtestesítheti azt a pusztulásba, örök vándorlásba vezető párthus motívumot, mint Arta, amelynek elkerülése Dalma és a magyarság legfontosabb feladata.

ték, hol ezen elátkozott nők tisztátalan lelkekkel találkoztak, kik mint ők a pusztában bolyongtak, velök egybekeltek s öleléseikből származott a húnok vad faja.”

⁶² VMÖM 1967, 714.

Az eposztörödé, bár a Horvát-féle etimologizáláshoz visszakapcsolható őstörténetre épül a névanyagon és a filiszteus–szkíta (hun, pártus, magyar stb.) rokonság gondolatán keresztül, nem a Horvát István könyveiben hangoztatott dicső múlt költeménye. A *Magyarvár* történetfilozófiája éppúgy a nemzetalapítás, nemzeti élet és nemzethalál gondolkörében mozog, mint Vörösmarty korábbi eposza, a jövőt a honfoglaló harcok világában is kiemelten kezelő *Zalán futása*. Az eposztörödé központi szereplője a „téttevő” korba jutott Dalma: az ő döntésének vonzásterében épül fel, bomlik ki a töredék cselekménye. Az újjászületést szimbolizáló Hajnal országba visszatért Elvő és Dalma szerelme – Ete és Hajna szerelméhez hasonlóan – lehetne a jövő „egyetlen garanciája”. A béke és szerelem pozitív pólusával áll szemben a harc világa. A *Zalán futásában* kialakított „ciklikus és katasztrofális” történelemfelfogás, a „Világ- és Történelem-Gömb” gondolatának nyomai a *Magyarvár* „harcí” szférájában is kitapinthatóak. Arta a jelen, a jósnő által előrevetített jövő a hunok sorsában jelenti a pusztulást hozó leszálló ágat.

A Dalma fegyvernekéből tanácsadóvá, majd vezetővé előlépő „dévaj” Igar személyisége éles ellentétben áll a fejedelem harci dimenzióra szűkült világával. Életszemlélete átment azon a változáson – a saját nemzetségét is kiszolgáltatottá tevő, öncélú harc elutasításán, a szerelem hírnéven is túlmutató értékeinek felismerésén keresztül –, amely a történelmi hivatást hordozó Dalma előtt is egyetlen lehetséges útnak számítana. A töredék egyelőre kétséges fordulatainak eredményét, kibontakozását két burkolt motívum is veszélyezteti: a fejedelem hűgát vendégül látó Zaránd, és a természetfeletti erőket mozgató, csábító szerepet betöltő, alakváltoztatásra is képes elbori jósnő.

A nemzethalál víziója (*A Rom*)

A *Magyarvár* viszonylag átlátható keletkezéstörténetével szemben *A Rom*ról szinte semmilyen adatot nem ismer a Vörösmarty-filológia, csak a publikálás időpontja biztos: Vörösmarty a művet *A Délszigettel* együtt tette közzé az 1831. évi *Aurorában*. Az *Aurora* foglalta mindkét szöveget „Romant[ikus] költemény”-nek nevezi,

ez a megjelölés azonban a későbbi kiadásokból elmarad, s nem tudható, hogy eredetileg is Vörösmartytól vagy a szerkesztést Kisfaludytól már részben átvevő Bajzától származik-e. A „tartalmi” jegyek alapján történő 1829-es datálás több szempontból is kifogásolható.⁶³ Egyrészt az interpretációk nem tudnak olyan releváns motívumot felmutatni, amely legalább valószínűbbé tenné a dátumot más időpontokkal szemben, másrészt az időbeli rögzítettség miatt kizárólag az 1829-es pályakép irodalomtörténeti jellemzői kerültek kapcsolatba a szöveggel – a kritikai kiadás erősen szkeptikus, hipotetikus datálása ténnyé alakult át. A kronológia legjellemzőbb következménye a Horvát-hatás, s az ezzel összefüggő párthus-történet megítélésében jelentkezik. Mivel a szakirodalom többsége szerint Vörösmartyt 1829-ben már nem befolyásolta lényegesen a Horvát-féle őstörténet, ezért a párthus-motívum csupán a korábbi „rokonítás reminiszenciája” lesz.⁶⁴ A „déliabós” őstörténetről való leválasztás – mint már korábban utaltam rá – annak ellenére történt, hogy Vörösmarty 1829-ben két olyan művet is ír (a *Hedviget* és a *Vitkovics' emlékezetét*), amelyek az 1825–26 fordulóján kialakult őstörténeti felfogást mutatják. A *Rom* megítélésének másik lényeges eleme Gyulai véleményének elutasítása, miszerint a mű valójában „önálló töredék”, azaz tervezett jelentését, funkcióját a *Magyarvár* nagyobb kompozíciójában nyerte volna el. A *Rom* zártsága, a kívánságteljesítő mesetípusokra visszavezetett szerkezete ezért Gyulai véleményét már önmagában is cáfoló érvvé vált. Anélkül, hogy e szerkezetet tagadni próbálnám, néhány olyan mellőzött momentumra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek módosíthatják az interpretáció(k) kiindulópontjait: ezek közül az egyik a mű időszerkezete, a másik a két isten harcának szerepe, illetve az ifjú párthus származása.

Az ifjú érkezése és távozása, illetve a közbülső álmok az eposz világában a belső idő szempontjából csupán epizódok. Az első álmot és a két isten küzdelmének kezdetét ugyanis jelentős időszakasz választja el egymástól. Véd és Rom „ötven egész évig” harcol

⁶³ VMÖM 1967, 602–608.

⁶⁴ HORVÁTH 1968, 432; ZENTAI 1981, 109. Az etimologizáló szemlélethez köti továbbra is a művet a Chivai kánság magyaros olvasata („Hol Síva végetlen fővenyében...”), illetve az Országok fejedelem jelentésben való használata.

egymással, s Rom győzelme után *száz évig* várakozik („Már század múlt el ’s még nem jöve senki, az elmúlt / Fénynek hajlékát romjaiban látni”, 35–36. sorok), ekkor teszi fogadalmát, s már „másod századnak folytanak évei” az ifjú érkezésekor. Tehát szigorúan véve 150 és 250 év intervallumában jelölhető ki a cselekmény ideje. A szokatlanul hosszú idő magyarázható a mesei-mitikus szerkezettel, azonban lehetséges más, kronológiai jellegű magyarázatot is adni. A *Magyarvár* értelmezésekor már említettem, hogy az Aral-tó melletti terület nem a történeti Parthia, hanem a kivándorolt párthusok őshazája, s innen menekül el lányával az agg Arta. Vörösmarty a vázlatában a történeti tényekkel egyezően a párthusokról a következőket jegyezte föl: „229 Partusok elvesztek Perzsák által. Artabanus utóso Ország. még Macrint megverte, a’ Perzsáktól elrontatott.”⁶⁵ Márpedig *A Rom* negyedik, a kérés ellenében adott, s a szöveg szerint Rom isten világával, azaz a nem-álmodott világgal is érintkező-egyező álmoképében szereplő párthus–perzsa háború megfeleltethető a Vörösmarty által följegyzett 229-es, a Párthus Birodalom bukását jelentő csatával. Ezt figyelembe véve a mű kezdete, Rom és Véd harca a széles intervallum miatt a *Magyarvár* cselekményének idejével is megegyezhet, illetve követheti azt. Az időbeli kapcsolat azért is valószínűsíthető, mert *A Rom* elején egy elhagyott (tehát nem harcban elpusztult) hazával, s annak központi épületével találkozunk, amely csak Rom isten győzelme után pusztul el:

Égi hazája felé elszállt a’ pusztá tetőkről
A’ Mentő szomorún, és a’ fejedelmi gyönyörök,
A’ hírben ragyogott Országok’ háza, leomlék.

(19–21.)

Bár további forráskutatást igényelne annak megállapítása, hogy – Fejér György egyébként részletes tanulmányán kívül – honnan származhattak Vörösmartynak a párthusokra vonatkozó ismeretei, bizonyosan állítható, hogy a *Magyarvárban* és *A Rom* mitikus világában elbeszélte Aral-tó mellőli „menekülés”, illetve *A Romban* az

⁶⁵ VMÖM 1967, 712.

ezzel összefüggésbe hozható „pusztulás” idejének nincs szigorúan vett történeti alapja, s elsősorban költői-kompozíciós célokat szolgál. A vallási kontextuson kívül a megoldás a mű „rendezőelvévé” tett körforgásban kereshető. A körforgás, a kezdethez visszatérés a mű több rétegében is kimutatható. Térben, a haza szempontjából a „távol honni vidékről” érkező fejedelmi „végivadék” – anélkül, hogy tudná – abba az őshazába érkezik *vissza*, ahonnan elődei elvándoroltak a nemzeti létet is szimbolizáló „Országok” házába (ahol Véd isten tanyázott) magára hagyva. Jelképes, hogy itt éli át a földrajzilag eltávolított („két roppant hadnak *távol* hallotta csatáját”), a párthus nép önálló nemzeti létét eltörlő harcot a fejedelem. Ugyancsak ismétlődés jellemzi az ifjú személyes sorsát: az első álomképet megelőző szituáció megegyezik a negyedik álmot követővel, s ezt a mű szövegszerűen is jelzi. Ugyanakkor ez az ismétlődés inkább csak látszólagos, ha figyelembe vesszük az időszervezetet. Az ifjú Rom istenhez érkezése ugyanis lényegében egybeesik a perzsa–párthus háború kezdetével, vagyis tulajdonképpen átálmodja nemzetének bukását, álom és valóság tökéletes fedésbe kerül a negyedik – vágyai ellenében teljesített – kívánság után. (Sőt ebből a szempontból is értékelhető, hogy halálát keresve érkezik az Aral-tó mellé.) A nemzet életében végbement változást, mint az egyedi, nem csupán álmodott eseményt a szöveg is jelöli, hiszen az első álom előtt a fejedelemről tudjuk, hogy „honni” vidékről érkezett az Aral-tóhoz, a zárlatban viszont „hontalanul, fényes birodalma elesve” távozik a „rideg országból”. Ezt a változást mutatja a nemzeti létet a kozmikus szférában jelképező nap haladása. Az érkezéskor a csúcspontra érő égitest a mű végén hanyatlik alá:

De mikoron másod századnak folytanak évei,
 'S a' forró fővények' pusztáin nem vala szellő,
 Harmatot éj nem hinte alá, regtől pedig estig,
 Mintha világot gyujtana föl, heven égete a' nap;
 Ifju kalandor jött egy távol honni vidékről.

(49–53.)

*

Majd kiderült a' táj és látta kietlen Araltót,
Nagy Siva' bús fővényein a' napnak látta lehúnytát.

(344–345.)

A kozmikus változás az álmok valós idejére is alkalmazható, tehát az érkezés után rendkívül kevés idő telik el, a három, boldogsággal kezdődő álmot időtlenség jellemzi, s csupán a „negyedikben” mutatható ki időmozzanat. Az ifjúhoz köthető cselekmény ideje tehát lényegében megegyezik azzal az idővel, amíg a nap aláhanyatlik. Az időszerkezet, a helyszín és a párthus nép történetének őstörténeti vonatkozásait figyelembe véve a kiinduló szituáció jelentése a következőképpen foglalható össze: Rom isten Véden aratott győzelme, az „Országok házának” pusztulása szimbolikusan a negyedik „álmot”, annak „való képét”, a párthusok önálló nemzeti létének megszűntét vetíti előre. A szöveg későbbi magyarázata szerint a nemzethalál oka a *harcra és visszavonásra* épülő párthus nemzet-karakter.

A vázolt őstörténeti keret, bár a szöveg terjedelmének lényesen kisebb hányadát adja, véleményem szerint meghatározó az álmok értelmezéséhez is, azaz *A Rom* világát nem kizárólag az álmok tartalma és a kívánságteljesítés felől lehet értelmeznünk, hanem fölvezethető az a szituáció, amely a párthus nép életében kialakult a két isten történelmi helyzetképnek is felfogható szimbolikus küzdelmét követően. Ebből a szempontból az ifjú fejedelmi származása meghatározó a személyes szabadság és boldogság megítélésének kérdésében, hiszen rangja valójában arra a szerepre predesztinálta, amit a harmadik álom végén felismer ugyan, de megvalósításához ismét Romhoz fordul, s ezért Rom megfosztja álmodott világától is, másrészt természetesen nem teljesíti a kérést sem, sőt vágyaival ellenkező új álmot bocsát rá, amit az ébredés után immár valóságként kell megélnie:

Már had-gyűjteni ment, már társat idéze segédül
'S a' nép' harczának titkon forralta veszélyeit:
De legelőbb az öreg Romhoz járula tanácsért
'S vágyaihoz képest még kére negyedszer is álmot.

Új kérelme' szavát a' Rom hallotta haraggal
 'S engede, kényén túl adván 's fogadatlan az álmot; [...]
 'S haj mi nem úgy ébredt, mint volt nyugalomra menése!
 Álma' való képét látá és látta sötéten
 Fénylő fegyvereit, hű kísérait utának.

(330–335., 346–348.)

A jelenet tragikumát rendkívül összetetté teszi, hogy a szimbolikus nemzettörténet síkján az ifjú már vesztesként érkezik az Aral-tó mellé, őseinek földjére, hiszen Rom már korábban legyőzte Védet, így az isten hatalmának beteljesülése és elismerése csupán, hogy az ifjú leborul a lerombolt palota köveinél, amit a kívánságteljesítés feltételeként szabott meg Rom:

„Ki legelőbb düledékeimet leborulva köszönti,
 Teljesedésbe hozom háromszoros álmaít annak.
 Boldoggá teszem őt, fogadásom tartja 's ez így lesz!”

(39–41.)

*

Lankadtan 's lelke szakadva
 Lép vala lassan elé 's lerogyott a' barna köveknél.
 Tüstént fekte' helyét meglágyította Romisten,
 'S ő, nemes Országok' feledett ivadéka, lakatlan
 Földön erőtelenül feküdt: vas fegyveri rajta
 És mellette, nehéz keziből elhullva, heverték.

(60–65.)

Ebben, a harmadik álom utáni kívánság tartalma és a már az első álom előtt főnálló, az ifjútól *függetlenül* létező világrend egymást kizáró ellentétében, nem pedig valóság és illúzió összeütközésében látom a mű értelmezésének leglényegesebb elemét. Rom világával a személyes boldogság ha nincsenek önmagán túlmutató vonásai – nem ellentétes, annál inkább az viszont egy egész népre kiterjedő,

végső soron a történelem menetével, s így az ő jelenbeli hatalmával is szembehelyezkedő, a nemzetpusztulást megállítani igyekvő akarat. Rom csak akkor teljesíthetné a kérést, ha azzal együtt saját hatalmáról is lemondana. A mű cselekményének háttérében az a dualisztikus, a parszista vallásra visszavezethető felfogás domborodik ki, miszerint a történelem két ellentétes erő folyamatos küzdelmének színtere, amelyből a körforgás és a pusztulás is kiiktathatatlan. Rom győzelme után a párthusok szempontjából a történelemnek ezt az utóbbi aspektusát testesíti meg. A névtelen ifjú álmokban megisméltató tragédiája személyes gyökerű, de ez csupán következménye annak, hogy a műben nemzeti lét és személyes boldogság egymástól elválaszthatatlan, feltételezik egymást.⁶⁶ Próbálkozásai, hogy a kiüresedő élettartalmak helyett új boldogságformákat keresen, sorra kudarcot vallanak.

Toldy szerint Vörösmarty helytelenül tette Rom istent az emberi sors intézőjévé.⁶⁷ Véleménye jól szemlélteti, hogy egy általánosító, a párthus történettől elvonatkoztató olvasat milyen kifogást emelhet a szöveg ellen. A *Rom* azonban nem csak általánosít, hanem a történelem egyik zsákutcáját is bemutatja a „harc és a visszavonás” miatt nemzetüket elvesztő, magyarokkal rokon párthusok történetében.

⁶⁶ Ez a konklúzió lényegében megegyezik a szakirodalomnak azzal a vonulatával, amely a boldogság elérését a negyedik álom teljesülésében látja, azonban saját meglátásom szerint számottevőek a különbségek is, hiszen a magam részéről a műben ábrázolt, fennálló világrendre vezetem vissza a kudarcot, míg az említett hagyomány Vörösmarty jelenének politikai-társadalmi éretlenségére. Ebből a szempontból már nyilvánvalóbbak az eltérések is.

⁶⁷ A mű tehát lényegében nem adja meg az olvasó számára azt az elvárt kiengesztelődést, az erkölcsi meghasonlást feloldó befejezést, amely az 1850-es évektől kezdődően kritikai-világnézeti normává vált a magyar irodalomkritikai gondolkodásban. A norma kifejtését lásd: DÁVIDHÁZI 1994, 221–239.

Új, nagy, kedves, rettenetes (*A Délsziget*)

(1) *A Délsziget* östörténeti tematikája jóval összetettebb, mint a *Magyarváré* vagy *A Romé*, s ez elsősorban abból adódik, hogy Vörösmarty a nyelv keletkezésével párhuzamosan a magyar östörténet legkorábbi időszakait kísérelte meg egyetlen szimbolikus költemény keretein belül ábrázolni. Másrészt sajátos az a történelmi szituáció, amelybe az eposztöredék illeszkedik. A mű cselekménye – mint azt Szörényi László kiemelte – „akkor játszódik, mikor Attila birodalma összeomlott, és kérdésessé vált a hun–magyar nép sorsának folytathatósága.”⁶⁸ A töréspontot és a majdani újjászületést Vörösmarty összekapcsolta a biblikus teremtés- és üdvtörténettel, amire lényegében az östörténeti hagyomány is lehetőséget nyújtott: az isten ostorának nevezett Attila történelmi szerepe párhuzamosítható a vízözön pusztításával, isten mindkét esetben bünteti a bűnös emberiséget. A történelem, a nemzet élete a pusztulást követően újrakezdődik. A szigetre „tévedt csónakon” sodródó gyermek jelképes alak, akinek életszakaszai a nemzet életét is szimbolizálják, sőt Isten már a gyermeki korban felkészíti választott hősét a későbbi történelmi szerepre,⁶⁹ azaz – mint majd a későbbiekben igyekszem bizonyítani – az első ének *gyermekkora* további (álmodokkal tagolt) életszakaszokra oszlik. A második énekben, az *ifjúkor* kezdetén az eposz az ószövetségi történethez kapcsolódva a zsidóság egyiptomi kivándorlásával analóg sivatagi-pusztai bolyongással folytatódik. A jelképes helyszín azonosítását – egyéb lényeges szerepe mellett – a Jézust szimbolizáló gyermek megjelenése segíti. A vándorlást a zsidó nép életében a kánaáni honfoglalás, az ígélet földjére érkezés követi. *A Délsziget* zárata a csodaszarvasmonda parafrázi-

⁶⁸ SZÖRÉNYI 1989b, 216.

⁶⁹ „A jövő garanciája Hadadúr, aki a szigeten mintegy robinzoni laboratóriumi körülmények között felnővén, megköti Istennel azt a szerződést, amely majd a jövőben érdemesíti a történelmi küldetés hordozására.” 215. „[Hadadúr] A történelmen kívül, a történelem megkezdése, illetve újrakezdése előtt készül fel hivatására; olyan jövőző hős ő, aki rendelkezik a *Zalán futásában* kényszerűen elpusztult Délszaki Tündér és a győztes Ete együttes tulajdonságaival.” SZÖRÉNYI 1989b, 216.

sával („Végre füves dombon hat gím jöve sebtén elébe”) ugyancsak a bolyongás befejeződését, az otthonra találást sejteti.

Az eredeti mondát Vörösmarty két lényeges ponton változtatta meg: egy szarvas helyett *hat* tűnik fel, illetve Hadadúr *nem követi* egyiket sem. A változtatások Horvát őstörténeti koncepciója és a mű belső törvényszerűségei alapján magyarázhatóak. A hunok pusztulását követően a felbukkanó *hat* vezérállat összefüggésbe hozható a *Rajzolatok* hét nemzetről szóló alaptézisével, vagyis a vándorlást követően a hun örökös, Hadadúr előtt megjelenik a rokonságon belüli összes asszimilációs lehetőség, azáltal viszont, hogy nem követi egyik állatot sem, egyértelmű lesz a hun kontinuitás megteremtésére irányuló történelmi küldetése. Az esetleges visszatéréssel és a korábbihoz méltó hatalom visszaállításával azonban nem zárul le a küldetés, s ezt az eposz másik szereplőjének, Szüdelinek a sorsa sejteti. A lányt, miután szigetdarabja partot ér, tündérek fogadják, s a világ kincseiből palotát állítanak előtte. Az épület jellege, különösen a földi világtól elzárt, szent titkot őrző belső terem és az élet korait festett képekben ábrázoló külső rész alapján templom funkciójú, vallási asszociációkat kelt a szövegrész:

Oszlopok őrzötték tágas folyosóit, azokból
Nyíltanak a' teremek, hol az élet' négy kora, jó és
Bal folyamatjában, harczban, 's nyugodalma' ezernyi
Képeiben híven volt festve hatalmas ecsettel;
Mind ezek egy belső teremen végződtek el: annak
Nyílt tetejét maga fődte az ég szép csillagi fénynyel
'S délben egy árnyat adó tündér őrzötte nap ellen.
Ottan az álmodozó szűznek vala nyúghelye, melybe
Tiltva van a' látás, más lábnak nincs szabad útja;
Mert szent titka fölött őrt áll a' tiszta szemérem.

(II. 151–167.)

Isten akaratából, az „ártatlanság” korának törvényeivel ellentétes csók („tilos vágy”) miatt egymástól elszakadt Szüdeli és Hadadúr jövője tehát csak látszólag különböző, hiszen a történelmi küldetés és a szerelmes vágyakozás, az „édes kín” nyugvópontja közös. E nyugvópont,

akárcsak a gyermeki kor „boldog időtlensége”, kívül esik a történelem jót és rosszat, békét és háborút egyaránt tartalmazó körforgásán. Az ó- és újszövetségi jelképek összekapcsolásával kialakul az a keret, amely az eposz szerkezeti vázát adja: az első ének (a gyermekkor) Genezist idéző nyitányát a második énekben (az ifjúkor kezdetén) a halállal fenyegető pusztai vándorlás követi, majd a magyar őstörténeti monda Horvát István műve alapján értelmezhető változtatásával a következő motívum a honfoglalás. Istennek a pogány Attila gyermekével kötött szövetsége nem jelenti a küzdelmek befejeződését. Hadadúr útja során jövőbeli világi hatalmát szimbolizáló eszközökre talál, s egyre közelebb kerül történelmi feladatának realizálásához, a hun örökség visszaszerzéséhez. A világi hatalom azonban éppúgy az „élet négy korának” nemzethalállal végződő törvénye alá tartozik, mint Attila elpusztult birodalma. A Szüdeli alakjával jelképezett szerelmi és üdvtörténeti beteljesülés ismeretlen messzeségbe kerül Hadadúr számára. Az elszakadás pillanatában megfogalmazott kérdések (»„Szüdeli látlak-e még?” „Hadadúr megjössz-e te hozzám?”«) pedig csupán a kételyt rögzítik, s legfeljebb Szüdelié értelmezhető úgy, mint amely a *keresés* reményében fogant.

Az eposz vázolt szerkezeti felépítése kapcsolható a *Rajzolatok* őstörténetéhez, mely a filiszteus–magyar rokonságból következően Afrikát jelölte meg a vízözön utáni őshazaként, ahonnan a Kámlészármazott Nemród Ázsiába vándorolt, s ezen a ponton – akár Horvát elképzeléseitől függetlenül – az eposz már köthető a hagyományos szkíta történethez, beleértve a Iustinus által idesorolt vándor párthusokat is. Hadadúr, hogy a világ törvényei szerint végleges pusztulásra ítélt hun birodalmat föltámaszthassa, végig kell küzdenie a történelem korábbi szakaszait is. Ez a küzdelem határozza meg a befejezett ének, az értelmezésben eddig egységként kezelt gyermekkor világát. A további szerkezeti-tematikai tagoltság érzékeléséhez a mű időviszonyait érdemes áttekinteni.

A *Zalán futásában* megvalósított eljárásra emlékeztető módon A *Dél-sziget* időszerkezete a Hajnal–Dél–Éjszaka váltakozásának a Történelem- és Sorskerék forgásával összekapcsolt rendszere szerint épül föl. A haladékony időben egy-egy világnapig, hajnaltól hajnalig tart a nemzedékek egy-egy életszakasza, a gyermek-, ifjú-, férfi és az öregkor. A forgáson belül a déli, s a köríven vele ellentétes

éjféli órát ugyanakkor kettősség jellemzi: előbbi csúcspont és hanyatlás, utóbbi pedig enyészet és hanyatlás is egyben. Az Éjszaka kettős arculatával rokon az Álom, amely azonban nem rendelődik alá a ciklikusság törvényeinek, az élet bármely szakaszában jelen lehet, mivel tartalma nem válik valóssá, vagy ha igen, akkor szintén az idő uralma alá kerül. Az ember szempontjából az Álom időtlen, ugyanakkor halandósága miatt nem idő nélküli. Az álomba merülő, anélkül hogy tudná, illetve tehetne ellene „munkátlan eszével”, az Éj enyészetvilágába kerül, kiszolgáltatottjává válik, s a kerék forgása a megsemmisülés felé viszi. A Halálfit megköötöző, ám a déli órában mégis alvó gyermek ellen (aki „aludta veszélyét”) az Éj felhossa „setét országa hatalmát / Küzdeni a nappal”. Az Álom hatalma ellen az ég figyelmeztetése is hasztalan: „Háromszor dördült, s föl nem kelthette az ég is.” A háromszoros égi jel végveszélyre figyelmeztet. Nem csupán arra, hogy a fény világát, a nappalt hamarosan az éjszaka váltja föl, hanem arra is, hogy ez – a gyermek számára kimért időben – harmadszor történik meg, s a ciklikusság alapján a halandó számára többé nincs visszatérés, újjászületés.

A hajnaltól hajnalig tartó első éneket, a gyermekkort az álmok továbbbi egységekre tagolják. Isten engedélyt ad a gyermeknek a föld titkainak megismerésére:

A' föld' titkaihoz, de nem a' nagy tengerekéhez
Férni kis elméddel mértékletes óva szabad lesz

(I. 64–65.)

A megismerési folyamat a sziget szimbolikus világában a földi élet és történelem egészére kiterjed. Az ének elején, az első álmot követő ébredéssel veszi kezdetét a gyerekkor, amely a következő álomig tart („Harsanva kifordult / A síp markából: szemeit betakarta az álom”), s az ifjúkor követi. Az ifjúkor az egységen belül fordulópontot jelentő, szintén álommal összekapcsolt déli óráig húzódik. A rá következő férfikor azonban nem billen át a nemzethalállal végződő öregkorba, hiszen a gyermek legyőzi Halálfit, s a lányka életét is megmenti. Az egyes szakaszok cselekménye vázlatosan így foglalható össze: a kiűzetést követő (vö. pl. a gyermek meztelensége)

gyermekkorban az ember, Isten ígéretével egyezően, hatalmat szerez a föld minden élőlénye fölött, majd pedig meghódítja a természetet is. A szigetre lépő, s magát úrnak nevező gyermek lényegében ezt a hatalmat kéri számon Istentől.

'S én ki magamnak imént kivetődven úr nevet adtam,
Fussak-e a' vadtól, vagy nincsen-e istenem is, hogy
Vadtól rettegjek 's körmét tartozzam imádni?

(I. 49–51.)

Az áhított hatalmat és a már említett, a föld titkaira vonatkozó tudást a csodás síp segítségével szerzi meg. A *Zalán futásában* már felbukkanó, s *A Délsziget* első énekén végighúzódo síp-motívum eredete a töredékben módosul. Az Árpád-eposzban az Éj anyja adja a sípot a Délszaki Tündérnek, itt viszont a gyermek készíti a hangacsemetéből. A „titkát” a szélben felfedő, „sárga” tövű⁷⁰ hanga a tudás fájának jelképévé, a kérgéből készült síp a tudás és hatalom megőrzésének eszközévé válik. A három életszint, a föld, az ég, s az éj északi honjában az alsó világ hangjait sípjába fogva a gyermek a teremtet világ urává válik, akinek „kényére kerengnek” mindenek. Erőszakos, öncélú hatalmaskodása azonban átformálja a sziget korábbi, békés világát, sőt Isten akaratával is szembekerül:

Harcz zajog a' földön, harcz a' levegőben, erősek
Gyengék közt egyaránt, 's feddőleg néz le az isten.

(I. 327–328.)

A síp hatalmához hasonló, ám azzal ellentétben harmóniát teremt az égi szférát képviselő madárka énekének ereje:

'S im mikor a' kisdéd szárnyas csattogva megindul
Zengeni, mind hallgat, mind elnémúlva nyugosznak,
Csak maga bájosan, és tisztán zendül meg az ének

⁷⁰ RÓBERT 1975, 391.

És a' forgó szél' erejét is megszelidítve,
Földet, eget, tengert örömámúlatba merít el.

(I. 311–315. Kiem.: G. Zs.)

Szabadságát visszanyerve, „első örömeke” szüli a lányt, akit a gyermek csak az álom után fog megpillantani:

'S ezt a' sípba fuvó gyermek nem látta. Kifáradt,
'S halmának döntötte magát. Harsanva kifordult
A' síp markából: szemeit betakarta az álom.

(I. 401–403.)

A természet erőinek leigázásával ér véget az éneken *belüli* első egység, a *gyermekkor*. A „napról napra vadabb szívűvé” váló gyermek megszerzett hatalmának korlátozottságával szembeül a második belső egység, az ifjúkor kezdetén. Sípja – jó és rossz „tudójaként” – képes ugyan megidézni a rokonnak érzett lányt, de csak a sípnak „szörnyetegeivel” együtt.

'S rettege a' gyermek lánykáját féltve dühöktől.
És az ezer hangú síp megnémúla, fuvóját
Elhagyták az előbbi gyönyör, 's jó kedve csalárdul.

(I. 433–435.)

Míg az első egységet a küzdelem és harc, az ifjúkort az időlegesen élvezett hatalmon kívül a keresés határozza meg:

...kiváncsi haraggal
Bolyga mezőn, avaron, 's a' lánynak leste suhantát.
Többször is így szigetét bujdosva bejárta ...

(I. 436–438.)

Ugyanakkor az „egész kis földi világhoz” hasonló sziget szimbolikus topográfiájában megjelenik az a földrajzi szituáció, ami majd a sziget kettészakadása és a partotérés után Szűdeli és Hadadúr általános helyzetét jellemzi. A jobbról érkező hívás (előbb „gyenge nyögés”, majd sóhaj) a sziget keleti részéről érkezik, onnan, ahol majd a palota is felépül. A lány rokon, testvéri vonásai felébresztik a gyermekben azt a látszólag elfeledett, kínzó vágyat, amely társatlanságából fakadt, és a „gyermek előtt az egész természet üres lőn”. A keresés során újra olyan feladattal szembesül, amelyhez a síp hatalma nem elegendő. A Halálfival való találkozás, illetve fegyvereinek felsorolása előtt a szöveg egy általános információ erejéig kilép a sziget és a két szereplő hermetikus világából:

Mind a' többi Halál, országos népek' ölöi,
Száguldozva kimentenek a' nagy messze világra
'S ezt hagyták egyedül, hogy az egynek lenne halála.

(I. 442–444.)

A gyermek, miután legyőzi Halálfit, s megköötözve halmához hurcolja, ismét – akárcsak az első egység uralmát követően – álomba merül:

Dél vala, 's a' gyermek fáradtan jött ide most is
Új két társaival.[...]
És aludott, lankadt testét hamar érte nyugalma,
'S ezt hamar érte csapás.

(I. 525–526., 529–530.)

A felosztás szerint a „déli álom” a világnapon belül már a *férfikorba* vezet át, a győzelem nem tudja megakasztani a Történelem- és Sorskerék forgását, legfeljebb az egyén dicsőségét, hírnevét növeli. Ahhoz, hogy megmaradjon a remény az Éjszaka túlhaladására, az újjászületésre, sőt bizonyos szempontból a történelem forгатagából való kilépésre, a lányka szimbolikus áldozatára, majd pedig a gyermek azzal egyenértékű, immár emberfölötti küzdelmére van szükség. A logika keresztülvitele miatt a szövegben apró ellent-

mondás jön létre, hiszen a lány megpillantásától kezdve a gyermek vágya egyértelműen a találkozás volt, a későbbi érvelés szerint viszont a gyermek hidegsége miatt „kereste halálát” a „hű szeretőnek” sóhaja:

Csend lön azonközben, 's a' gyermek alutta veszélyét.
Hév szellő jöve távolból, 's egy hű szeretőnek
Hordta sohajtását. Fáradtan elére az egykor
Szépéhez; de hideg kebelétől vissza veretvén
A' nagy tengereken bujdosva kereste halálát;
Most ide lengedezett, 's szomorún a' síphoz ütődvén,
Annak torkolatán elhalt a' gyenge sohajtás.

(I. 536–542.)

A kapcsolatot az égi szférával, a később a „kegyes ég adományának” nevezett lánykával tehát már korábban veszély fenyegette, ennek realizálásaként is felfogható a kialakult szituáció. A síp szerepe ismét kettős. Egyrészt hatalma miatt kerül a lány halálos veszélybe, másrészt a gyermek így tudja megmenteni életét. Az ének zárata (amelyben a délre az Éjnek kell következnie, s be is következik, hiszen az új ének ismét Hajnallal kezdődik) a megvalósult földi menny, a paradicsomi boldogsággal azonos „ártatlanságnak kora”, a „boldog időtlenség” világa, amelyben

Még az örök sors is, mikoron pusztítani eljő,
Mennydörgő kerekét gyengén jártatja fölöttük.

(I. 605–606.)

A föld titkainak megismerése tehát sikerrel zárult. Az első ének jelképes világa átfogja az élet egészét, a gyermek – Isten engedélyével és segítségével – a szigeten felkészülhet későbbi történelmi szerepére. Vörösmarty a szigeten a gyermeki korhoz igazodó, arányos világot teremtett: a zivatar „fia a zivatarnak”, Hadadúr gödrébe állatkölyköket vet, „kiket anyjok elől [...] elorzott”, az éj honjában „ördögfiakat” győz le, s Halálfiával küzd meg.

Az ének összekapcsolt „szimbólum-sora” hármas felosztású, amelyben a töréspontot és a kapcsolódást az Álom jelképezi. A megismerés és a küzdelem egy-egy szakaszát Vörösmarty herderi mintára, s korábbi eposzához hasonlóan dualisztikus erők, s azokkal analóg természeti jelenségek forgó körívekre (Sors- és Történelemkerék) vetített harcaként-uralként jelenítette meg. A gyermekkor küzdelmei ugyanakkor egy tágabb történeti keretbe illeszthetőek. A pogány Attila fiának immár Isten segítségével vívott gyermekkori küzdelme, amely a Halálfi legyőzésével, s az Éjben újjászületve a földi menny megteremtésével zárul, a Jövő legfőbb reménye, záloga. Megismerés, küzdelem és remény közös, beteljesülés előtti végpontja jelenik meg az éneket berekesztő hasonlatban, a *virágzó fa* képében:

Ártatlanságnak kora, kedves vagy te, virágos
Fához az áldásnak völgyében, vagy te hasonló:
Azt sűrűen koszorúzva fedik teli gyenge növények,
Díszes az és látása remény a’ völgyek’ urának,
A’ jövevénynek öröm; de korán megrázza magát a’
Szél’ zivatarjaiban, ’s a’ vész elhordja virágát.

(I. 607–612.)

(2)
A’ kik imént a’ gyermeki kort láttátok enyelgő
Kéje’ lefolytában, halljátok az ifju napoknak
Tetteit is: kik előbb név nélkül játsztanak, itt már
Rettentő Hadadúr, és bájos Szűdeli lesznek.

(II. 5–8.)

A szöveg kontextusába szinte észrevétlenül belesimulva az olvasókhoz intézett megszólítás összefoglalja az új ének tárgyát, s megismétli az isteni szózatban elhangzott, sőt külön kiemeléssel ellátott szereplőneveket: Hadadúr és Szűdeli. A gyermekkor névtelenségét felváltó, Istentől eredő *névadás* rendkívül ritkán fordul elő a Bibliában, funkciója a kiválasztottsághoz és a kiemelt üdvtörténeti szerephez kapcsolódik. Isten a sors, az elbeszélő pedig az idő elkerül-

hetetlenségét hangsúlyozza az álomból ébresztő mondatokban, azt a két hatalmat, amely az ártatlanság korában háborítatlanul hagyta nyugodni a lánykát és a gyermeket. Az új hajnallal kezdődő világnap, a fölébredő „tilos vágy” viszont azonnal megbontja a korábbi harmóniát, s a csókra válaszként Isten elszakítja egymástól a szerelmeseket, szigetdarabjukat ellenkező irányba sodorja a tenger. Az elválás pillanatában hangzik el az az égi biztatás, amelynek fogalom-párja Vörösmarty és a reformkor történelem- és nemzetfelfogásának is állandó, szerves része:

„Szüdeli és Hadadúr, tova innen *türni remélni*”

(II. 68. Kiem.: G. Zs.)

Az Isten ellen lázadó Hadadúrnak (aki sorsát „nem tűri nyugalmasan”) ismételten megszólal majd az égi hang, figyelmeztetve a korábbi szózatra („Türj, de ne zúgj, s fáradva remélj.”) Már Martinkó András megállapította, hogy „a soha el nem csüggedés, a tűrés, a kiolthatatlan remény [...] alappillére a Vörösmarty költészetében található etikai normarendszernek”,⁷¹ utóbb pedig Szili József írt Arany János kapcsán hit-remény-szeretet, hit-remény-tűrés, remény és emlékezet „kategóriaképleteiről”, melyek közül utóbbi a „nemzeti léthez társult.”⁷² Számos példa idézhető Vörösmarty műveiből arra, hogy e fogalmak és különböző kapcsolódásaik a személyes-mindennapi léten fölülemelkedve hogyan integrálódnak egy koherens, jövőre koncentrált nemzetfilozófiává, egyfajta romantikus nemzetvallássá. Az emlékezet kollektívvá növelésének vágya A *Zalán futása Előhangjában*, a *Gondolatok a könyvtárban* régi nemzetei, melyek a vízőzön után tűréssel és tanulással kezdik újra történelmi pályájukat, az *Előszó* „öröm- s reménytől” vibráló levegője, Az *emberek* tagadó formájú refrénje a reményről, de idesorolható Csongor „remény vezérrel eltűrt, hosszas út”-ja is. Szintén a hűség-remény-emlékezet fogalomhármásával írható le annak a kékvirág-szimbó-

⁷¹ MARTINKÓ 1977a, 167.

⁷² SZILI 1996, 57–85.

lumnak a jelentése, amellyel Szűdeli szeme, pillantása azonosítódik, bár e romantikus toposz kevésbé kidolgozott a töredékben.

A sziget kettészakadásával, Szűdeli és Hadadúr kényszerű elválásával a cselekmény is két irányba ágazik. A „keletszaki parthoz” sodródó Szűdelinek tündérek építenek palotát, s egy szimbolikus térbeli elrendezésű, vallási kontextusokat is felvillantó épület legbelső termébe kerül. A történelem forгатagából kiemelt Szűdelit isteni jellegű kegyelem védelmezi a világ pusztításai ellen: éjjelenként termének nyílt tetejét „maga földte az ég szép csillagi fénnel”, s a déli órákban „egy árnyat adó tündér őrzötte nap ellen”. Sorsát azonban éppúgy a tűrés és a remény („édes kín”) határozza meg, mint a pusztában bolyongó Hadadúrét. Az epizódját záró sorok ezt a kettős dominanciájú állapotot növelik általánossá.

Szűdeli állapotának és helyzetének statikusságával szemben Hadadúr útját a folyamatos változás jellemzi. Sorsa miatt elmondott monológjában Isten előtt kétségbe vonja a teremtés (a föld „töredékeny portetem”) és az emberlét értelmét, s mintegy a *bosszú* gesztusával tagadja meg az életet. Isten, bár hatalmát kinyilvánítja, nem semmisíti meg az ifjút, előbb teremtmény mivoltára figyelmezteti a kísértő árnyékkal, majd pedig próbatételek alá veti, az ismételt szózatra adott válaszát önmaga ellen fordítva:

„Tűrj, és várj! Im várni fogok míg itten az éhség
Meg nem emészt, 's ha fejemre homok hegy esik le, remélni!”
'S csak hamar őt önnön vágyának elérte csapása.

(II. 195–197.)

A jelenet ismét a szimbolikus déli órában játszódik, az éhség és a szomjúság kettős hatalma a gyermekkor töretlen dicsősége után már Hadadúr életét is veszélybe sodorja:

'S látta Halált, az elestével nagy erőre jutottat
Állni közel, 's iszonyú harczát elkezdni rajta.

(II. 202–203.)

A veszély ezúttal nem a személyes hősiesség, hanem Isten beavatkozásával járul el: előbb a táplálékhozó hollófiak megjelenése, majd pedig a Jézust szimbolizáló gyermek oltáriszentségre utaló csodatétele menti meg életét. Az Istentől érkező kegyelem segítségével Hadadúr képessé válik rá, hogy elhagyja a sivatagot, a végtelen bolyongás terét, másrészt kiiktatódik az eposzból az a személyéhez kötődő pogány elem, amely éles ellentétben állna Szüdeli alakjával.

A jelképes megkeresztelés után újra álomba merül:

Elszűnyadt 's bajain az ital, 's nyomos álom erőt vett.
Hűs ölelésével fogadá szép hajnala ötet
'S a' jövevény napnak, mint kedvest, nyájasan adta.
Ébredvén maga lőn; de merészen szegte meg útját
A' gyermek' nyomain szaporán hagyogatva csapásit.

(II. 251–255.)

Az új hajnal már a férfikor kezdetét jelzi. Az újabb beavatkozást követően Hadadúr a sivatag határában fegyverekre, harci ruhára talál, s a hadi mén érkezésével immár méltóvá válik fejedelmi származásához. A hirtelen felbukkanó hat gím az utolsó állomás a jelképes honfoglaláshoz vezető úton. A jelenet továbbra is megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, hogy hová helyezte Vörösmarty a töredék cselekményének helyszínét, azonosítható-e konkrét területtel az eposz szükös, jelképekként is értelmezhető topográfiája. A kritikai kiadás szerint a „mű semmiféle időhöz, helyhez nem kapcsolható, fantázia teremtette”⁷³ alkotás. Az elutasító véleménnyel áll szemben Túróczi-Trostler József felfogása, aki a művet a 18. századi boldogság szigete hagyománnyal és a robinzonádokkal rokonítja, s ez alapján „a költemény színhelye nem valami képzelt, utópisztikus »Seholország«, hanem konkrét földrajzi hely: az óceániai Tahiti szigete.”⁷⁴ A színhely – alapvetően eltérő értelmezéssel együtt – östörténeti kontextust kap Szörényi László tanulmányában. Dugonics András *Szittyai történetek* című műve szerint ugyanis Szkítia és At-

⁷³ VMÖM 1967, 368.

⁷⁴ TURÓCZI–TROSTLER 1956, 421.

tila birodalma a napkeleti tenger, azaz a Csendes-óceán partjáiig is elért, „Vörösmarty tehát rendelkezett olyan, a korban nagy tekintéllyel rendelkező szerzővel, aki lehetővé tette számára a Hadadúr csendes-óceáni szerepeltetését.”⁷⁵ Bár bizonyító erejű érv aligha fogalmazható meg a kérdésben, néhány momentum valószínűvé tehet a háttérben egy harmadik, Kaszpi-tengeri, kaukázusi lokalizálást, vagyis azt a „Magyar” vár környéki területet, amit Vörösmarty 1825–26-ban részletesen tanulmányozott, s ahová a hun–magyar őshazát helyezte. A sziget kettészakadása után, mint említettem, Hadadúr a nyugati, Szüdeli a keleti parthoz sodródik:

Úgy válának ezek, nyugatot közelítve az ifjú,
A' szűz támadatot...

(II. 79–80.)

Ezt figyelembe véve tehát Szüdeli otthona, palotája a korazmiai-evilai területen épülne föl, a bibliai Éden földjén, ahova Némród vándorolt a vízözön után. A paradicsommítoszhoz és a magyar őstörténethez is köthető színhely koherens az eddigi értelmezéssel, s mint azt korábban bizonyítani próbáltam, ide helyezhető a *Magyarvár* Hajnal országa, amelyet ott a hun-történettel köt össze Vörösmarty. A terület további őstörténeti vonatkozása Csaba korazmiai házassága.⁷⁶ Hadadúr viszont először egy sivatagba kerül, majd a megváltozott tájról a következő leírást kapjuk:

⁷⁵ SZÖRÉNYI 1989b, 215.

⁷⁶ Arany János a *Csaba királyfi*-ban így ír a házasságról, beillesztve a szövegbe a korazmiaiokról vallott korabeli etimológiai elképzeléseket is: „Megmondom ki volt a szűzi szép Delilán: / Nagy király leánya, káspi tengeren túl, / Honnan reggelente a nap utnak indul. // Ott lakott egy néptörzs, a neve *korozmán*, / (Körülbelől annyi, mint török vagy ozmán), / A király e népnek volt hatalmas kánja: / A leány e kánnak szerelmes leánya. // Onnan hozta egykor Etele Csabának, / Megszerezte a lányt kedves kis fiának.” (*Csaba királyfi*. Első dolgozat. 1853. II./ 134–142. Kiem.: A. J.)

...továbbá

Dombok emelkedtek, távolb őrjási hegyeknek
Bércze nyomúlt szigorún kéklő ormokkal az éghez.[...]
Végre füves dombon hat gím jöve sebtén elébe
'S éles barna szemét szilajon rá vetve, robajjal
Vissza szökött ismét tápláló rengetegéhez.
Itt megeredt a' ló, 's a' melly folyam' árja határúl
Foly vala, által uszá, 's partján megszálla urával.

(II. 296–298., 303–307.)

A szarvasmonda viszonylag kötött helyszínére tekintettel, a három kiemelt utalás *együttes jelenléte* a kaukázusi őshaza környékét idézi: a távoli hegységet, s a *Magyarvárban* Koros változattal szereplő Kura folyót.⁷⁷ A Horvátról szóló fejezetben idéztem, hogy a *Rajzolatokban*, Kézait magyarázva, Horvát bebizonyítja, hogy Csaba Görögországból a Kaukázusba tért vissza, s „innen jöttek ki Magyar Országból, azaz Chorasmiából a' Magyar Nemzet ide költözésekor Edemen nevű fiának Rokonai és Népségei”. Valószínűnek tartom tehát – bár a szöveg erre nem utal egyértelműen, hogy *A Délsziget*, megőrizve kapcsolatát a *Jegyzésekkel*, ugyanabba az őshaza-konceptióba tartozik, mint az eposzok közül a *Magyarvár* és *A Rom*, illetve a drámai művek közül a *Homonna völgye* és *Az áldozat*. *A Délszigetben* viszont, s ez megkérdőjelezheti a lokalizálást is, Attila fiát nem Csabának, hanem Hadadúrnak nevezi el Isten, s a név kapcsolódási pontjai legalább olyan sokfélék lehetnek, mint a helyszíné. A szöösszetétel első tagja előfordul a Fábiánnak összeírt filiszteus (helység)nevek között, amelyekből Vörösmarty az Orodot és az Ámost később személynévként használja. Az Ószövetségben Hadad Ábrahám unokája, Edom királya, ahonnan Heródes is származott, aki Horvát szerint „parthus szittya”, s a névalakból jött létre

⁷⁷ Legismertebb megvalósulása Arany Jánosnál a *Buda halála* híres betétdalában: „Már a nap is lemenőben / Tüzet rakott a felhőben; / Ők a szarvast egyre üzik, – / Alkonyatkor ím eltűnik. // Érték vala éjszakára / Kur vizének a partjára; / Folyóvíznek partja mellett / Paripájok jól legelhet.” (*Buda halála*, VI. 33–36. Kiem.: A. J.)

az Orod~Arad. Az esetleges filiszteus-utaláson túl azonban a név kétségtelenül felidézi a magyarok istene, Hadúr nevét. A kritikai kiadás szerint a Hadadúr egyenesen a Hadútból képzett, s Vörösmarty „fejében valamiféle félisteni hős” járhatott a névválasztásnál.⁷⁸ Az első énekben szerepel egy különös hasonlat a gyermekről: „S szép vala és ragyogó ’s daliás mint Bendegucz és Bál.” (I. 97.) A hasonlat első fele egyértelmű: Attila fia ugyanolyan daliás, mint az ő, Bendegúz, tehát méltó a nemzetség erényeinek továbbvitelére. A gyakori hasonlattípus a *Zalán futásában* is szerepel Árpád első megjelenésekor: „Mint Ügeké, szépapjáié, nagy termete” (I. 162.). A hasonlat második fele azonban aligha fordulhat elő eposzi hős jellemzésére, különösen akkor, ha később keresztény motívumokat használ fel a szöveg. Vörösmartynál a magyarok istenéről, Hadúrról hamar kiderült, hogy alkalmatlan egy civilizált nemzetmitológia főszereplőjének. Az új eposz vázlatában már a következő mondat szerepel: „Hol vannak isteneid a’ mozdulhatatlan bálványok? Mienk villámokkal omol le rettenetesen, ez a magyarok istene.”⁷⁹ Végletes a szembeállítás később az *Árpád ébredése* kéziratának egyik részletében, ahol Árpád megtagadja a harcok istent.⁸⁰

Az azonban, hogy Bál neve az eposzba került, valószínűleg az új rokonítás és eredet következménye, s a hasonlat szerint Had(ad)úr az ősi kánaánita vihar- és napisten, Bál leszármazottja. A kapcsolat igazolható Horvát elméletéből például a „*KUN (Chananaeus)*” rokonságon keresztül. Eszerint az eposztörredék a burkolt allúzióval a hun történetben fokozatosan leszámol a pogány nemzetvallás „bálványával”, s a nemzeti lét oltalmát a zsidó-keresztény isten hatalma alá helyezné. Az utóbbi megoldást (azaz a kettős eredetmonda metamorfózisát) akkor is elképzelhetőnek tartom, ha eltekintünk a kétséges Bál-Hadúr rokonságtól, s kizárólag a „képzett” szereplőnév felidéző erejét vesszük figyelembe az interpretációban.

A Délsziget a honfoglalás és a férfikor *kezdetén* torpan meg. A logikailag ezáltal lezárt, befejezett cselekmény az olvasóra bizza az első ének mikrovilágában más keretek között, de tulajdonképpen

⁷⁸ Vö. VMÖM 1962, 375.

⁷⁹ VMÖM 1962, 709.

⁸⁰ VMÖM 1971, 572.

már bemutatott küzdelmek továbbgondolását. Ez a típusú lezártág, tudatosság mintha a töredék kompozíciójában is kimutatható lenne. A műben a gyermekkorhoz képest lényegesen lerövidített, ifjúkort bemutató szöveg terjedelme a fele az első éneknek: utóbbi 612, az elkészült második ének pedig 307 sor. A feltűnően pontos arányosság lehet véletlen, ugyanakkor az első ének hármasság tagolását és a töredéket lezáró esemény jelentőségét figyelembe véve lehet egy ugyancsak három énekesre tervezett, ismétlődésre épített költemény szimmetriatengelye, középpontja is, amelyben a fő egységeket a töredék végén megjelenő helyszínhez, az őshazához viszonyítva az *elszakadás–visszatérés*, illetve a *keresés–visszatérés* határozhatná meg.

A Horvát-féle őstörténet és a kaukázusi őshaza nyomai az életműben

A Vörösmarty-szakirodalom őstörténeti kontextusra vonatkozó megállapításait áttekintve nem egyértelmű az a kép, amely az 1825 utáni Horvát-hatás időhatárait kijelöli. Bár a fordulat, a szemléleti eltávolodás általában 1829–30 körül jelölődik ki, találunk néhány ellentmondásos, egymást kizáró kijelentést. Mint arra már korábban utaltam, egymástól elválasztva kezelődik például a *Hedvig* párthusokra vonatkozó utalása, illetve a keletkezéstörténet szerint ugyancsak akkoriban íródott *A Rom*, utóbbiban viszont a párthus történet csupán a korábbi hatás reminiscenciája lesz. Az 1829 szeptemberében írott *Vitkovics emlékezetében*, mint arra Martinkó András is utal, még szintén szerepel a kaukázusi őshaza: „Életed a’ vízként nem vala pusztá folyam / Míg nyugaton fenn áll a’ Kúma-vidéki magyar vér”. A fordulatot, miszerint a lírai művek őstörténeti szemléletének alapja lényegesen megváltozott volna az eposztöredékhez (*Magyarvár*) képest, adat nem igazolja, legfeljebb annyi állítható, hogy a műfajváltással együtt az előidők utáni közvetlen érdeklődés is háttérbe szorult. Az 1831-ben, részben Toldyval közösen írt akadémiai szótár tervezetéhez benyújtott *Észrevételek* az etimológiai bizonyítás korlátainak hangsúlyozása mellett még ugyancsak Horvátra hivatkozik, mint aki „a’ napkeleti nyelvekből leginkább eloszlatta sza-

vaink eredete felől a homályt”.⁸¹ A hatástörténet szempontjából mindenképpen lényegesnek tekinthető, hogy Toldy és Vörösmarty Horvátra hivatkozik egy olyan szövegkontextusban, amely nem a szószármazás konkrét kérdései, hanem az átvételek megítélésének bizonytalansága körül forog, vagyis egy olyan témában, amely Horvát munkásságának legtöbb vitát kiváltó, tudományos szempontból leggyengébb, megjelenése pillanatában sem általánosan elfogadott részéhez tartozik. 1833-ban, mint már említettem, Vörösmarty ugyancsak a korábbi szemlélet körébe tartozó változtatásokat hajt végre a *Zalán futása* szövegén. Átírja a névanyag egy részét, köztük a korábbi Álmost Ámosra változtatja, s mindezt akár lényegtelennek is tekinthetnénk, ha nem lennének előzményei: a név viszont már szerepel az 1825-ben Stettnernek összeírt „filiszteus–magyar” nevek között.⁸² Ugyancsak figyelmet érdemelnek az eposznak azok a szöveges kiegészítései, amelyekben a bolgár-török–magyar rokonság korábban ismeretlen gondolata fogalmazódik meg, s a testvérharc gondolatát is felvillantja a szöveg.

A Horvát és Vörösmarty személyes kapcsolatában bekövetkező fordulatot a Bíró Pál álnéven megjelent Vörösmarty-cikkhez szokás kötni, mint amely egyben a szemléleti fordulópont dokumentuma is. A cikk két élesen elkülönülő részre oszlik: elutasító része az Akadémiát és az „új iskolát” igazságtalanul bíráló, személyes indulatoktól vezérelt („rést találva egy régen fojtogatott neheztelésnek kiárasztására”) Horvát Istvánt támadja, munkásságáról viszont elismerően nyilatkozik, mint amelynek értékei csak a jövőben bontakoznak majd ki. Érdemes hosszabban idézni a néhány, mintegy mellékesen leírt mondatot: Horvátnak „sok évi buvárkodásai után mélyenható látás juta nyelvünk titkaiba, s ő az, kitől, ha meg akar szünni silány apróságokban látszania nagynak, a nyelvre nézve még tévedéseiben is legtöbbet tanulhatunk”; „Való, hogy históriát tanulni én is inkább Horvát Istvánhoz mennék, szeretném sasszemeivel általkalandozni a múltak elhamvadt birodalmát”; „Neki, ha pályáján híven halad, tisztelői folyvást nevedekni fognak, s a vasfejú hitetlenség végre

⁸¹ VMÖM 1977, 140.

⁸² VMÖM 1965a, 116.

engedend a kivítt történeti valóságnak.”¹ Az utóbbi értékelés meglehetősen egyértelmű, holott Horvát „kivítt történeti valóságát” már többen rendkívül élesen támadták, a közönség „hidegsége”, érdektelensége Vörösmarty cikkében is szerepel, sőt ekkoriban már érlelődött az az összetűzés, amely részben Vörösmarty írása nyomán robbant ki Bajza és Horvát között.² A cikk alapján viszont nem állítható, hogy Vörösmarty eltávolodott volna a *Rajzolatok* írójának szemléletétől, a személyes konfliktusok nem érintik az 1825-ben rögzíthető fordulat *alaprégeit*.

Az 1833-as cikket és műveinek kiadását követően alig van közvetlen adatunk Vörösmarty korábbi felfogásának módosulására, formálódására, különösen Horvát Istvánnal kapcsolatban. Vörösmarty akadémiai iratai között fennmaradt ugyan olyan feljegyzés, amelyben a bírálatra kapott nyelvtörténeti tárgyú könyv szélsőséges etimologizáló módszereit elítéli, azonban az előd munkásságára nem céloz közben.³ 1837-ben viszont újra szerepel Vörösmarty szépirodalmi művében a kaukázusi őshaza. Az utalás súlyához feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a Pesti Magyar Színház megnyitójára írott drámai prólógus, az *Árpád ébredése* a legdidaktikusabb Vörösmarty-művek közé tartozik, az Árpád szájából elhangzó hasonlatot – „Felhőbe nyúló házak, szálasabbak, / Mint nagy Magyarvár fényes tornyai” – valószínűleg inkább az alkalom szülte, műbeli funkciója csekély, tulajdonképpen *állásfoglalásként* olvasható az őshaza kérdésében a nemzet reprezentatív ünnepén. Az állításban benne rejlő felfogás, miszerint a honfoglaló magyarság a Kaukázusból vonult mai lakóhelyére, lényegében változatlanul, csupán részletesebben kifejtve bukkan föl három évvel később *Az áldozat* című drámában. A mű érdekessége, hogy Vörösmarty a mintegy tíz évvel korábban írt vázlatot használja föl a cselekmény gerincének megalkotásához. A szerelmi történetbe ágyazott, Szabolcs és Csilár visszaemlékezéseiből rekonstruálható honfoglalás a következőképpen folyt le: az őshazában a magyarság *két pártra* szakadt, az egyik, amelynek az Álmos nemzetség volt a vezetője („égve harc és hír után”), elha-

¹ VMÖM 2000, 77–83.

² SZÜCSI 1914, 132–146.

³ VMÖM 1977, 211.

tározza, hogy visszafoglalja Attila örökségét. Velük áll szemben Kelendi vezetésével a maradni kívánók csoportja, akik viszont nem akarják megbontani a „népegészet költözések által”. A két párt között Szabolcs, Előd vezér fia az összekötő kapocs. Ő részt vesz a „költözők legelső” harcaiban, Kelendi lánya iránt ébredt szerelme viszont az őshazában marasztalja, azaz visszatér a Kuma mellé. Esküvőjük után azonban Zenő, Kelendi lánya nyomtalanul eltűnik – őt indul el megkeresni Szabolcs, s jut el az új hazába. Itt találkozik a Zenőt elrabló Zaránd alvezérrel, aki előbb a Zenővel, majd pedig a Csilárral kötött házasságtól reméli a vezéri hatalom megszerzését. *Az áldozat* mindezzel együtt igazolja a kaukázusi őshazát, s hogy a honfoglalás után is éltek ott magyar népcsoportok. Továbbra sem tudjuk meg viszont, hogy miért és hogyan szűnt meg az ottani magyar állam. Néhány momentum a magyarság keleti származására utal, de ezek lehetnek a szomszédos népek szokásainak pusztá átvételei is.

A dráma megjelenésével lezárulnak a közvetlen, az őshazákra, rokonságviszonyokra vonatkozó állásfoglalások a Vörösmarty-életműben. Az 1825–26 fordulójától 1840-ig tartó időszakban viszont folyamatosnak tekinthető az a minden bizonnyal Horváttól eredő felfogás, hogy a magyarság egy fejlett, letelepült életformát maga mögött hagyva, a kaukázusi „Madzsar” várból vonult új lakóhelyére. A maradók pedig, elveszítve nyelvüket és nemzeti önállóságukat, az évszázadok alatt – mintegy a herderi „jóslat” őstörténeti analogonjaként – a szomszédos nemzetekbe olvadtak. A koncepciót látszólag érintetlenül hagyja a finnugor tábor egyre erőteljesebb térfoglalása, mintha Vörösmarty 1826-os kifakadása („nem vagy hát Finnus”) megdönthetetlennek bizonyult volna a későbbiekben is.

POGÁNY ÉS KERESZTÉNY ETIKA ÜTKÖZÉSPONTJÁN

A nagyobb eposz tervezetéhez, a *Jegyzések*hez köthető művek publikálását követő évben, s már a Bajza szerkesztésében megjelenő *Aurora A két szomszédvárt* közli Vörösmartytól. A mű publikálásával lezárul Vörösmarty 1831-ig tartó úgynevezett epikus korszaka. Ha az 1830–31-ben, tehát az irodalomtörténeti korszakforduló idején megjelent nagyobb terjedelmű műveket, beleértve a *Csongor és Tündét* is, kritikátörténeti szempontból értékeljük, a legnagyobb figyelmet kétségtelenül ez a Vörösmarty-szöveg kapta. *A Rom* és *A Délsziget*, a két „Romant. költemény” közül az utóbbi allegorikusságát Berzsenyi recenziójában érthetetlennek nevezi, s bár komoly kifogásokat emel *A két szomszédvár* „kannibáli” motívumai, sőt a mű egészének tárgya ellen, mégis elkezdődik a művel kapcsolatban a befogadástörténet egy olyan fázisa, amely majd a szöveget a Vörösmarty-epika csúcsára helyezi.⁴ S ez a 19. századi hagyomány folytatódik a 20. századi recepcióban is. A kritikai kiadás jegyzetanyaga szerint „[n]incs Vörösmarty-epikai mű – a *Zalán fu-*

⁴ „A’ Délsziget, mely ismét valami rémregényes és rejteményes költészet két hosszú énekben Vörösmartytul. Tárja ugy látszik a’ férfiúi és asszonyi természetek’ rajzolatit adni; de ez a’ tárgy olly végtelen és fejthetlen allegoriákba van merítve, hogy azt inkább csak sejteni mint látni lehet ’s megvallom hogy az egész művnek nagyobb része reám nézve érthetlen.” Illetve *A két szomszédvárról*: „A’ tárgyra nézve ellenben jónak látom a’ Szerzőt arra kérni hogy Musájának szebb, az az. emberibb és természetesb tárgyakat válasszon ’s ne tartsa lantjához méltónak az olly kannibálokat, mint a’ két szomszédvári hősek.” BERZSENYI Dániel, *Bírálatok*. In: BERZSENYI 2011, 400, 408. Berzsenyi allegória-felfogásáról, *A Romról* és *A Délszigetről* írott kritikáról: SZÖRÉNYI 2004, 40–46.

tását is beleértve –, mely oly közvetlen, oly nagyszámú és annyira ellentétes állásfoglalást váltott volna ki, mint *A két szomszédvár*. Azt lehet mondani: minden kor, minden ízlés- és eszmeáramlat saját külön értékelést állított fel a művel kapcsolatban.”⁵

Az alábbiakban következő kontextuális értelmezés a kötet korábbi szempontjához igazodva elsősorban a pogány és a keresztény hagyomány, s az azokból következő etika szerepét és funkcióját vizsgálja a szövegben. *A Délsziget* értelmezésekor már kitértem arra, hogy Vörösmarty a *Zalán futása* pogány, hősi világával szemben koncepcionálisan, a mű világképében is teret ad a keresztény etikának, s Hadadúr kiválasztottsága, sivatagbeli megkeresztelkedése már a váltás előkészítéseként funkcionál. A töredék történetfilozófiai, Istentől elrendelt hátere keresztény-sztoikus megalapozású: a sziget kettészakadása után Isten a *tűrés* és a *remény* fontosságára inti a két főszereplőt, s az ellene pogány módon lázadó Hadadúrt a „kannibalizmus szintjére süllyeszti”.⁶ Pogány és keresztény vallás, s az azokból következő etika ellentéte meghatározó a 13. században, Kun László korában játszódó *A két szomszédvárban* is, s a két világ közötti végletes ellentét Tihamér kettős, előbb Hadúrhoz, majd pedig a keresztény Istenhez mondott esküjében csúcsosodik ki.⁷ Már korábban céloztam arra a folyamatra, amely a *Zalán futását* követően az új eposz vázlatában a pogány istent megpróbálja leválasztani a nemzettörténetről („hol vannak isteneid a mozdulhatatlan bálványok? mienk villámokkal omol le rettenetesen, ez a magyarok istene”), s hogy ez a folyamat teljeseedik majd ki 1837-ben, a Pesti Magyar Színház megnyitójára írott prológusban. Az *Árpád ébredésében* Árpád történelmi perspektívából tagadja meg a pogány kor harcosszertartóját: „te nem vagy olyan isten, kinek térdem hajoljon.” Pogány és keresztény kultúra ellentéte nemcsak társadalmi kontextusban ragadható meg, hanem közvetve fontos szerepet játszik

⁵ VMÖM 1967, 623.

⁶ SZÖRÉNYI 1989b, 216.

⁷ IV. vagy Kun László uralkodásának háttéréhez, a kun főurakkal és a katolikus egyházzal való kapcsolatához, a korszak anarchikus viszonyainak 19. századi értékeléséhez lásd például: CSÉTSÉNYI SVASTICS 1823, 202–204.

Vörösmarty antropológiájában is. A pogány korhoz társított vadsággal kapcsolatban ugyanazt az indulatok eláradására utaló kifejezést (felbőszült) használja Vörösmarty *A két szomszédvárban*, mint például a *Gondolatok a könyvtárban* szövegében a francia forradalomra vonatkoztatható, anarchikus állapotokra.⁸

Hagyomány és *idegen tan*: vallások konfrontálódása

Vörösmarty hagyatékában, a *Cikkek, bírálatok, jegyzetek* között maradt fenn az a saját kezű kézirat, amelynek tematikája a honfoglaló magyarság erkölcsi és vallási élete, illetve a környező népekhez és a keresztény valláshoz való viszonyában jelölhető meg.⁹ A kézirat részletes keletkezéstörténetét nem kísérlöm meg feltárni, s csak egy lehetséges elképzelést kívánok itt röviden megfogalmazni.

A szöveg egy pontján Vörösmarty olvasóihoz fordul, s rövid értelmezést ad a cselekménnyel kapcsolatban: „a’ térítők csüggedetlen buzgalma dolgozott elébe az országos választásnak. Egy ilyen esetet kívánok a’ R. és N. olvasóinak elébe állítani s némileg betekinteni a’ vad, erőteljes idők’ szellemi mozgalmaiba, melyekben fiatalabb képzelődés, jóra ros[s]zra fogékonyabb kebel pillanat alatt eszközöltek néha dolgokat, mikre most a’ fáradtabb korban igen hosszú idő kívántatik.”¹⁰ A sajtótörténet a 19. század első felében egyetlen így rövidíthető lapcímet tart számon, az 1841-ben Szaniszló Ferenc szerkesztésében induló és ezzel a címmel 1849 áprilisáig

⁸ „*Felbőszült* Tihamér, s valamint hajdanta az ősek, / Még krisztustagadók, halmoknál s kisdéd ereknél / Készültek loáldozatot bemutatni Hadúrnak, / És fogadást magas eskü alatt fejeikre fogadtak: / Úgy, valamintha pogány szellem bírná, könyörögve / Szólítá a holdat, az éjt, a csillagok ezrét / S a boszuálló istent és ily szózatot ejte”. Illetve: „Ment-e / A könyvek által a világ elébb? / Ment, hogy minél dicsőbbek népei, / Salakjok annál borzasztóbb legyen, / S a rongyos ember *bőszült* kebele / Dögvészt sohajtson a hír nemzetére.” (Kiem.: G. Zs.)

⁹ Vörösmarty Mihály: *A’ régi pogány magyar*. Vörösmarty Mihály, *Cikkek, bírálatok, jegyzetek I.* 15–25/a MTA Kézirattár K713. A szöveget lásd a *Függelékben*.

¹⁰ *Függelék*

megjelenő katolikus hetilapot, a *Religio és Nevelést*. Már a lap indulása előtt, a *Figyelmező* decemberi számában üdvözli Toldy, Bajza és Vörösmarty a lap tervét és tematikáját.¹¹ Vörösmarty szövege – néhány megjegyzése ellenére – beleillik a lap tematikájába, s a kézirat negyvenes évekbeli megírására utal Kemény Zsigmond egy Vörösmartyról írott naplóbejegyzése is. Kemény 1846. augusztus 10-én számol be *Naplójában* Vörösmartynál tett látogatásáról, Vörösmarty aktuális írói terveiről: „Csengeryvel, ki hozzám szövetkezett s Pesten mulatásom alatt mindig vezetőm volt, elmenénk régi barátomhoz, Vörösmartyhoz. Egy ingben találtuk pezsgőt készítve. [...] A bor után versek kerültek szőnyegre. Elolvasta egy szép versezetét az országházról. Közlé valami munkája tervét azon őskorból, midőn a kereszténység még nálunk gyökeret nem vert és pogány kultusz romjai s papjai el nem enyésztek. Ebből jött ki valami töredék *Madárhangok* cím alatt. Nekem igen tetszék a terv, s ösztönzém kivételére. De ő válaszolta: bizony tán elhagyom: mert félévig kell rajta dolgozzam, – s hogy fizetik!”¹² A Keménytől származó leírás megfelel a szöveg tematikájának, illetve ebből az időszakból nem ismerünk más, hasonló tematikájú Vörösmarty-művet. Ennél erősebb érv lehet, hogy Kemény a műből származó töredéknek állítja a *Madárhangok* című szöveget.¹³ A kézirat ugyanis, mint erre még kitérek, akkor szakad meg, amikor egy a madarak nyelvét értő lány a pogány magyarok csoportjából arra vállalkozik, hogy a madarak beszédét közvetítse a jelenlévők felé. Tehát valószínűsíthető, hogy

¹¹ A *Religio és Nevelés* indulásával kapcsolatos kérdésekre, szerkesztői elvekre: FEHÉR 2004, 14–28. Fried István írása pedig Jan Kollár 1842-ben fordításban közölt cikkére (*Szalavár ’omladékairól, és a keresztény hitnek Pannoniában első terjedéséről, időszámítási s történeti adatokból. K-r J. után*) hívja fel a figyelmet – Kollár írásának publikálása mutatja, hogy a lap igyekezett a magyarországi kereszténység történetét is feldolgozni: FRIED 1993, 147–162.

¹² KEMÉNY 1974, 137–138. A *Madárhangok* a *Honderü* 1845. jan. 30. számában, tehát Kemény bejegyzése előtt több mint másfél évvel jelent meg.

¹³ A *Madárhangok* szövege két, egymástól eltérő papírra íródott: ezek egyike zöld, a folytatást tartalmazó pedig világosabb, szürkés színű. Az említett cikk papírlapjai szintén zöldek, s azonosnak látszanak a *Madárhangok* lapjaival. Vö. MTA Kt. K721/I–II. 48–51.

a *Madárhangok* címen ismert szöveg eredeti kontextusa szerint *be-tétaldnak* készült a cikkhez.¹⁴ A későbbiekben nem foglalkozom a publikálás elmaradásának okával, a kéziratok viszonyával, csakis az írás tartalmi összetevőire koncentrálok.

A két részre, egy értekező bevezetőre és egy novellisztikus zár-latratra osztott szöveg főbb állításai viszonylag könnyen beilleszthe-tőek abba a 19. századi kontextusba, amelyek a nemzettörténet ko-rai időszakának feltárására irányultak. Vörösmarty tulajdonképpen megismétli az (ös)történeti munkák nyelvéből jól ismert sztereotí-piákat: a honfoglaló magyarság nemzeti karakterére a szabadság- és a vendégszeretet, az egyenesség, a vitézség-harcosság volt a legjel-lemzőbb tulajdonság, vallásuk saját nemzeti istenhez, a magyarok istenéhez, Hadúrhoz kötődött, áldozatot mutattak be neki (etc.). Ön-magában ez a tematika – a kézirat ismeretlensége ellenére – aligha érdemelne kiemelt figyelmet, hiszen állításai levezethetők Vörös-marty más művéből is, például a *Zalán futásából*, azaz a hagyomány fogalmi megjelenítésében, jelen és múlt összekapcsolásában nem jelentenek váltást. Figyelemre érdemessé teszi viszont a kéziratot, hogy a Vörösmarty-szöveg tékje itt elsősorban nem a dicső múlt, a harci erények példaértékű felmutatása, hanem hogy a környező, többségében keresztény népek közé érkező honfoglaló magyarság képes-e a nemzeti élethez szükséges kereteket megteremtteni vagy átvenni, illetve a pogány hagyomány átalakulása milyen következ-

¹⁴ A *Madárhangok* fokozott zeneiségét szinte kivétel nélkül kiemeli a kri-tika, s közülük is Babits véleménye helyezi a legelőkelőbb helyre a köl-teményt: „Ahogyan Vörösmarty utánozza a csalogány (és más madarak) hangját: az világirodalmi specialitás.” Idézi: VMÖM 1962, 415. Vörös-marty a csalogány vagy fülemüle kultúrtörténeti toposzai közül – aho-gyan ebben a versben is – főleg a szerelmi vágyakozás, szerelmi bánat motívumait bontja ki. Vö. még a következő versekkel: *A' csalogányhoz*, *Csalogány* és *A magyar költő* zárlatával. Arany közismert művében, *A fülemilében*, nem egyenlő súllyal ugyan, de mindkét motívum, a val-lási és a szerelmi kontextus is felbukkan, egybeolvad: „...Azt szemelvén ki oltárnak, / Honnan Istent jókor reggel / Magasztalja szép énekkel: / Megköszönve a napot, / Melyre, im, felvirradott. / A sugárt és harmatot, / A szellőt és illatot; / A fát, melynek lombja zöld, / A fészket, hol párja költ” (etc.).

ménnyel járhat a nemzet jövőjére: „Pogány és keresztény Krisztus születése után az első ezer év teljesebbé közelgetett, s századik éve múlt, hogy őseink e hazát elfoglalták, még folyvást ragaszkodva pogány vallásokhoz s számok és vitézségek erejéig teljes szabadsággal gazdálkodva az európai népek között. [...] De valamint külsejük, ha csak ideiglen s átmenőleg is, viselé az új szomszédságok bélyegét, szellemök sem maradhatott az új, előttök az előtt ismeretlen képektől és eszméktől érintetlen.”¹⁵ Néhány megjegyzés ugyan arra utal a szövegben, hogy a keresztény vallás átvételének folyamatát Vörösmarty *belső* felismerés következményének is látta, de a folyamat egészét inkább a tágabb értelemben vett nemzeti szokások hirtelen és erőszakos, elsősorban politikai okokból történő megváltoztatásaként értékeli: „S ha őseink áttérése nagyban inkább fejedelmök tiszteletet parancsoló példája és sok véres erőszakkal történt is, s mit igen nagy veszteségnek tarthatni, de mi illy nagy s hirtelen fordulatoknál csak nem óhatatlan, nem szelíd átalakulásával, hanem inkább eltapodásával a nemzeti szokásoknak, igen számos egyes esetekben.”¹⁶ Vörösmarty szövegének második, novellisztikus része – amely a fikció szerint megpróbál visszahelyezkedni a vallási átmenet kezdeti időszakának tekintett Géza korába – megkísérelti ütköztetni egymással a pogány és a keresztény vallás főbb tételeit: „Az erdőt, mellynek ifjú lombjain szárnyasok fészkeltek, mellyek zenéjéről a rengeteg helyenként fölhangzott, most egy tarka csoport lármája veré fel, kik vadúl visszhangzó zsvajjal kergetnek egy előlök elsiető embert, kinek öltözete szőr, derekán kötél, lábain faczipő. E férfiú szent beszédet tartott egy szikláról néhány híveinek midőn az új sereg érkezett, melly egy erdőközi patak és domb körül áldozatot vala teendő Hadúrnak. A szónok erőteljes hangja keresztül harsoga hozzájuk a lombok között s kitéríté őket útjukból. Éppen a lélekről s halhatatlanságról szóla lelkesedéssel, midőn a csoport a tiszta térre kikezde tekinteni”.¹⁷ A szöveg a későbbiekben a lélek halhatatlanságának pogány értelmezésére, lélek és test elválaszthatatlan kapcsolatára helyezi a hangsúlyt. A töredék záró jelenetében pedig

¹⁵ Függelék [oldalszámot tördeltben beírni]

¹⁶ Függelék [oldalszámot tördeltben beírni]

¹⁷ Függelék [oldalszám tördeltben]

a keresztény térítő pap és a magyarok csoportjának jelenlétében, ahogyan azt már említettem, egy fiatal, a madarak nyelvét „érteni” vélő lány éneke következne a kézirat szerint, ezt azonban már hiányzik, s a szöveg ezen a ponton ér véget: „Most a nép félkört képez a folyvást térdepelő papnak ellenében s előlépe Róna, egy gyönyörű tizenhárom éves leányka [...] Megrázkodott néhányszor szellői lengéssel a tér közepén, s *énekelni* kezdte a nép előtté sértetlen tisztaságnak hangján. Éneke szavai *érthetők* valának s tárgya a madarak *beszéde*, melyet a jámbor gyermek érteni véle, s a nép[n]ek megmagyarázni ajálkozott. Az ének következő vala.”¹⁸

Ennek az alkalmi, töredékben maradt cikknek főleg azért tulajdoníthatunk visszamenőleg is magyarázó jelentőséget, mert két történelmi korszak kulturális feszültségeinek áthidalására hasonló költői megoldást alkalmaz Vörösmarty, mint az epika területén, illetve néhány lírai szövegében. Ezúttal a harc, pogány szokások és az aszketikus életmódot követelő kereszténység dimenziói között tölt be kiegyenlítő-közvetítő szerepet a vallási, transzcendens tartalommal telítődő szépség, nőiség. Véleményem szerint strukturális, tematikus szempontból ehhez hasonló akár a *Zalán futása*, akár *A Délsziget* vagy a *Tündérvölgy* lebomló, bizonyos pontokon funkciót váltó hősiessége is.

A két szomszédvár tragikumáról

Vörösmarty a Kun László idejében játszódó *A két szomszédvárban* – mint azt a bevezetőben említettem – a vallások és a hozzá rendelhető etikai magatartások ütköztetésére helyezi a hangsúlyt: a cselekmény kibontakozására nézve meghatározó, hogy Tihamér a pogány vérbosszú alapján állva kezdi meg öldöklő harcát, viszont a szövegben a keresztény etika lesz az, amely későbbi sorsára, cselekedetének következményeire hatással van. A műben elmosódó, időtlen és szinte okok nélküli harcként láttatja Vörösmarty a nemzetségek közötti, generációkon keresztül öröklődő, végül Tihamér családjának lemészárlásához vezető gyűlöletet. A két vallás, a régi és az új erkölcsi világrend határpontjára helyezett eposzi világ kettősségéből

¹⁸ Függelék [oldalszám tördeltben]

bomlik ki a műben a tragikum, és már a kortársak által is rendkívül nagyra értékelt végzet.¹⁹ A két világrend egymás közötti viszonyának jellegét, rétegzettségét egyértelműen jelzi a szövegben, hogy a bosszút lehetővé tevő, működtető pogány hagyomány, illetve szokásjog kontextusába visszakerülni már csak a kereszténység tagadásán, elutasításán keresztül lehetséges, s ettől sem Tihamér, sem pedig a Káldor nemzetség nem függetlenítheti teljesen magát, s önértelmezésükben, a narrációban rendre fel is bukkan a keresztény nézőpont.²⁰

A Káldorok egy „hittelen éjjel” mérszárolják le Sámson nemzettségét, a *keresztes* hadjáratból visszatérő Tihamér pedig előbb a keresztény Istennek („Mindezeket halld meg, te ki élsz, örök isten, az égben!” I. 110.), majd pedig Hadúrnak esküdve tesz fogadalmat a bosszúra:

Felbőszült Tihamér, 's valamint hajdanta az ősek,
Még krisztustagadók, halmoknál 's kisdéd ereknél
Készültek lóáldozatot bemutatni Hadúrnak,
És fogadást magas eskü alatt fejekre fogadtak:
Úgy, valamintha pogány szellem bírná, könyörögve
Szóllítá a' holdat, az éjt, a csillagok' ezrét
'S a' bosszúálló istent és illy szózatot ejte.

(I. 181–187.)

¹⁹ A mű belső nézőpontváltásainak és tragikumának értelmezéséhez főleg Zentai Mária tanulmányát hasznosítottam. A két eskünek viszont karakterisztikusabb jelentőséget tulajdonítottam elemzésemben. ZENTAI 1999, 380–402. (Különösen: 394–395.)

²⁰ Köszönettel tartozom Szilágyi Mártonnak, hogy a kézirat korábbi változatában szereplő, a pogány szokásjog és a keresztény vallás műbeli szembenállását egyszerű dichotómiaként értelmező felfogásomat pontosította. Teljesen egyértelmű ugyanis, hogy a „krisztustagadók” nem semleges pozíció, hanem már valamiféle tudás birtokában kialakított ellentét. Az észrevétel zökkenőmentesen alkalmazható *A' régi pogány magyar* című írás értelmezéséhez is, hiszen ott is ismert fogalom például a gúny tárgyává tett halhatatlanság keresztény típusú felfogása, a két csoport közötti összetűzés nem ad hoc jellegű.

A műben egyetlen szereplő, Enikő tartozik mindvégig a keresztény világ értékrendjéhez, s a férfi szereplőknek a vallási kötődésben érzékelhető kettős viszonyulásával szemben őt a *Hedvig*ben megfigyelhető lelki egység jellemzi: „Lelke szelíd érzelmekből és szent akaratból / Volt gyönyörű öszhang” (II. 74–75.). Testvére, Simon, az öldöklések láttán fordul csak el a pogány talio elvtől, és a bűn túlvilági következményeire hivatkozva kér kegyelmet Enikőnek Tihamértól:

’S nem is e’ rövid élet
Már ’s ez örömtelen az, mellyért esdeklem előtted,
Irgalmatlan előtt; de ha van még emberi lelked
’S isten képe alá nem rejtél farkasi szívet,
És *ha* keresztény vagy, ha bízol valahára, reménnyel
Állani isten előtt, könyörülj az erőtlen árván.

(III. 183–184. Kiem.: G. Zs.)

A tragikum azáltal válik végzetté, hogy Tihamér, miután beváltotta esküjét, s ezért köszönetet is mond Hadúrnak,²¹ egyrészt visszakerül a lelkiismeret és a vérbosszú *alapjaiban* eltérő megítélésű világába, másrészt tettével Enikő halálát okozza. A műben az elbeszélő nézőpontja – egy zárójeles megjegyzésben – a nemzetkarakterológia irányából jelölődik ki („siralmas / megszakadás lévén örök átkú sorsa magyarnak” – I. 69–70.), illetve abban a jelenetben kereshető, amelyben Tihamér, már fölismerve tettének következményeit, páncéljában letérdel-lerogy az ájult Enikő előtt. S mivel a páncélt, amit visel, Enikő megölt apjáról vette le (aki viszont Tihamér családjától rabolta el azt), jelképesen és formálisan *mindkét* család bocsánatkérése és feloldozódás-vágya megfogalmazódik a haldokló lány előtt. A jelenetet felépítő hasonlat keresztény nézőpontja teljesen egyér-

²¹ „Hála boszúálló isten, nagy hála nevednek! / Ellenségeim elhaltak fene harcban előttem / ’S most az utósónak vérét nyujtom föl; imádlak, / Hogy gyász áldozatúl feleim’ nyugtára fogadd el.” (*A két szomszédvár* IV. 154–157.)

telmü, s ez a legfontosabb jelenet, amely az olvasó előtt érzékeltetni tudja az elbeszélő álláspontját a történetekkel kapcsolatban:

... 's mint áll *szentének* előtte,
Kit keresett bércezen, völgyön bujdosva *zarándok*,
Úgy állott Tihamér vas térdit földre bocsátván
A' húnyt lányka előtt.

(IV. 258–262. Kiem.: G. Zs.)

S ha ennek az elbeszélői szólamnak a folytatásaként fogjuk föl a zárójelenetet, akkor a „vadon” élet „tömkelegében” való *bolyongás* a hasonlat szakralitástól, bűnbocsánattól megfosztott változata lesz, s beteljesül az első, a keresztény Istennek tett, de Isten által jóvá nem hagyott fogadalom:

Hallj meg öröklétű 's fogadott átkomra figyelmezz:
Úgy soha sem földön, sem síromban, sem azon túl,
Úgy ne legyen nyugodalmam; örök rengéssel alattam
Ingjon az élő föld; örömet soha rajta ne lássak
És búnál egyebet; ne legyen több birtokom abban,
Mint a' sír; de az is keljen fel tagjaim ellen
'S vesse ki fáradt csontjaimat; lelkem pedig éljen,
Míg élhet nyomorún, borzasztó gondolatoktól
Úzött éjjeli rém bujdossék kínban örökké,
S míg kín van, míg fájdalom él, ki ne fogyjon azokból.

(I. 90–99.)

Az ártatlan Enikő halála pedig – a hagyomány nézőpontadó funkciójának megszűnésével és Tihamér tudatán keresztül értelmeződve – nem a szentség, kiengesztelődés, hanem az emberi létezésre ártalmas kísértet- és villiképzet kontextusába kerül.²² Az éjféltor visszavisszatérő halott lány szelleme állandósítja a Tihamér esküjében

²² Enikő villivé, kísértetté válásáról lásd: FRIED 1975, 139. (Az értelmezést vö. a mű IV. énekének 285–299. és 312–315. soraival.)

megfogalmazott, s önmaga felett beteljesülő átkot. A fentieket figyelembe véve a mű rendkívüli szuggesztív erővel képes ábrázolni azt a tragikus következményekkel járó személyes és történelmi zsákutcát, amelynek okát elsősorban a két világ *határára* helyezett, a valási és az etikai normákat látszólag képlekennyé, ugyanakkor csak az evilági kontextusban átjárhatóvá tevő cselekményben találhatjuk meg.

Tihamér tragédiája, az emberi közösségen kívüli, feloldozást nem lelő végtelen bolyongás emlékeztet a *Magyarvár* párthus fejedelmének figurájára. A korábbi fejezetben már említettem, hogy Artán apai átok teljesedett be bűne miatt, s bár csupán az átok következményeiről szerzünk tudomást, pontosabb okáról nem, Arta halálát kereső, de a halál vágyott nyugalmatól megfosztott bolyongása akár *A két szomszédvár* zárlatához is köthető, sőt más fontos Vörösmartyművek szereplőit, s közös eredőként az *örök zsidó* mondai alakját idézik föl az olvasóban.²³ A halált kereső vándorlás ugyanígy fontos motívuma *A Romnak* és például a sivatagi jelenetben *A Dél-szigetnek* is. Ezért is meglepő, hogy Zentai Mária tanulmányán kívül *A Rom* szakirodalmának nagy része a művet, közelítve ezáltal a *Csongor és Tündéhez*, a boldogságkereső szövegek közé sorolta.²⁴ Kevés szerepet kap viszont az életmű tárgyalásakor, hogy az örök zsidó mondáját Vörösmarty később kétszer is megkísérelte drámai formában feldolgozni, s bár csak vázlatok, rövid töredékek készültek el, a témán kívül figyelmet érdemel a két kísérlet eltérő, a monda különböző nézőpontból való megközelítése is.

Az első, *vígjáték* műfajjelölésű tervezetben az örök zsidó öreg részegesként jelenik meg, s a műfajnak megfelelően a történet komikus jelenetekből építkezik. A második vázlat viszont inkább groteszk jellegű, a halál palotájából, a „születendők’ árnyai” közül

²³ Köszönettel tartozom Szilágyi Mártonnak, a kötet lektorának, hogy a dolgozat olvasását követően, szakirodalmi javaslatokkal együtt, az összefüggés kifejtésére bátorított. Természetesen annak minősége egyedül engem terhel.

²⁴ ZENTAI 1981. Az említett, tézisszerű kiindulási szempont csak a szövegről rendezett konferencia tanulmányaiban változik meg. Vö. FÜZI–ODORICS 2003.

kiszabadult szereplő „szóló gépeket” készít, amelyek előbb gyilkos szándékkal ellene törnek, majd „elszélednek a’ világba”.²⁵ Fehér Géza, a kritikai kiadás szerkesztője és az önállóan is megjelent kísérő tanulmány írója, főleg motivikus szempontok alapján közelített a vázlatok életműbeli előzményeihez, s a legerősebb, eposzi és drámai műre (*Tündérvölgy, A Délsziget, Csongor és Tünde, Kont* stb.) egyaránt kiterjedő összefüggést, rokon vonást főleg a megszemélyesített halál, a pusztulás mindenre kiterjedő hatalmában mutatott ki.²⁶ A húszas évek második felét tekintve mindemellett karakterisztikus vonulatnak tekinthető az *út*, a *vándorlás*, *bolyongás* tematizálása is, amely azonban csak részben eredeztethető a zsidó-keresztény hagyományból, hiszen ezek a fontos cselekményformáló elemek többnyire célképzet nélkül, ciklikus szemléleti, illetve őstörténeti-etimológiai (párthus = vándor) háttérrel szerepelnek. Azaz a burkoltan feltett kérdésre adott választ – figyelembe vehető-e már a húszas évek epikus anyagában is az örök zsidó mondájának transzformációja – megnehezíti, s csak feltételezéseket enged meg, hogy a bolyongáshoz a történelmi-nemzeti meghatározottság miatt nem kapcsolódik hozzá a mondát megteremtő vallási kontextus. Ezért is különösen figyelemreméltóak azok az esetek, amelyekben a bolyongás, bűnhődés végtelenségét feloldja Vörösmarty, vagy háttérként etikai-kulturális viszonyrendszer(ek)e)t rendel hozzá. *A Délsziget*ben, bár Hadadúr Isten elleni lázadásának következménye a sivatagbeli bolyongás, a név és a származás által felkeltett pogány hagyomány az említett, vallási háttér nélküli párhuzamos olvasatot is lehetővé teszi, sőt a lázadó, harcias személyiség karakterjegyei legtermékenyebben a pogány értékrend felől magyarázhatóak. *A két*

²⁵ VMÖM 1971, 439. Az örök zsidó mondájának a Vörösmarty-életműben megfigyelhető motivikus előzményeit, a népmesei analógiákat, világirodalmi feldolgozásokat részletesen összefoglalja Fehér Géza tanulmánya. A tragikus és a vígjátéki változat együttes jelentőségét már Horvát János kiemeli: „Hogy a nagyjából azonos tárgyat vígjátéki változatban is fel akarta dolgozni: az ihlet ugyanazon komplexségére (»polifóniájára«) vall, melyről a *Csongor és Tünde* alkalmából szoltunk.” HORVÁTH 2007c, 1022.

²⁶ VMÖM 1971, 773–777.

szomszédvár a töredék „szimbolikus-mitikus”,²⁷ általánosító struktúrájával szemben viszont már lélektani háttérrel, vallási szempontból is érzékelhető, értelmezhető keretek közé helyezi a történetet.

A nézőpontok belső változtatása pedig az olvasóra is kényszerítő erővel hat, s egyre világosabbá válik számára mindaz, „aminek maga Tihamér nincs is tudatában”,²⁸ hogy az ártatlan Enikő halála és az átok beteljesülése szorosan összefügg egymással. A végteleinített bolyongás tulajdonképpen a kulturális váltásra való képtelenségből, a keresztény világrend hiányából fakad, s végső soron a *jog*, személyesen pedig Kun László lehetett volna az, aki megakadályozza a világi bosszúelv működését. Kun László azonban a kortárs köztudatban, történetírói felfogásban maga is a pogány életfelfogás és szellemiség egyik legerőteljesebb jelképe.

A kunok szerepe a Vörösmarty-epikában

A két szomszédvár a *Cserhalommal*, s részben *A Délszigettel* együtt abba a műcsoportba tartozik, amelyben a kun (hun) hagyomány értelmezhető-viszonyító szerepet kap. A kunok a nemzeti történetírásban elsősorban a pogányság szimbólumaivá váltak, hiszen a többszöri térítési kísérlet ellenére is ragaszkodtak pogány vallásukhoz, szokásaikhoz: „Az újabban azonban IV. Béla idejében (1239) Kuthen vezérük alatt bejöttek, ismét nem csak konokul ragaszkodtak pogány vallásuk és szokásaikhoz, minden térítési kísérletek dacára, de úgy látszik, hogy általuk a pogány elem a többi szomszéd magyar népség, vagy legalább az előbb megtérített kunoknál elharapózni kezdett. Mily jelentékenységre vergődött ez, mutatják a Kún László alatti zavarok”.²⁹ Vallási szempontból tehát a kunok a kereszténységen *belül* élő pogány népet testesítik meg, másrészt viszont, nemzeti aspektusból, mivel a magyarsággal rokon népcsoportról van szó, nem „idegenek”, sőt a 19. századi őstörténeti kutatás és nyelvészet számára az eredetiség legfontosabb őrzői: „Az Anonymus-kiadással

²⁷ ROHONYI 2001a, 105.

²⁸ ZENTAI 1999, 395.

²⁹ IPOLYI 1854, LV. Vö. még: CSÉTSENYI SVASTICS 1823.

(először 1746) megélénkülő őstörténeti érdeklődés ráirányította a figyelmet azokra a magyar nyelvű etnikumokra, amelyek karakterisztikusan elkülönültek a többitől. 1801-ben egy latin nyelvű, a kunokról és jászokról szóló munkában már fel is merül a palócok másságának őstörténeti magyarázata (azaz a kun és palóc nép azonosítása), s ez megmarad akkor is, amikor jóval később [1823] magyar fordításban is megjelenik ez az értekezés.³⁰ Ez az elmélet teljessé vált ki később Horvát István munkáiban a kun–hun azonosításon keresztül, sőt Horvát önálló könyvet is ír a jászokról. De szerepet kap később Toldy Ferencnél, aki „Horvát [pálpalóc] nézeteit beépítette nagy irodalomtörténeti szintézisébe”,³¹ illetve Lisznyai *Palóc dalok* című kötetének ideológiájában is kimutatható.³² Cornides őstörténeti felfogásában pedig – mivel rokon népcsoportról van szó – a kunokkal zárul a honfoglalás.

Nem a kunok nyelv- és őstörténeti jelentőségét, hanem pogányság és kereszténység, illetve a Toldy által az *Aesthetikai levelek*ben csak érintett nemzeti hagyomány és poézis összefüggéseit tárgyalja Szalay László már idézett Muzáron-kritikája, az *Észrevételek* egy hosszabb, rendkívül figyelemre méltó passzusa. Szalay bevezetője, a kortárs vélekedéssel egyezően, alapvető különbséget állapít meg a régmúlt nemzeti vallása és a kereszténység között: „őseink’ religiója a’ keresztyénhez legidegenebb elemekből állott. [...] Nemzetiség és kereszténység köztünk a’ középkorban nem csak össze nem olvadt, hanem egyik ellentéte vala a’ másiknak mind addig, míg a’ kereszténység’ szelíd tanjainak practicus oldalai ki nem fejtettek.”³³ Szalay a kunok között élő pogány hagyomány hosszú továbbélésével bizonyítja előbbi állítását, majd pedig megállapítja, hogy e hagyomány és hitvilág pusztulása a poézis egészére hatással volt: „Ha már ez a’ hit, melly ellen még száz évvel az új religio’ behozatala után törvények hozatnak, mellyet a’ kúnok az ország’ kebelében a’ tizennegyedik század végéig botránkozására az egész keresztyén Európának királyi védelem alatt gyakoroltak, ha az ennyi makacs-

³⁰ SZILÁGYI 1991, 61.

³¹ SZILÁGYI 1991, 63.

³² SZILÁGYI 2001, 75–91.

³³ SZALAY 1833, 83.

sággal körülölelt hit kiirtatik, akkor a' gyökereit főképp benne verte nemzeti és néppoeízisnak szükségkép vesznie kell."³⁴ Ebben a helyzetben a költőnek, hogy „a' mythus' machineriáját nemzeti világ' hegyébe állítsa [...] szükségkép a' néppoesis felé kelle fordulnia.”³⁵ S bár Szalay, Kölcseyhez hasonlóan, már korábban kénytelen volt megállapítani a „néppoeízissel” kapcsolatban, hogy „a' minden porregéink legismeretesbje, az úgy nevezett Tündér Ilona, olaszból fordíttatott”,³⁶ a dolgozat későbbi részének szempontjából arra szeretném felhívni már itt a figyelmet, hogy Vörösmarty a *Csongor és Tünde* időjelölésével mintegy eltörli ezt a közismert tény, másrészt pedig a cselekményt abból az időből eredezteti, amely Szalay szerint még a „nemzeti és néppoesis” korszaka volt.

Zentai Mária figyelte meg, hogy a „*Tündervölgy* és *A Délsziget* szerelmesei egyáltalán nem beszélgetnek egymással”, a „kun ifjak viszont emelkedetten költői szerelmi-udvarló nyelvet használnak.”³⁷ Megkockáztatható tehát, hogy a kunok, a rokonsággal, östörténeti kapcsolódással együtt, Vörösmarty költészetében hasonló szerepet kaptak, mint amelyet a vad, félvad népekkel kapcsolatban Hugh Blair Osszián-tanulmánya, s nyomában Kölcsey is elfogadott: „a vadság szakaszához nem (vagy nem csak) a bárdolatlan-ság és erőszakosság vonásait társítja [Kölcsey], mint a vadságból a csiszolt (magyar változatban: csinos, csinosodott) társadalomba vezető folyamatot alapelbeszélésként használó írásművek többsége, hanem költői erőt is. [...] A társadalom korai periódusában az emberek nyelve »mintegy magától« költői, lelkesedéssel és fenségességgel teli, míg a művelt periódusban elveszíti költői erejét, s inkább pontossá és kifinomulttá válik.”³⁸ Vörösmartynak *A pogány magyarokról* írott cikkében a honfoglaló magyarsággal összefüggésben kifejtett nemzetkarakterológiája a hagyományos, nemesi identitásban tovább élő fogalomkészletre épül. Takáts József idézett tanulmánya hívja föl a figyelmet arra, hogy a *Nemzeti hagyományok* már egy

³⁴ SZALAY 1833, 83–84.

³⁵ SZALAY 1833, 88.

³⁶ SZALAY 1833, 84.

³⁷ ZENTAI 2007, 174.

³⁸ TAKÁTS 2012, 39–40.

új típusú, a nemzet eredeti tulajdonságaiban nyugvó karakterológia alapján gondolkodik a nemzettörténet és a leendő nemzeti irodalom lehetőségeivel kapcsolatban. A lehetséges alapokat jelentő „nemzeti szentimentalizmus történeti-közösségi tárgyú, érzékeny, ám férfias költészete, amely leginkább Ányos Pál (kisebb részben Zrínyi) műveiben nyilatkozott meg” Kölcsey szerint, s a „nemzeti történelmi emlékezet [...] költészetét tekinti az eljövendő sajátlagos nemzeti költészet [...] folytatandó tradíciójának, mert e poézis jellemvonásai állnak legközelebb a nemzet jellemvonásaihoz”. A magyar karakteri szentimentalizmust, szemben az európai, ösztönző erejét a férfi-nő kapcsolatból merítő romantikai szentimentalizmussal, elsősorban a hazaszeretet ösztönzi, s nem a szerelemérzés, fő iránya pedig a „férfi-haza kapcsolatból táplálkozik”.¹

A Kölcsey-műből később a népiesség narratívájában paradigmatis érvénnyel elfogadott fejlődéstörténeti program Vörösmarty történeti epikájának egészét tekintve már a *Zalán futására* nézve is csak korlátozottan érvényesíthető, ha például a Délszaki Tündér és Hajna szerelmi történetének funkcióját, a nemzet egyes életszakaszaihoz kötött szerepét is figyelembe vesszük. A későbbiekben pedig szinte megfordul a „történeti-közösségi” és a „férfi-nő” kapcsolat viszonya: Vörösmarty tematikusan és nyelvileg is egyre nagyobb teret enged a szerelmi érzés egy-egy művön belüli érvényesülésének, a szerelmi történetek nemzeti érvényűvé válnak. Ez a folyamat részleteit tekintve nemcsak a férfi-nő viszonyban, hanem a tündérsztori tematika belső formálódásában is éreztette a hatását. Mivel korábban már kitértem rá, ezért itt csak utalok arra, hogy a kezdetben démonikus tündérfigurák hogyan szelídülnek meg, válnak antropomorf, érzelmileg és szexuálisan motivált, nem pedig mágikus erővel bíró, ártó lényekké.²

Hogyan illeszthető be ebbe a folyamatba a később irodalomtörténeti fordulatként érzékelt évben megjelenő, s bizonyára emiatt is

¹ TAKÁTS 2012, 51–52. Takáts József írásában is hivatkozott, a nemzeti szentimentalizmus előtörténetét, ossziáni forrását Batsányi Osszián-fordításától, Kisfaludy Sándor regétől tárgyaló, egyben problémafelvető tanulmány: HASZ-FEHÉR 2004, 209–221.

² Vö. még: GERE 2007a, 3–50.

kevesebb figyelemben részesülő, Vörösmarty epikus korszakának mitológiáját, ciklikus szerkezetét öröklő, de már az eposzi műfajtól elszakadó *Csongor és Tünde*? Milyen a viszony a mű hosszú ideig figyelemben sem vett időjelzése, a pogány kunok ideje és a szerelmi tematika között, beilleszthető-e a mű abba a Vörösmarty által kedvelt és gyakran alkalmazott szerkezeti sémába, amely „a nemzeti történelem epizódjaira, illetve sorsfordulóira” alapozza az „emberiség sorsáról, az üdvösségért folytatott küzdelemről írott költeményeket”?³ S ez akkor is figyelemben veendő, ha esetünkben nem történelmi, hanem kultúrtörténeti fordulatról van szó, amely a tudással, gazdagsággal, hatalommal, vagyis a felvilágosodás általános örökségével szemben a szerelmet, a nőiség elvét hagyja érvényesülni.

Az elmondottakkal összefüggésben a következő fejezet a recepciótörténeti áttekintést követően Toldy Ferencnek a *Csongor és Tünde* 1830-as kiadására rákérdező, a kiadáshoz Kisfaludy Károlytól képi illusztrációt is kérő leveléből kiindulva kísérli meg újragondolni a mű keletkezéstörténeti és kontextuális vonatkozásait, majd pedig értelmezési javaslatot rendelni a műhöz. A fejezet szándékoltan javaslatként, *kísérletként* íródott: néhány adatból kiindulva, kontextusok bevonásával, terjedelme ellenére is csupán a problémafelvetést tekinti céljának.

³ SZÖRÉNYI 2004, 37.

A CSONGOR ÉS TÜNDE MINT NYELVI ÉS KULTURÁLIS KONTEXTUSVÁLTÁS

„Csongorért szerencsét mondok” (A mű recepciótörténeti sajátosságai)

A *Csongor és Tünde* Babits Mihály Vörösmarty-tanulmányaiig ele-nyésző szerepet játszott a Vörösmarty életművéről írott irodalom-történeti hagyományban.⁴ Kölcsey Ferencnek az alcímben idézett mondata, amely az általános pozitív értékelésen kívül a mű tartalmi kérdéseiről, véleményének eredőjéről nem mond részleteket, leg-feljebb közvetve használható fel, s ezért a Bártfayhoz írott Kölcsey-levél csak a tekintélyes, mérvadó kritikus gesztusértékű közlésének tekinthető.⁵ Gyulai *Vörösmarty életrajzában* ugyan azok között a mű-vek között említi a *Csongor és Tündét*, amelyben „mintha Vörös-marty meg akarta volna mutatni, hogy mire képes a lenézett, s a nagy urak palotáiból száműzött magyar nyelv”,⁶ de értelmezése nagyrészt arra irányul, hogy a művet a *naiv népmesének* tartott forrás, Gergei Albert széphistóriája alapján a népiesség kontextusában vagy leg-alább vonzásterében helyezze el. Gyulai erről az álláspontról bírálja Beöthy Zsolt koncepcióját is, s igyekszik cáfolni, miszerint Vörös-marty művének lényege az eszményi kibékítése lenne a valóval. „Vörösmarty nem akarta semminemű filozófiai absztrakt eszme allegóriájává átalakítani a naiv népmesét” – írja Gyulai, s ennek megfelelően például a három Vándor egyértelműen allegorikus

⁴ BABITS 1978b, 208–255.

⁵ KÖLCSEY 2007, 347. Kölcsey véleményének lehetséges hátterét körüljárja és értelmezi: FRIED 2000, 79–82.

⁶ GYULAI 1956d, 354.

figuráját nem is tekinti a drámai cselekmény szerves részének („a cselekmény fejlődésére nincs befolyások”),⁷ szerepük pusztán az el-
lentét, az általuk képviselt ideológiai tartalomnak a naivitással való
szembeállításában kap szerepet. Gyulai értelmezésében sem a Ván-
dorok, sem pedig az Éj asszonyának monológja nem tölt be olyan
jelentőségét, amely alkalmassá tehetné a monológokat annak a vi-
lágnak a leírására, ahonnan Csongor vándorútra indul, illetve ahová
Tünde ültette a fát. Gyulai tehát lényegében csak folytatta azt az
irodalomtörténeti hagyományt, amelyben kezdeményező, de nem
túl lényeges szerep jutott Vörösmarty művének. Ebből a szempont-
ból akár azt is mondhatjuk, hogy Erdélyi János Vörösmarty *Minden
munkáiról* írott kritikájához képest, amely termékeny vita- és kiinduló-
pontot főleg az életművel kapcsolatos kritikátlanságban és a nemzeti
eposz megalkotottságának kérdésében talált, Gyulai csak a nyelv-
viség tekintetében lép túl a dramaturgiai problémák hangoztatásán
s az általános visszhangtalanságon. Viszont – ahogyan már említet-
tem – Gyulainál alapozódik meg az az életrajzi kapcsolódás, amely
Vörösmarty mítikus szerelmi történeteit, tündérmitológiáját szim-
biózisba, s ebből következően depoetizáló viszonyba állítja Perczel
Etelka személyével.⁸ A sematikussá – társadalmi, jellembeli okok
miatt beteljesületlen szerelem – és terméketlen zsákutcává egysze-
rűsödő érzelmi kötődés időtartamának megkérdőjelezésére, sőt cá-
folatára csak az utóbbi időben került sor, de ez már aligha változ-
tatja meg azokat a szakirodalomba mélyen beágyazódott narratív
sémákat, amelyek nyíltan vagy burkoltan, de erre az életrajzi-sze-
relmi párhuzamra vezethetők vissza.

A *Csongor és Tündé*vel kapcsolatos recepciótörténeti helyzet ki-
alakulásához nyilván hozzájárult az is, hogy az 1833-as Vörösmarty-
kiadás három kötete a drámai műveket nem, hanem csakis a lí-
rai és az eposzi anyagot publikálta, így a kevés példányszámban
megjelenő, színházi előadásra még hosszú ideig, Paulay Ede úttörő
rendezéséig alkalmatlannak minősített mű nem is kaphatott olyan
figyelmet, amely elindíthatta volna a recepciótörténet első fázisát.⁹

⁷ GYULAI 1956d, 354.

⁸ BORBÉLY 2006, 164–180.

⁹ VMÖM 1989, 858–869.

Másrészt azok az eposzi művek, elsősorban *A Délsziget* és *A Rom*, amelyekkel a későbbi szakirodalom motivikus, tematikus kapcsolatba állította a szöveget, ugyancsak kisebb kortársi figyelmet kaptak, recepciótörténetük tulajdonképpen párhuzamos a *Csongor és Tündé*ével. Elegendő Arany János udvarias, de határozott véleményét felidézni Vörösmarty „légből szedett” eposzaival kapcsolatban, amelyek a történeti hitelesség hiánya miatt a nemzeti irodalom új paradigmájában nem is kaphatnak szerepet.¹⁰ A *Csongor és Tünde* hosszú, bár jól interpretálható irodalomtörténeti peremhelyzete viszont azzal a következménnyel járt, hogy amikor a mű bekerült a színpadi és irodalmi recepcióba, már nagyrészt idegen, sőt ismeretlen volt a magyarországi romantika eszmei és poétikai rendszerének az a kontextusa, amelyben keletkezett a mű. S itt egyaránt utalhatunk például a nyelv filozofikus, történeti keretbe ágyazott, s utóbbiból következően nemzeti aspektusokat is tartalmazó vonulatára, álmom és való problematikájára, de a mesei anyag, szimbólumhasználat radikálisan eltérő felfogására, értelmezésére is.

A mű megjelenéséhez képest kései, de visszamenőleg is példértékű irodalomtörténeti vitának vélem Toldy Ferenc és Kemény Zsigmond koncepciójának ütközését a Toldi-monda megítélése kapcsán.¹¹ Toldy szerint a Toldi-monda archaikus-mitikus struktúráját őriz, s ettől csak a népi regiszterbe kerülve *fosztódott* meg az évszázadok alatt, váltott műfajt, de a történet strukturális szempontból eredetileg a félisteni hős, Héraklész történetével rokon. A monda Toldy-féle értelmezésében jól látszik az a szemléleti háttér, amely igyekszik *mitikus* eredetűvé tenni (vagy: eleve nem tudja másként látni) a népiesség, illetve a történetiség más felfogásának alapján állók szerint a valóságos történeti személy cselekedeteiből, utólagos mondaképződéssel létrejött történetet.¹² Az analógia Vörösmarty és Toldy kö-

¹⁰ „Ily légből szedett eposz talán gyönyörködtet vala némelyeket; de soha sem fogott a görög nemzet véérébe átfolyni, a rhapsodok ezrei által firól-fíra plántáltatni.” ARANY 1968, 11.

¹¹ KEMÉNY 1971a, 345–357

¹² „Én abban [ti. a Toldi-mondában] egy a magyar őskorból vagy éppen eleink mitoszából fennmaradt töredéket vélek felismerni, melyben az a Toldi, kire utóbb a Miklós keresztyén név tapadt, a testi erő, ügyesség,

zött abban ragadható meg, hogy Vörösmarty a húszas évek epikus műveinek történeteiben járt el hasonló módon, s például Csaba, Attila fia köré igyekezett olyan mitológiai háttérrel konstruálni, amely funkcionális szempontból mintegy pótolja a történeti emlékezet számára hiányzó, honfoglalás előtti anyagot, a nemzeti gyermekkor mitikus világát. Ezzel analóg, a történeti anyaghoz társuló, mitológiatehermentés és történeti forrásfelhasználás között kapcsolatot létrehozó, később sokak által kifogásolt gyakorlatot láthattunk már a *Zalán futása* megírásakor is. A *Csongor és Tünde* a cselekménynek a pogány kunok idejéből való eredeztetésével a fikcionalitás szintjén másodlagosnak tekinti a széphistóriai forrást, hiszen kronológiai szempontból a Gergei-mű keletkezésénél *korábban* helyezi önmagát, másrészt pedig az epikai művekhez hasonlóan mitikus időkezetet ad a történetnek, illetve allegorikus alakokkal egészíti ki azt. A mű körkörös időszerkezetének és az Éj által elmondott monológ kozmogóniájának összefüggéseiről a *Zalán futása* kapcsán volt szó.

A szöveg recepciótörténetében az egyetemességre törekvő szemlélettel nemzeti szempontból csak a nyelviség aspektusa tűnt összeegyeztethetőnek: Vörösmarty az egyes szereplők szövegében a nyelvi sokszólamúságnak (filozófiai, szerelmi diskurzus, népnyelvi, közmondásos logika, az ördögfiak és Mirigy mágikus, a károkozó átokformulákra emlékeztető monológjai, párbeszédei) olyan változatosságát volt képes megteremteni, amely már önmagában is kivételessé, mintegy a műfaj fölött állóvá teszi a szöveget. De ez az értelmezés továbbra sem szünteti meg azt a dichotómiát, amelyet a nemzeti költő szerepe s az ahhoz örökölt, korszerűtlen műfaji hagyomány,

a bátorság s szívbeli derékség képviselője volt, körülbelül mint a helléneknél (Héraklész), főniciaknál, indoknál stb. is tiszteltettek ily magánéleti hősök, kikkel jellembe a mi Toldink meglepőleg egyezik. E monda aztán a nép emlékezetében századról századra hol csonkult, hol bővült, sőt változott hitnézettel maga is átalakult, s hovatovább újabb s újabb korba tétetett.” TOLDY 1987, 81. Itt jegyzem meg, hogy a vita háttéréhez nem elhanyagolható szempont Toldy Ferenc írói névválasztásának társadalmi vonatkozása, illetve hogy Vörösmarty *Toldy Csepelben* (1822) című korai költeménye is szintén az ypszilonos névváltozatot használja. Toldy névválasztásának háttéréről, engedélyeztetéséről és következményeiről: DÁVIDHÁZI 2004, 339–356.

illetve a *lázadás, tündérezés, felhőn túli világ* metaforáival helyettesített (nemzeti) romantika között már rendkívül korán felállított a szakirodalom, s amely kettősség hosszú ideig meghatározta például a *Zalán futása*, sőt az epikus termés jelentős részének értékelését is.

A nemzeti költő, a nemzeti reprezentáns szerepét Vörösmarty először a – popularitás fölé emelkedő – *Zalán futása* Toldy-féle irodalmi, majd pedig később főleg a *Szózat* közösségi, a nyilvánosság-nemzetiesség más területén érvényesülő kontextusában kapta meg. Ehhez a nemzeti-költői szerepet a közösségre, a nyelvre, közéleti-politikai eseményekre való hatással magyarázó irodalomtörténeti vonulathoz szervesen illeszkedett, s ugyancsak sokáig tartotta magát az az ugyancsak Gyulaival kezdődő értelmezési hagyomány, amely a forradalom és a szabadságharc után a *A vén cigányt* költői hatyúdalként, az életművet nemzeti kontextusban lezáró, a jövőbeli békét, „kiengesztelődést” mindenek fölé helyező szöveggént értelmezte. A *Csongor és Tünde* érthető módon rendkívül távolra, esztétikumtörténeti szempontból is szinte áthidalhatatlan messzeségbe került ettől az irodalomszemléleti koncepciótól. A népi ihletettségűnek tekinthető szereplőknek, Balgának és Ilmának a komikum terében mozgó karakterisztikuma pedig természetesen alkalmatlan volt bármiféle nemzeti-képviselési elv kidolgozására, s legfeljebb részletek nélkül, szerepeltetésüket már önmagában jelképként kezelve kap(hat)tak csak ilyen irányú értelmezést.

Irodalomtörténeti közhely, hogy Babits és a *Nyugat* szerzői Gyulaival, s a századfordulóra tarthatatlanul merevvé váló népnemzeti iskolával konfrontálódva alakították ki a reformkor és a szabadságharc utáni időszakról – főleg a befogadásesztétika alapjain álló – saját irodalom-felfogásukat.¹³ Vörösmarty mellett Petőfi, Arany munkásságának értelmezése is eltolódik a nemzeti, társadalomtörténeti, életrajzi meghatározottságú szemlélettől az egyetemesség, az általános emberi összetevők irányába. Babits felfogásában a *Csongor és Tünde a férfi* Vörösmarty – s az egész magyar irodalom – fő művei közé tartozik, filozófiai tartalma pedig világirodalmi léptéket kap. A mesei nyersanyag szerepe leértékelődik, elveszíti a népi

¹³ Babits Vörösmarty-képéhez: KAPPANYOS 2000, 725–732.

hagyomány egészére utaló jelentőségét,¹⁴ s Babitsnál a hármas út, a vándorok monológjai a dráma főjeleneteivé válnak, olyan *magaspontokká*, ahonnan végignézve a szövegen tragédiává minősül át minden történés, s a mű pozitív végkicsengésű befejezése, *mesei* lezárása kerül feszültségbe a darab egészével. Babits egy ritkábban idézett, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján mondott, a Vörösmarty-tanulmányok után mintegy negyedszázaddal későbbi ünnepi beszédében maga is abba a generációs folyamatba illeszti az átértelmezést, amely a költészetet „hazafias” és „népies” tartalomra egyszerűsítő, elsősorban Gyulaihoz kapcsolt felfogás ellen irányult, s amely során „egynéhányan már akkor” eljutottak a Vörösmarty-költészet modern, generációjuk számára példaértékű felfogásához.¹⁵ Babits itt csak vázlatosan ismertetett tanulmányai mellett jelentősen hozzájárultak Vörösmarty nyugatos átértelmezéshez Schöpflin Aladár és Szerb Antal írásai, sőt Schöpflin alkotja meg az életművet két egységre osztó, később jelentős irodalomtörténeti hatástörténettel rendelkező koncepciót.¹⁶

Paulay színpadi adaptációja és főleg a *Nyugat* átértelmezése, saját Vörösmarty-képének kialakítása tehát fordulópontnak tekinthető mind az életmű, mind pedig a *Csongor és Tünde* későbbi recepciójában. Az azóta eltelt évszázad anyagából még csak felsorolásszerűen is hosszadalmas lenne kiemelni azokat a tanulmányokat, a témát érintő írásokat, amelyek a nyilván nem elhanyagolható kultuszépítésen túl hozzájárultak a szöveg és az életmű mai felfogásának alaprétegeihez. Színháztörténeti szempontból rendkívül fontos, hogy a mű a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* mellett a nemzeti repertoár részévé vált, s így folyamatos jelenlétet tudhatott magának a magyar színházi életben.¹⁷ Másrészt a mű kéziratának váratlan

¹⁴ „a népmeséhez fordul [...], de a meséből csupán szimbólumokat vesz, melyekbe gondolatait öltözteti.” BABITS 1978b, 232.

¹⁵ BABITS 1978a, 483.

¹⁶ SCHÖPFLIN 1917, 11; SZERB 1981, 365–448.

¹⁷ IMRE 2007, 212–220. A *Csongor és Tünde* 2012. decemberi, a Nemzeti Színházban Tengelyi Gábor által rendezett előadásáról Hermann Zoltán írt átfogó, irodalom- és befogadástörténeti kérdéseket érintő tanulmányt, többek között Paulay rendezésének jelentőségét is érintve. A tanulmány

felbukkanása lehetővé tette azokat a munkálatokat, amelyek majd évtizedekkel később a kritikai kiadáshoz szolgáltak alapul. A variánsok összevetésén keresztül cáfolhatóvá vált például az a koncepció, amely a vándorok monológjait utólagos, szervesen betoldásnak tartotta.¹⁸ Kiemelendő a Vörösmarty-szakirodalomból Martinkó András tanulmánya, amely a földi menny keresésének egységes, az életművön végigívelő koncepciójába illesztve, s a szöveg filozofikus értelmezését hangsúlyozva, magyarázó-összegző szerepet tulajdonít a műnek. Másrészt Vörösmartynak a magyarországi romantikaértelmezésben betöltött szerepe is alapvetően megváltozott, szövegei korszakképzővé váltak, egyes kutatók lényegében csak Vörösmarty szimbolikus struktúrájú műveitől, a szimbólumhasználat megváltozott szemléletétől kezdve beszélnek magyarországi romantikáról.

A *Csongor és Tünde* alábbi, hosszabb értelmezése elsősorban két pontra irányul: néhány, részben új keletkezéstörténeti adat alapján hangsúlyozni szeretném, hogy a mű – ahogyan erről Toldy Ferenc beszámol egyik levelében – eredetileg az *Aurora*-ba íródott, s több fázison keresztül, de valószínűleg csupán közvetett cenzurális okok miatt került az önálló kiadás útjára.¹⁹ Adatok hiányában ugyan nem

gondolatmenetével, a látható és hallható műre szakadó értelmezési-szín-padi hagyománnyal, a cselekmény térbeliségének a jelentésével, a szexualitás erőteljességének hangsúlyozásával alapvetően egyetértek, csupán egyetlen momentum, a záróének megítélése kapcsán szeretnék a „könyv-dráma” felől eltérő értelmezési javaslatot tenni. Tartalmi szempontból a záróének (*Éjfélt van, az éj rideg és szomoriú* etc.) tekinthető ugyan illuzórikus és lapos szentenciának, de rímes-időmértékes verselésének a mű egyik hangsúlyos helyén, a zárlatban, költészettörténeti jelentősége is lehet a nyugat-európai verselési kontextusra való rájátszás miatt. S kérdésként fogalmazódott meg bennem: a zárlat miért értelmezhető a nemtők kórusaként, hiszen a mű bizonytalan eredetű, messziről hallatszó énekről beszél. Véleményem szerint az ének a cselekménytől már távolodó, sőt arról leváló, de az ott megszerzett tudást (ismeretlenek által!) szóbeli hagyománnyá, énekké tevő szöveg hely. Vagyis erős tartalmi (az Éj törvénye legyőzhető a szerelem által) és költészettörténeti példázattá válik. Vö. HERMANN 2012.

¹⁸ VMÖM 1989, 434–435.

¹⁹ Az *Aurora*-beli megjelentetés tervét legerőteljesebben Martinkó András

tudom, s lényegében nem is akarom sem igazolni, sem cáfolni Vörösmarty János visszaemlékezését, miszerint a pesti cenzúra utasította el a munkát, de a cenzúra, elsősorban Drescher Frigyes személye és az Aurora-kör közötti rendkívül feszült viszony a 20-as évek végén véleményem szerint önmagában is igazolhatja, hogy Toldy Ferenc ösztönző hatására Vörösmarty a későbbi megjelenéshez képest korán, már 1829-ben önálló kiadásban gondolkodott, mégpedig számos jel szerint a pesti cenzúra megkerülésével. Toldy ugyanezen év végén írott levele ugyanis már egy önálló kiadás lehetőségére, tervére kérdez rá Vörösmartytól, s ez alapján a fehérvári kiadás minden bizonnyal a mű megjelentetésének úgymond *harmadik* fázisához kapcsolódik.

A mű keletkezés- és kiadástörténetének részletes újragondolása mellett a fejezet igyekszik néhány, elsősorban a kontextusokra vonatkozó ponton új értelmezési *javaslatokat* rendelni a műhöz. Egy Kisfaludy Károly-rajz és az arról készült rézkarc s a *Csongor és Tünde* kapcsolatát vizsgálva vetem föl annak a lehetőségét, hogy a műben nem csak a három Vándor jeleneteihez, hanem a kiinduló szituációhoz, Csongor kereséséhez, vándorútjához is termékeny háttéranyag lehet a *Héraklész a válaszüton* történet, s az azzal szorosán összefüggő Y-példázat. A döntés és a válaszüti problematikáját elsősorban társadalomtörténeti, nyelvi-nyelvfilozófiai jellegűnek látom. A mű olyan történeti fordulóponttal teremt kapcsolatot, amely a vadság állapotából kivezető uta(ka)t tematizálja, szoros összefüggésben Vörösmarty ekkori, a húszas évek második felétől körvonalazódó nyelvfelfogásával. A Tünde által a *vad föld porába* ültetett fa termőre fordulása, a szerelmi érzés és nyelv kialakulása Csongor döntésétől, a Tündéhez vezető út bejárásától függ.²⁰ A döntés a „hár-

hangsúlyozta a *Csongor és Tünde* kiadásához írott jegyzetében: „Vörösmarty e legszebb drámai műve 1829–30-ban készült a Kisfaludy Károly szerkesztette *Aurora* »hazai almanach« számára. [...] Kisfaludy Károly váratlan halála (1830. nov. 21.) volt-e az ok vagy más, a mű mégsem az Aurorában jelent meg, hanem önállóan, s – *A bujdosók* kiadása során szerzett kellemes tapasztalatok után – ez is Székesfehérvárott, 1831-ben.” VÖRÖSMARTY 1974b, 848.

²⁰ FÜZI 2001/7–8.

mas út” vidékén történik meg, itt búcsúzik el Csongor agg apjától és anyjától, illetve a hármas útra fellépve találkozik a vándorokkal. A műbeli hármasság(ok) feltárása, kontextualizálása szinte kivétel nélkül döntő szerepet kap a műről írott tanulmányokban.²¹

Vörösmarty először 1822-ben, a *Volt tanítványaimhoz* című költeményben használta föl a *Héraklész a válaszüton* példázatot. A sztoikus életeszmény, az erény útjának választása mellett a mű költői-nyelvi program is, amely a klasszikus kultúrát még az „ékesen és bölcsen szóló” Cicero nyelvén elsajátító, gyermekből ifjúvá serdült, életpályájukat hamarosan megkezdő tanítványokhoz a latin helyett már Árpád nyelvén, magyarul szól.²² Megközelítőleg ugyanebből az időből, 1821-ből ismerjük Kisfaludy Károlynak egy drámai töredékét,²³ amely mintha az elkészült részlet nyitójelenetébe építené be a példázatot, s a történetnek ugyanazt a változatát használja fel, mint Vörösmarty: az *álomba* merült szereplő előtt tűnnek föl a választható utakat (hatalom, gazdagság, szerelem) allegorizáló égi figurák. A mű fontos háttér lehet Kisfaludy tárgyalt rézkarcához is, hiszen nyelvi, de valószínűleg képzőművészeti kapcsolódású leírást kapunk benne a központi alakokról.

A nem elhanyagolható képzőművészeti, illusztratív kapcsolatnál lényegesebb viszont az a nyelvi háttér, amely a Csongor és Tünde keletkezési idejének kontextusát jellemzi. Vörösmarty előbb a *Gondolatok a magyar nyelv eredetéről* című 1828-as tanulmányában, majd pedig egy évvel később, a *Hedvig* című legendában fogalmaz, illetve formál meg egy olyan típusú nyelvfelfogást, amelyben a vadság korát követő időszak kialakulásában fontos szerepet kap a férfi-nő viszonyra épülő „társaságos” élet, s ebből következően a szerelmi tematika. A *Csongor és Tünde* értelmezéséhez nem csak a két művel való időbeli közelség, hanem a korábban felvetett párhuzamok miatt is jogosultnak vélek egy ilyen típusú megközelítést.

²¹ Lásd elsősorban Fried István, Taxner-Tóth Ernő és Zentai Mária hivatkozott tanulmányait.

²² SZÖRÉNYI 2004, 34–39.

²³ KISFALUDY 1893a, 307–310.

A Csongor és Tünde 1830-as kiadásterve

Akkor vitéz hírt, férfias érdemet
Szerzett az ifjú Hercules útjain.

(Berzsenyi Dániel:
A magyarokhoz)

1829 júniusában Toldy Ferenc hosszabb, több mint egy évig tartó nyugat-európai körútra indul. A poroszországi, angliai, franciaországi, s hazafelé Svájcot és Olaszországot is érintő utazásról Toldy naplót vezet,²⁴ illetve Pestre küldött, s a *Tudományos Gyűjtemény*-ben részben publikált leveleiben számol be a magyar irodalom és nyelv külföldi megítéléséről, a Goethénél, Tiecknél tett látogatásáról, barátai műveinek külföldi terjesztéséről. Közismert, hogy Toldy a *Handbuch*, s az abból kiemelt, német nyelvű fordításokat tartalmazó *Blumenlese aus ungrischen Dichtern* és a Bowring által összeállított *Poetry of the Magyars* anyagán keresztül igyekszik képet adni a külföld számára a magyar irodalom egészének értékeiről és gazdagságáról, s többek között Berlinben – Révai Miklós munkásságára alapozva – fontos tájékoztató előadást is tart a magyar nyelv jellegéről, szerkezeti kérdéseiről.²⁵ Az utazás itt csak bevezető jel-

²⁴ TOLDY Ferenc: *Tagebuch auf der Reise*, MTA Kézirattár, Történelem Naplók 8-rét 22. Az utazási napló főleg az anyagi kiadásokra, helyszínekre vonatkozó adatokat tartalmazza, s nem terjed ki az utazás teljes tartamára, a kérdést szorosabban érintő párizsi időszakról már nincs is feljegyzés.

²⁵ A *Handbuch* előfizetői felhívása például így foglalja össze a kérdéskört: „milly méltatlan vélekedések forognak fenn magyar culturánkról nem csak a' külföldön, de a magunk közt forgó idegeneknél – sőt sok magyaroknál is.” *Tudományos Gyűjtemény* 1826. X., 125. A kulturális felzárkózás igénye az *Ezeregy éjszaka* előfizetői felhívásában is jól kitapintható: „A' mívelt Európa írói egymással vetekedve fordígtatták nyelvökre, 's egyik kiadás példányai a' másik után kapattak el. Francia, Angoly, Német 's a' t. nyelven sok száz ezrekre terjedő példányokban keltek.” VMÖM 1974a, 326. Toldy az említett, a magyar nyelv történetéről tartott berlini előadáshoz Bajzától a hun–magyar rovásírás ábécéjét kéri, s az összehasonlító táblázat mellé Bajza csatolja Révai latin nyelvű

leggel érintett, személyes és irodalomtörténeti, nemzet-képviselési jelentőségét, Toldy *irodalomtörténeti szerepének főpróbáját* részletesen értelmezi Dávidházi Péter monográfiája,²⁶ a fejezetben csak az utazás egyetlen apró, Vörösmartyt és Kisfaludy Károlyt érintő mozzanatára, a *Csongor és Tünde* 1830-as kiadásának egy Toldy-levéliben felbukkanó tervére térek ki.²⁷

A *Tudományos Gyűjtemény*ben közzétett beszámoló,²⁸ a magánlevelek híradásai mellett ugyanis természetesen Toldy külföldön is érdeklődik a hazai eseményekről, s amennyire lehetséges, próbál a levelezésen keresztül befolyást gyakorolni az itthoni irodalmi életre, vagy legalább véleményt formálni az azt érintő döntésekkel kapcsolatban. Mindemellett igyekszik olyan feladatokat, kéréseket is teljesíteni, amelyek nem közvetlenül az irodalmi élet egészéhez, hanem személyes kívánságokhoz kapcsolódnak. Stettner Györgynek például egy olasz nyelvű költészeti antológiát szerez be, Kisfaludy-nak franciaországi nyomtatványokat, tipográfiai mintákat ígér, Kazinczynak fogadalmat tesz, hogy hexameterek felolvasásával hívja majd fel a figyelmet a magyar nyelv költői szépségeire, s magánlevelben válaszol Vörösmarty érdeklődő kérdésére, „[v]an e figyelem [külföldön] nyelvünk iránt?” Toldy válaszából kiderül, hogy Vörösmarty nem a jelen irodalmi termésére, hanem a magyar nyelv eredeztetésére, s az azzal szorosan összefüggő kulturális hagyomány megítélésére kérdezett rá: „Erre a’ kérdésre igen szomorú felelettel szolgálhatok. Azt gondolják mindenfelé, hogy nyelvünk a’ tót anyának valami szegény leánya – ’s evvel megelégszenek.”²⁹ A híradás,

kommentárját is: „Távolabbi őseinkről egyes írók kissé ellenségesen azt jegyzik fel, hogy egyáltalán nem ismerték a betűket” (etc.) BAJZA–TOLDY 1969, 666. Az előadásnak tehát a felhasznált anyagból következtetve bizonyára erős (kultúr)történeti vonatkozásai is voltak.

²⁶ DÁVIDHÁZI 2004, 204–225.

²⁷ A *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetéről írott irodalomban nem találtam utalást Toldy Vörösmartyhoz írott levelére. Egyetlen adat, a Toldy-levél alapján túlzás tervről beszélni, érdemesnek tartottam viszont körüljárni azt a kontextust, amelyben a kiadással kapcsolatos elképzelés egyáltalán felmerülhetett.

²⁸ *Tudományos Gyűjtemény* 1829, IX, 108–109. (Cím nélküli közlemény.)

²⁹ VMÖM 1965a, 244.

s az ekkor valóban nemzetközi súlyúnak érzékelt, általános vélekedést kifejező *mindenfelé*, az *igen szomorú felelet* sokakkal együtt bizonyára Vörösmartyt is megerősíti abban, hogy az itthoni nyelvi-kulturális erőfeszítések, az eredeztetéssel, a magyar nyelvnek az európai nyelvek között elfoglalt helyével, s azzal együtt a magyar nemzeti kultúra (korai) állapotával, alárendelt helyzetével kapcsolatos külföldi vélemények igen masszívan tartják magukat, s a hazai felfogás közvetítése szinte hatástalannak tekinthető.³⁰ Vörösmarty kérdésének hátterére, illetve a válasz következményeire a későbbiekben még visszatérek, ezúttal csak jeleztem azt az egyik lehetséges kontextust, amely közvetve befolyással lehetett Vörösmarty művének kiadástervére.

Az idézett levélben Toldy közli Vörösmartyval, hogy Goethe „úgy látszik, nem vett magának időt a' Handbuchot keresztülnézni", de Tiecket a *Cserhalomra* személyesen is „figyelmessé" tette, s ha elkészül az eposz teljes német fordítása, közben fog jární a mű megismertetése érdekében.³¹ Eközben bukkan fel az a bizonyára már magyarországi előzményekkel bíró kérdés, amely egy *Ilonaként* megnevezett mű párizsi kiadására kérdez rá. Toldy *Berlin, November' 12. 829.* keltezésű levelében, még magázódva, a következőket kérdezi Vörösmartytól: „Ilona mit csinál? Lesz e valami a' párizsi kiadásból? Írtam Károlynak is,³² hogy készítsen valamit, hogy a tréfát végbe lehessen vinni. De korán [gyorsan] végezzék-el magokban a' dolgot, hogy praenumeránsokat is szerezhessenek: mert én már Áprilisban leszek Párisban." A levél későbbi részében Toldy még egy mondatban visszatér a Kisfaludyra vonatkozó kérésre, de

³⁰ „Egyébiránt igen öröndetes, hogy a' mindennek tudásában buvádkodó Angol, végre literatúránkat is, majd legutolsót a' mivel Európában, világgal ösmertetni indúl. [...] a' tudós külföld figyelmét csak valamennyire is hozzánk fordítja, 's ha nemzetről lesz szó, tán nem fog üresen elhangzani nevünk, mint az előttünk itt már kétszer megfordult rokonoké. Vörösmarty" VMÖM 2000, 42–43. A magyar irodalom 19. század eleji külföldi megítéléséről: BERCZIK 1941; DÁVIDHÁZI 2004, 204–225.

³¹ VMÖM 1965a, 244.

³² Toldy rögzíti az útinapló végén az elküldötték között a Kisfaludyhoz írott levelet. Vö. TOLDY Ferenc *Tagebuch auf der Reise*, MTA Kézirattár, Történelem Naplók 8-rét 22.

ott is röviden, a mai olvasó szempontjából kizárólag az információra koncentrálva ír: „Károly’ feleletét nagynehezen [türelmetlenül] várom.”³³ Annyi viszont megállapítható e rövid közlésből is, hogy Toldy Vörösmarty és Kisfaludy döntésétől egyaránt („végezzék-el magokban”) függővé teszi a kiadást, s mindkettejüket gyors munkára biztatja az utazás kötöttsége, az előfizetők gyűjtésére maradó szűkös idő miatt.³⁴ Az a gondolat tér tehát itt vissza közvetve Kisfaludyval kapcsolatban, amit már az *Aesthetikai levelek*ben is megfigyelhettünk, s amelyre Margócsy István hívta föl nemrég az *Aurora* képanyagát értelmező tanulmányában a figyelmet.³⁵ Toldy, felismerve Vörösmarty költészetének plasztikusságát, a haza „képírói”-nak ajánlja föl a *Zalán futásából* az Árpád imája „festői” jelenetét, sőt hosszú, szakszavakkal tűzdelt bekezdést szentel a javasolt kompozíció leírására: „Mily tableau! ha festő volnék, mennyi időt, gondot és munkát fognék erre szánni! Hiszen ez képírónak van festve! Árpád a *kis halom ormán* áll – igen, mert neki, mint fő személynek, a kép *első* részén (Vordergrund) van helye [...] Hátuljában (Hintergrund) mintegy átellenben a halomnak, felhős esti homályban az alpári vár látszik táborával [...] De a világítás! a halmot, mint az egész prospectusnak koncentráló-pontját az ezüst hold tölti be fényével [...] A festő itt mind a compositió, mind a characterek, mind a tónusok körül magának sok érdemet szerezhetne, s végtelen

³³ VMÖM 1965a, 245. Brisits Frigyes Fábíán Gábor következő év márciusi leveléhez utalja az olvasót, ahol ennyit jegyez meg az *Ilona* címmel emlegetett művel s az 1829-es Toldy-levéllel kapcsolatban: „Nyilvánvaló tehát, hogy Toldy már Berlinbe elutazása előtt tudott arról, hogy Vörösmarty a Tündér Ilona megírásával foglalkozik.” VMÖM 1965a, 464. Itt köszönöm meg Dávidházi Péternek, hogy Toldy Párizsban töltött időszakával kapcsolatban információkat és kutatási tanácsokat adott.

³⁴ Megjegyzendő, hogy a Toldy által az előfizetők gyűjtésére adott idő, a megközelítőleg 4–4½ hónap, pontosan megegyezik Vörösmarty más nagyobb munkáinak – *Zalán futása*, *Salamon Király*, *A bujdosók* – megjelentetési, azaz a felhívástól a nyomtatásig terjedő idejével. Másrészt figyelemre méltó, hogy a későbbiekben majd idézett, a cenzúrára, művekre vonatkozó levelek milyen nyíltan, az ellenőrzés félelme nélkül tárgyalják a megjelentetéssel összefüggő kérdéseket.

³⁵ MARGÓCSY 2007, 1228–1229.

hathatós képet adhatna.”³⁶ Egy önálló kiadású Vörösmarty-műhöz rendelődő kép igénye, terve 1829-ben már feltételezhetően kettős, üzleti és esztétikai szempontból is megalapozottnak, sőt *természetesnek* tekinthető. Másrészt nyilvánvaló, hogy Toldy előtt ott állt az *Aurora* képi ábrázolás és irodalmi mű kapcsolatát rendkívül erőteljesen képviselő gyakorlata is.

A külföldi nyomtatás szervezése sem példa nélküli Toldy körútján, hiszen a *Cserhalom* német fordításának kiadatását is – nyilván főleg ottani terjesztésre – Berlinben szeretné intézni, ha Tretter még időben, Toldy továbbindulásáig elkészülne vele: „Sürgesse Trettert, már ideje hogy elkészítse [ti. a *Cserhalom* fordítását]. Ha az idén itt lesz, reménylem, hogy szerezhetek neki itt nyomtatót; míg az egész kezeim közt nincs, nem foghatok semmibe. Most veszem észre, hogy illetően dolgok mellé a’ németeknek még hisztóriai commentarius kell, ’s annak elkészítése is kíván időt.”³⁷ Másrészt a két kiadásterv nem kezelhető párhuzamosan, hiszen a *Cserhalom* magyarul már megjelent, cenzori engedéllyel rendelkező, s ezúttal főleg külföldi terjesztésre szánt szöveg, illetve a magyar és francia kiadó esetén a betűkészlet eltérése kizáró ok lehet. A Toldy által említett *tréfa* viszont mintha arra utalna, hogy a megjelentetés nemcsak pusztán kiadástörténeti, hanem azon túlmutató jelentőséggel is bír a szereplők előtt.

A *Csongor és Tünde* 1830 tavaszára tervezett kiadásának idejéből, helyéből nem tudunk a mű készültségi állapotára következtetni, hiszen csak annyi tűnik biztosnak, hogy 1829 novemberében még nem állt rendelkezésre a szöveg, s nem is indult el a kiadáshoz szükséges összeg előteremtése. A levél tehát, válaszok híján, hiszen sem

³⁶ TOLDY 1874, 38. (Kiem.: T. F.)

³⁷ Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Berlin, 1829. november 12. VMÖM 1965a, 245. Toldy nem sokkal később értesül majd Stettnertől, hogy Tretter legkorábban csak januárra készül el a fordítással: „Tretter tegnap itt volt az Iliásért, Cserhalmot fordítja. Azt mondta hogy januáriusig kész lesz.” Stettner György Toldy Ferencnek, Pest, 1829. november 15. TAXNER-TÓTH 1987, 97. (Aláhúzás az eredetiben.) Tretter, később Járy György (1804–1875) gyakran kapott fordítói feladatokat Toldytól, nevét ott találjuk a *Blumenlese aus ungrischen Dichtern* fordítói névsorában is.

Vörösmartytól, sem pedig Kisfaludytól nem ismerünk válaszlevelet a kérdésekkel kapcsolatban, bizonyos pontokon tovább bonyolítja a *Csongor és Tünde* egyébként sem egyszerű, Kerényi Ferenc megállapítását idézve „irodalomtörténeti nyomozások”-at igénylő,³⁸ az időrenden kívül a szöveg műfaját is érintő keletkezéstörténetét. Viszont ha Toldy levelét, s még két, szintén a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetére vonatkozó levél, illetve az előfizetői felhívás információit beemeljük az adatok közé, ez talán hozzásegíthet néhány kérdés pontosításához, esetleg magyarázatához is. Az alábbiakban tehát, bár Toldy a levélközlésnek megfelelően 1830. április elején már valóban Párizsban tartózkodik, de a tervezett párizsi kiadás és a tréfa okairól, előzményeiről, sőt egyáltalán jelentéséről is csak találgatásokat tudunk tenni, a terv egy lehetséges magyarázatát járom körül: vázolom az adatok alapján rendelkezésünkre álló keletkezéstörténeti kontextust, s mivel a tréfa fő okának a cenzúrához való megváltozott viszonyt látom, a gondolatmenetemhez szükséges mértékben tárgyalom az Aurora-kör és a cenzúra kapcsolatát az 1820-as évek végén. A fejezet ezután, az előzményeket és kiadástervet *elkülönülő* egységként kezelve, foglalkozik majd Toldy levelének a Kisfaludy Károlyt s a Vörösmarty-mű illusztrációját érintő részével. Toldy levélrészletének leglényegesebb elemét nem a párizsi helyszínben, hanem a tréfa köré épülő keletkezéstörténeti kontextusban és Kisfaludy Károly szerepében látom. Ezért, bár jogosan vethető fel az érveléssel szemben, hogy Toldy levelében a „párizsi kiadás” nem feltétlenül, sőt bizonyára nem párizsi megjelentetésre értendő, hanem egy számunkra már tényszerűen tovább nem pontosítható helyzetre utal, a szövegben ennek – az előbb említett vizsgálati szempontok miatt – nem tulajdonítok nagyobb jelentőséget. Toldy útjával összefüggésben nem vizsgálom azt sem, hogy mire vonatkozhatott pontosan Vörösmarty Stettner György levelében idézett megjegyzése, miszerint az 1830-ra kiadott *Aurora* „Londoni rezek helyett, – a’ mint Vörösmarty nevezi, – fa rezekkel” jelent meg: utalásként értendő-e a kör angliai kapcsolataira, Toldy londoni útjára, s a kötet rézkarcainak tervezett angliai elkészíttetésére

³⁸ KERÉNYI 1992, 7.

vagy sem.³⁹ Az 1830-as kötet képanyagáról általánosságban annyit tudunk, hogy az előző évi *Aurorával* elégedetlen Kisfaludy valóban változtatni akart a képek művészi minőségén és költségén, sőt talán a betűtípusokon is, hiszen Toldytól franciaországi betűmintákat kér, illetve a metszetek elkészíttetését Lichtl pesti kiadó-kereskedőnek adja át. Lichtl ugyan új művészekkel dolgoztatott, de az eredmény-nyel, művészi és anyagi értelemben egyaránt, Kisfaludy ismét elégedetlen volt, s mint Toldynak írja, az új kötet „külsője semmivel sem különb a tavalinál, sőt olyan sem. Lichtl engem csalt meg, őt meg a bécsiek.”⁴⁰ Bizonyára ebből is következett, hogy az 1831-es *Aurora* képanyagának alkotói végül újra az 1829-es kötetből már ismert Johann Ender és Michael Hofmann lesznek.

Keletkezéstörténeti útvesztők

A *Csongor és Tünde* megírásának idejéből rendelkezésünkre álló, Vörösmarty környezetéhez kötődő levelezésben szereplő néhány adat a készülő művet mindenütt *Ilonaként*, *Tündér Ilonaként* nevezi meg, azaz a forrásként szolgáló – közelebből ismeretlen – ponyvakiadvány címével vagy női főszereplőjének nevével írja le. Vörösmarty szintén ezt az elnevezést használja majd a *Hazai és Külföldi Tudósítások* egy 1830. szeptemberi számában Kerényi Ferenc által megtalált, a nyomda megjelölése nélküli előfizetői felhívásában a történettel kapcsolatban: „Csongor és Tünde (Színjáték öt Felvonásban) Meséje a’ közönségesen ösmert Tündér Ilonából van véve. [...] Vörösmarty Mihál.”⁴¹ Mivel az alább ismertetendő levelekben mindenki csak így, téma alapján, nem pedig olvasott kézirat-részletre vagy címre hivatkozva beszél a készülő munkáról, szinte bizonyosnak tekinthető, hogy Vörösmarty is kezdettől ezzel a cím-

³⁹ TAXNER-TÓTH 1987, 97. (Kiem.: G. Zs.) A kapcsolat szempontjából főleg Bowring jöhet szóba, akiről Rummy kapcsán már 1828-ban beszámol Vörösmarty a *Tudományos Gyűjteményben*: VMÖM 2000, 42. Lásd még: VARANNAI 1967.

⁴⁰ Kisfaludy Károly Toldy Ferenchez 1829. nov. 9-én. KISFALUDY 1893b, 435.

⁴¹ KERÉNYI 1992, 8. Az előfizetői felhívást lásd a *Képmellékletben*. (11. kép)

mel írt vagy beszélt barátainak a későbbi *Csongor és Tündér*ől. A kezdetben *Tündér Ilonaként* megnevezett forrás és a cím a későbbiekben háttérbe szorul Gergei Albert művéhez képest, s csak az utóbbi időben különítette el határozottan, értelmezői szempontokat is figyelembe véve Borbély Szilárd tanulmánya: „A vázlatok alapján eredetileg Tündér Ilona-mese vázára épült fel a cselekmény, a Gergei-féle Árgirus-história így másodlagosan került Vörösmarty művébe.”⁴²

Az ismert adatok szerint először szintén Toldy említi 1828. szeptember 20-án Bajzának a készülő művet, amelyre tehát később Berlinből már mint „ismert” szövegre utalhatott: Vörösmarty „egy Tündér Ilonát ír jambusoknak, több énekből fog állni. Felinél több kész, de az Aurorában már nem jó.”⁴³ A közlés alapján a Bajza–Toldy-levelezést sajtó alá rendező Oltványi Ambrus,⁴⁴ majd a mű 1992-es kiadásában Kerényi Ferenc is arra az álláspontra helyezkedett, hogy Vörösmarty eleinte epikus műfajú alkotásban gondolkodhatott: „Az első vázlat röviden összefoglalja (még szereplőnevek nélkül) a tervezett cselekményt, de nem derül ki belőle, Vörösmarty verses epikai művet vagy drámát kívánt-e témájából írni.”⁴⁵ S itt idézi Kerényi Ferenc az előbbi Toldy-levelet, bár kihagyja érveléséből a versformára utaló közlést. A műfaji ellentmondás (jambus és ének) kapcsán Fehér Géza tanulmányában magyarázatként fölmerül egy elveszett tervezet lehetősége is: „A jambusok drámára utalnak, a több ének eposzra vall, végül is a darab egyes helyeken jambusokból, de többnyire trochaikus sorokból épül fel. Az ellentmondó adatok mögött talán egy elveszett *Csongor és Tünde*-tervezet rejlik, amelynek jambikus részletei voltak. Valószínűbb azonban, hogy a ránk maradt kézirat első feléről van szó.”⁴⁶ Toldy zárványként működő, az iroda-

⁴² BORBÉLY 2006, 161.

⁴³ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, Pest, 1828. szeptember 20. BAJZA–TOLDY 1969, 443.

⁴⁴ „Vörösmarty egy *Tündér Ilonát* ír: a *Csongor és Tünde* első tervéről (amely ezek szerint eredetileg mint epikus megformálásra szánt téma merült fel) van szó.” BAJZA–TOLDY, 646. (Oltványi Ambrus jegyzete.)

⁴⁵ KERÉNYI 1992, 7

⁴⁶ FEHÉR 1974, 80.

lomtörténeti használat számára nehezen értelmezhető megjegyzése életrajzi magyarázatot kap, s ezzel lényegében semlegesítődik a mű monográfiája, Taxner-Tóth Ernő felfogásában: „Nem lehet tudni, mi okozta Toldy tévedéseit. Úgy látszik, hogy a talán nem is egészen pontos tájékoztatásból csak annyit őrzött meg emlékezetében, miszerint a költő a műfajban szokatlan verslábát használ. S mivel Toldy szemében Vörösmarty elsősorban epikus költő volt ekkoriban, énekekre gondolt, s ehhez drámai jambust képzelt. Azt se feledjük, hogy éppen ezekben a hetekben Toldyt erősen lekötötte – az idézett levélben is említett – orvosdoktori disszertációjának elkészítése. Nyilván kevesebb ideje jutott az irodalmi életre”.⁴⁷ A formai bizonytalansággal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a jambikus verselés nem feltétlenül zárja ki ebben az időszakban egy mű énekekre osztását. Az 1827-re megjelent *Auroráról* írott bírálatában Fenyéry Gyula (Stettner György) Kisfaludy Károly *Elte* című művével kapcsolatban részletezi jambikus és trocheikus sorok váltakozó alkalmazását egy eposzi, tehát énekekre tagolódó műben.⁴⁸ A Kisfaludyra jellemző formai kísérletezés, vagy – ahogyan majd Horváth János nevezi rendkívül találóan – „formai neologizmus”⁴⁹ azért is figyelemre méltó, mert ugyanabban a kötetben jelenik meg Vörösmartytól a Zrínyi-strófában írott *Tündérvölgy*, amely szemléletében és verselésében is ugyancsak az eposz megújítására törekszik. Sőt az *Aurorával*, Kisfaludy törekvéseivel való kapcsolatot a megjelentetésen kívül még a kézirat első lapján szereplő paratextus is erősítette: „Aurorába egy pap vitéz: erős lelkű ember, jó / hazafi: Nem papi lágysággal”.⁵⁰ S később ez a szerző személyét sajátos módon

⁴⁷ VMÖM 1989, 745

⁴⁸ Kizárólag a verselésre építő műfaji értelmezés egyébként sem tűnik járható útnak, hiszen Kisfaludy már maga is számottevő előzményekre építhetett az eposz versformájának megújításával kapcsolatban. Pálóczi Horvát Ádám nem sokkal korábban, 1817-ben megjelent *Rudolphiasa* például trochaikus mértéket használ, de korábban már Etédi Sós Márton, Dugonics András sem a hexameteres formával él. A példákra Szilágyi Márton hívta fel a figyelmem – köszönet érte.

⁴⁹ HORVÁTH 2007, 722.

⁵⁰ VMÖM 1967, 313. és a *Képek* második darabja. A kézirat ugyanezen lapján szereplő „Magyar kisértet” megjegyzés – a szöveget is figyelembe

tematizáló megjegyzés cserélődik majd le a nyomtatásban a műfaji definícióra (*Ómagyar rege*). Fenyéry ugyan a méltatott elsőség kapcsán főleg az eposz képszerűségére helyezi a hangsúlyt, de mindemellett Kisfaludy verstani újítása is figyelmet kap: „legújabbban az épósi nemből közöl [Kisfaludy] a 115–128-d lapokon egy gyönyörű költői képgallériát »Elte« romános Költeménye’ első Énekéből. Rec[enzens]. tudtára ez nálunk legelső próba a’ tiszta romános Eposban. [...] Az egész bájas költeményt a’ Romantika’ való szelleme lengi keresztül. ’S mennyi természet és élet vagyon a’ képekben, melly melegség ’s ragyogó színpompa a’ festésekben! melly kellemes zengésű nyelv – az aetheri zengésű trochäusok” és a „jámbusi dalnak ezen sorai”.⁵¹ Bár mindez természetesen nem ad magyarázatot Toldy közlésére, de a befejezett szöveg felől történő olvasás homogeneizáló tendenciáira figyelmeztethet a *Csongor és Tündével* kapcsolatban. A kezdeti műfaji bizonytalanság, ha egészen más formában és mértékben, bizonyos szempontból a műfaji recepció egészére jellemző marad. Feltűnő képlékenységgel tud a szöveg egymástól viszonylag távoli műfaji szempontoknak (mesejáték, tündérmese, regényes színmű, filozófiai költemény, drámai költemény, emberiségköltemény) megfelelni. A műfaji besorolás pedig előíró, latens értelmezési szempontokat is jelent.

véve – kísérletként is olvasható. Későbbi nyoma Vörösmarty *Tündér-völgy* c. epigrammájában: „...ilyet a nemigen bölcs kántor is írhat.”

⁵¹ FENYÉRY [Stettner György], 1827/1, *Tudományos Gyűjtemény*, 95. Rendkívül figyelemre méltó, amit később Horváth János ír az *Elte*, a *Csongor és Tünde* és a *Két hajós* (1828) című, Vörösmartynak ajánlott allegória formai-ideológiai összefüggéseiről: „Balladákön kívül tervezett egy nagyobb arányú elbeszélő költeményt: »romános költeményt« is, *Elte* címen (1825). Első énekéből készült el egy részlet. Formája ugyanaz, mint a *Két hajósé*, s nyelvében is hasonló szépségek díszlenek.” Illetve: „Az élet koraival megkezdett irányban halad tovább *A két hajós*. [...] Eszményiség és valóságismeret bölcs, egyedül célhoz juttató összeegyeztetését, csüggedetlen, okos küzdelmet az álomért, a megvalósulásig. *Az élet kora*: konkrétabb életvizsgálat; *A két hajós*: állásfoglalás, életelv kitűzése. Méltán ajánlja Vörösmartynak, mert a férfiaságnak vörösmartyas felfogása ihlette benne. (Versalakjával vö. *Csongor és Tünde*, meg Petőfi: *Csendes tenger rónaságán*.)” HORVÁTH 2007b, 770, 759.

Toldy a barátok által is jól ismert útitervnek s az idézett levélnek megfelelően 1830. április elején érkezik Londonból Párizsba, ahol hosszabb időt, négy hónapot tölt el, s csak júliusban indul majd tovább. A párizsi időszakban az utazási naplót már nem vezeti, de levelezéséből tudjuk, hogy a városban elsősorban gróf Apponyi Antal párizsi nagykövet támogatását élvezte, illetve Apponyi fiainak nevelőjével, a Vörösmarty által szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény*be Párizsból a grófnak a magyar öltözetet népszerűsítő, nagy visszhangot kiváltó estélyéről cikket is küldő Fekete Gáspárral találkozott,⁵² átmeneti pénzzavarából pedig Elenyák György, gróf Károlyi Ede nevelőjének közvetítő segítségével próbál kilábalni.⁵³ Elenyákról Toldy rendkívül lelkesen nyilatkozik Bajzának, dicséri hazafiasságát, s bizonyos benne, hogy Pesten majd írói körüket is gazdagítani fogja a fiatal nevelő.

1830. május 5-én, szintén Vörösmartyhoz írott levelében tér vissza Toldy újra egy rövid megjegyzés erejéig a *Csongor és Tündére*:

⁵² FEKETE Gáspár: *Magyar táncz Párisban, Tudományos Gyűjtemény*, 1829/II. A cikket 1859-ben, az estély 30 éves évfordulóján (!) újraközlí a *Vasárnapi Újság*: „E közlemény, melly megjelenésekor, mint idősebb olvasóink emlékeznek, igen örvendetes hatást gerjesztett, most sem vesztette el érdekét, midőn annak éppen 30-ik évfordulóját értük.” (*Vasárnapi Újság*, 1859/6, 65.) Fekete Gáspár a cikket egy olyan hazafias szellemiségű Csokonai-idézzel zárja, amely Toldy utazásának képviseleti jellegét is alapvetően meghatározta: „Nemes magyar tántzom! ki ősi nyelvünkkel / S ruhánkkal jöttél ki dicső nemzetünkkel, / Ki európai finnyás lakhelyeden / Máig sem szenvedtél mocskot szépségeden. / Ázsiai színben fénylik nemességed / S még a módi nem tett alacsonynyá téged, / Im a külső népek bámulják díszedet, / S tulajdon nemzeted nem becsül tégedet. Parisban, böjtelő havának, 14-én 1829.” Fekete cikke még a *Tudományos Gyűjtemény*ben: *Tudósítás Körösi Csoma Sándorról, Tudományos Gyűjtemény*, 1830. II. Kazinczy Sallustius-fordításához kér segítséget, adatokat Feketétől, s ebben ugyancsak Toldy közvetít számára.

⁵³ Bajza József Toldy Ferenchez, 1830. január 12. BAJZA–TOLDY 1969, 483. Elenyák György egy keltezés nélküli levele Toldyhoz az MTA Kézirat-tárában található: M. Irod. Levelezés 4r 63. sz. A levélben főleg Toldy könyveinek szállíttatásáról esik szó, s minden bizonnyal az utazás befejezését követően íródott.

„Mit csinál Kont, Ilona?”⁵⁴ Ahogyan a korábbi levél esetében, itt sem tudjuk, hogy Vörösmarty válaszolt-e Toldy kérdésére, de ekkor, fél évvel az idézett első Toldy-levél után mintha már nem merülne fel a tervezet, s tudtommal Toldy később sem tér vissza rá, irodalomtörténeti munkáiban pedig természetesen nem említi a bizonyára következmények nélkül maradt esetet. Vörösmartynak Teslér Lászlóhoz írott, majd egy hónappal a Toldy után keltezett levelét ismerjük, amelyben viszont csak gyakorlati jellegű kérdésekről, *A bujdosók* befejezéséről és a cenzúráztatási problémák miatt Székesfehérváron kinyomtatott mű példányainak terjesztéséről beszél barátjának: „Add tudtomra hogy[an] szállíthatom hozzád a’ könyveket, a’ Kont, vagy a »Bujdosók« már kész.”⁵⁵ Ha magyarázatot nem is, esetleg megfontolandó háttérrel nyújthat az adatokhoz a Kont-dráma körüli ismert cenzúráztatási probléma, s annak megoldása: Vörösmarty, mivel a pesti cenzor, Drescher Frigyes nem engedélyezte a mű megjelentetését, Fehérvárra, régi tanárához, Szabó Chrysostomhoz vitte cenzúráztatni a munkát. Az enyhébb cenzurális lehetőségek mellett az ottani nyomda, bár sokkal szerényebb technikai lehetőségekkel, kevésbé tetszetős betűkkel, de ebből következően olcsóbban is dolgozott, mint a pesti kiadók, s így jelent meg végül a *A bujdosók* Számmer Pál kiadásában, ugyanott, ahol 1831 elején a *Csongor és Tünde* is. A későbbiekben majd látjuk, hogy ez a megoldás, a pesti cenzúra miatt a nyomtatás áthelyezése szinte gyakorlattá vált Vörösmarty baráti körében a húszas évek végén. De rendkívül fontos különbséget tenni a hosszabb terjedelmű, például drámai művek, *A bujdosók* és a *Csongor és Tünde*, illetve a lírai szövegek között. Míg az utóbbiaknak a pesti kiadványok, a *Tudományos Gyűjtemény* vagy az *Aurora* helyett megjelenési közeget tudott biztosítani például a kassai, a pestinél enyhébb cenzurális mércét alkalmazó *Felső-Magyarországi Minerva*, a hosszabb terjedelmű művek esetében komoly megjelentetési problémát jelentett a cenzúra tiltása. Vörösmarty életművében szinte példaértékűnek

⁵⁴ Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Párizs, 1830. május 5. VMÖM 1965a, 272.

⁵⁵ Vörösmarty Mihály Teslér Lászlóhoz, Pest, 1830. június 1. VMÖM 1965a, 273.

tekinthető az említett két mű egymással csak látszólag párhuzamosan futó kiadástörténete. A *bujdosók* cenzurális tilalma, a mű hosszú átdolgozási időszaka alatt, de még a megoldás jelentő fehérvári engedélyeztetés és kiadás *előtt* jelentkezik egy újabb probléma, a *Csongor és Tünde* megjelentetése. Toldy útja, levele a párizsi kiadás teréről (1829. november) ebbe az *átmeneti* intervallumba illeszkedik, s burkolt, de – úgy tűnik – mégis alternatívát jelentő megoldást kínál föl. Bajza *A bujdosókról* 1830. január 12-én írja, hogy „Vörösmarty már vége felé jár Kontnak s nem sokára kész lesz vele. Fejérvára viszi kiadni, mert itt nem engedi meg a censor.”⁵⁶ Stettner pedig Kazinczynak számol be 1830. március 1-jén közvetlenül a megjelenés előtti fázisról: „Vörösmarty elkészítette *Kont*-ot s Fehérvára ment nyomtatni, mert azt *hiszi*, hogy ott a censura szabadabb. Én félek, hogy ott sem engedik meg nyomtatni.”⁵⁷ Vörösmarty viszont *ekkor* már jól ítélte meg a lehetőségeket, s így jelenhetett meg végül májusban a mű. Sőt a fehérvári nyomdában rejlő alternatívát később az ekkor még skeptikus Bajza is kihasználja majd, s ugyanott tudta publikálni a Conversations-lexikoni pörben Döbrentei ellen írott cikkeit. A nyomda tulajdonosa, Számmer Pál az egyik alkalommal azt a komoly pénzbeli büntetéssel járó kockázatot is vállalta, hogy impresszum nélkül jelentette meg a kiadványt.⁵⁸ De újra hangsúlyozni szeretném, hogy mindez már jóval Toldy elutazása és az 1829-es levél után történik, azaz a *Csongor és Tünde* fehérvári kiadására adott magyarázatok, *A bujdosók* mintaként szerepeltetése csak az 1830-as évtől tekinthetőek érvényesnek.

⁵⁶ Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1830. január 12. BAJZA–TOLDY 1969, 485.

⁵⁷ VMÖM 1962, 363. (Kiem.: G. Zs.)

⁵⁸ „A röpirat kinyomtatásának nem lett következménye, bár a hatóság azt is kifogásolta, hogy »Szamer [!] Pál fehérvári nyomdász neve a mű utolsó lapján nincs feltüntetve.« Ez igen súlyos vétségnek számított, hiszen a helytartótanács már 1761. május 2-án elrendelte, hogy minden nyomtatványon fel kell tüntetni a kiadás helyét és évét, továbbá a könyvnyomató nevét. 1780. március 13-án pedig azt is kihirdette, hogy a könyvvizsgálati szabályok ellen vétő könyvnyomatók első alkalommal 100 forint bírsággal büntetendők, másodízben pedig »könyvnyomató jogosítványuk elvesztésére ítélendők«”. FRIGYIK 2003, I, 86–87.

Vörösmarty János Gyulai Pálhoz írott visszaemlékezése alapján került be *Vörösmarty életrajzába*, s azon keresztül a Vörösmarty-szakirodalomba magyarázatként a *Csongor és Tünde* székesfehérvári megjelenésével kapcsolatban a pesti cenzúráztatás problémája. Vörösmarty János 1864-ben az életrajzon dolgozó Gyulainak Vörösmarty Fehérvárra költözéséről érdeklődő kérdésére válaszolva,⁵⁹ mintegy mellékesen ír a mű keletkezéséről is: „Hogy Mihály bátyám 827 Fehérvárott akart volna lakni, nem tapasztaltam, sőt ellenkezőt, mert kisvárosba v[agy] faluba meg nem maradt mulatni se – hanem Pest vagy pusztán, pusztán szeretett nagyon lenni – de 827 tartózkodott egy nyáron Vörösmarty Zsigmond Unokabátyánknál Kis Keszibe, Fehérvárhoz 1 ½ órányira Gróf Nádasdy Tamás jószágán – az unokabátyánknak Urhidán és Ságbon szőlője volt és csaknem naponkint oda ki kocsiztak, vagy vadászva ki ballagtak, a lakásánál is nagy kert nagy méhes, a Szőlőbe szép gyümölcsös és Méhes – ezekbe találta magát jól Mihály bátyám, nagyon jól, mert nyáron a nép a mezőn lévén kertekbe csak reggel, nappal csak méhek dongása más nem háborította, itt sokat is dolgozott bátyám itt írta ugy emlékszem a *Tünde és Ilma* című munkáját mellyet Pesten, a Censurán vissza vetettek, hanem a Fehérvári Censor akkor Iskolai Director bátyámnak tanára volt és nagy öröme volt mindig bátyám szép magaviselete és esziben, nem tett akadályt, a munka ki nyomtatott – hanem a *Két Szomszédvár* is itt készült.”⁶⁰ Gyulai a levélnek megfelelően elfogadja a *pesti* cenzúráztatással kapcsolatban Vörösmarty János visszaemlékezését, s próbál okot is keresni az „ártatlan” mű visszautasítására. Az ő nyomán válik majd a szakirodalmi használatban a Tudós monológja az elutasítás egyik magyarázó elvévé. Gyulai ugyanis analógiaként, a kiadás idejére visszavetítve összekapcsolja a Vörösmarty-mű engedélyeztetésének hátterét a *Magyar Szion* című egyházi lap egyik 1838 körüli cikkével: „Min akadhatott fenn a censura ez ártatlan műben, alig sejthetni, ha csak

⁵⁹ ZSOLDOS 2001, 33–34.

⁶⁰ ZSOLDOS 2001, 122. A levél figyelemre méltó vonása, hogy Vörösmarty János nem általában a cenzúráról, hanem a *pesti*, tehát a Drescher Frigyeshez köthető (ti. a budai cenzor ekkoriban Nagy Antal volt) hivatalról beszél.

a tudós magánbeszédein nem, mely miatt a Szion című egyházi lap, ha jól emlékszem, még 1838 körül is nagy zajt ütött.”⁶¹

A Gyarmathy János által szerkesztett, 1838 januárjától megjelenő *Magyar Szion* egyik, *Az ész szava a' gyónásról* című cikkének első sora talán valóban a Tudós monológjának felütését idézi,⁶² azonban sem a mű címe, sem Vörösmarty neve nem bukkan föl a szövegben, tehát *nagy zajt* nemigen keltett az írás: „»Ész az Isten« mond a' költő felmelegült képzeletben, valamint a' zsoltárban az esztelen: nincs Isten ugymond vad szívében: – Ezen istenített ész mondja ki tehát a Romai katolika egyházban zsenigéjétől napjainkig divatozó gyónásról ítéletét. Ugy, de kik azok, kik az észnek részre hajlatlan ítéletét e' tárgyban kimondhatják?”⁶³ A cikk ezt követően a „szabadelmű”, azaz liberális filozófusokat és teológusokat hozza föl példaként (Voltaire, Rousseau etc.), de sem itt, sem a cikk folytatásában nem tér ki Vörösmartyra, nem támadja a művet. Nincs nyoma a támadásnak a másik, névtelen szerzőtől származó cikkben sem, amely a májusi lapszámtól kezdődően hosszasan foglalkozik majd *Ész és religio' viszonyával*. A kontextus, a szerkesztői célkitűzés alapján sokkal valószínűbb, hogy a cikkeknek semmi köze a Vörösmarty-műhöz, s a lap a műtől függetlenül, a felvilágosodás északultusával szemben próbálja visszanyerni az egyház és a gyónás korábbi tekintélyét. A *Magyar Szion* 1838-ban Kölcsey temetéséről, a költőnek a jobbágyokhoz való viszonyáról kezd el közölni olyan, Kölcsey személyét, bontakozó kultuszát meglehetősen durván támadó cikkeket, amelyek valóban nagy port kavartak az akkori irodalmi- és közéletben egyaránt.⁶⁴

Természetesen a *Csongor és Tündével* kapcsolatban a fentiek nem zárják ki Vörösmarty János közlésének lehetséges igazságát, Gyulai véleménye pedig az egyházi lap támadása nélkül is elfogadható

⁶¹ Idézi: VMÖM 1989, 746.

⁶² „Erő az Isten! Úgy kell lennie, / Ész és erő, vagy inkább még erő: / Erő az ész is, mert uralkodik” etc.

⁶³ *Magyar Szion* 1838, 119. (A helyesírás eltérései az eredetiben.)

⁶⁴ Köszönettel tartozom Zákány-Tóth Péternek, hogy a cikksorozatra felhívta a figyelmemet. Kölcsey és az 1838-as *Szion*-beli vita háttéréhez: LUKÁCSY 1995, 126–134; KERÉNYI 2002, 74.

érv, de az eset nélkül az érvelés is veszít erejéből. A monológban szerepel olyan, Schelling és Kant hatására emlékeztető gondolatmenet, illetve önmagában is kiemelhető rész, sor (pl. „még istenem sincs”), amely a cenzúra tűréshatárán kívül eshetett,⁶⁵ s talán a cenzúra miatt cserélte Vörösmarty a három vándor egyikének nevét a semlegesebb Fejedelemre az eredeti Király helyett. Erről azonban semmilyen bizonyos állítást nem tudunk tenni. Az átdolgozásra viszont a keletkezéstörténet szerint csak *A bujdosók* megjelenése után kerülhetett sor. A kérdésnek a berlini Toldy-levél ismeretében azért lehet jelentősége, mert feltehető, hogy a levél leghangsúlyosabb része, a tervezett *tréfa* már a cenzúrán visszautasított műre vonatkozik – ebben az esetben viszont 1829 novembere előtt be kellett nyújtania Vörösmartynak a szöveget a cenzúrához. Vagyis a mű talán az 1830-ra kiadott *Aurorában* jelent volna meg eredetileg, s a cenzúra a szokásos nyári, kora őszi időre, Toldy elutazása előtti időszakra esett. A levélrészlet s Vörösmarty János közlése alapján ugyanis külső nézőpontból nem dönthető el egyértelműen, hogy Toldy mire is kérdez rá Vörösmartytól az *Ilona mit csinál?* mondattal: elkészült-e már a szöveg, vagy pedig döntött-e Vörösmarty a már kész, de a cenzúrán elutasított mű változatlan, esetleg átdolgozott kiadásáról? Az utóbbi helyzet lehetne az egyik magyarázat arra, hogy – hiszen Toldy még máshogy tudja 1828-ban – miért önállóan, s nem a tervnek megfelelően az *Aurorában* jelent meg a színmű. A zsebkönyv esetében természetesen nem lehetett volna követni azt a gyakorlatot, hogy a pesti cenzúrát megkerülve nyomtatja ki Kisfaludy az *Aurorát*, hiszen ekkor már szerződést kötött Kiliánnal a kiadásra, tehát – lemondva az ottani közlésről – kényszerűségből is a mű önálló kiadására helyeződik a hangsúly. A kérdésnek a keletkezéstörténeti apróságokon túlmenően azért lehet jelentősége, mert Vörösmarty népiességének értelmezésében a *Csongor és Tünde* alapvető szerepet játszik a 19. századi, sőt még a Babits-tanulmányok utáni, társadalomtörténeti szempontú anyagban is. A népi regiszterből származtatott történet saját kezdeményezésű feldolgozása és megjelentetése egy olyan önálló, tudatos kapcsolódás jel-

⁶⁵ SASHEGYI 1938 (Drescher Frigyesnek a vallást érintő tiltásaira vö. 92–99.); MÁLYUSZNÉ 1985.

képe lesz az irodalomtörténeti elbeszélésekben, amely – ha ezzel szemben figyelembe vesszük az *Aurora* kontextusát – túlértékeli, szinte kizárólagossá teszi a (nép)mesei anyag szépirodalmi felhasználásának szándékát. Másrészt a kiadástörténeti, életrajzi háttérrel kiegészített és oda vissza is csatolt értelmezésekben a mű a populáris, népszerű kiadás *eredendő* szándéka felé tolódott el, s nem kapott szerepet az a kényszerhelyzet, amely esetleg nem az önálló, hanem az *Aurora*-beli megjelenést kizáró szituáció után jött létre. Mindez pedig meghatározza azt az olvasói közönséget is, amellyel Vörösmarty esetleg kapcsolatot próbált teremteni, a kérdésnek tehát főleg befogadástörténeti szempontból lehet jelentősége.

Gyulai által *Vörösmarty életrajzában* és a szövegkiadásban hagyományozott keletkezéstörténetről fontos megjegyezni, hogy Vörösmarty János az idézett levélben 1827-et írt, s a dátumot később, más tintával javították át 1829-re. Feltételezhető, hogy maga Gyulai, ugyanis ő már 1829-re teszi a *Csongor és Tünde* megírását, s nem valószínű, hogy más is használta volna időközben a forrást, Vörösmarty János levelét. De ebben a kérdésben sem lehetünk bizonyosak, hiszen Gyulai éppen az 1827-es évre, Vörösmarty életének legválságosabb időszakára kérdezett rá,⁶⁶ s Vörösmarty János a kérdésre adott válasz után tér át azokra a művekre, amelyeket emlékezete szerint ott, de *nem* feltétlenül akkor írt Vörösmarty. A levél, a tájékoztatás egyértelműen az 1827-es Pestről Fehérvárra költözésre, az ügyvédi pálya tervezett felvállalására vonatkozik, s abból bontakozott ki az egyéb információ.

Horváth János *Vörösmarty drámáiról* tartott egyetemi előadásai-ban így foglalja össze – részben Gyulai nyomán – a legfontosabb tudnivalókat: „A tárgy már 1821-ben érdekelte; Gyergyai versének megküldését akkor (Börzsönyben) kérte Sallay Imrétől. 1829-ben határozta el, hogy megírja *Csongor és Tündét*, akkor még *Tündér Ilona* címen; barátai tudtak e szándékáról (Toldy). Az *Aurorának* szánta; 1829–1830-ban megírta (közben félbehagyta Kont miatt); komolyan 1830 márciusától fogva látott hozzá, Kont elkészülte után. A pesti censor visszavetette, a székesfehérvári (volt tanára)

⁶⁶ „4.) Igaz-e, hogy Vörösmarty 1827 körül Fehérvárra akart mint ügyvéd letelepedni?” ZSOLDOS 2001, 33.

engedélyezte. (A censor min akadhatott fenn?) Gyulai úgy sejti, tán a tudós monológián, mely miatt a Szion még 1838 körül is nagy zajt ütött: III. 479. Vajon nem ily kifogások megelőzése végett keltezte-e Vörösmarty a Csongor és Tündét »a pogány kunok idejéből«?»⁶⁷ Ez az utolsó sorban megfogalmazott, a feltételezett cenzúráztatással kapcsolatos kérdés kerül majd át és szilárdul meg újabb magyarázatként azoknak a tanulmányoknak a nagyobb részében, amelyek egyáltalán kitérnek a mű időjelölésére, a pogány kunok idejére. Másrészt valószínűleg Gyulai keletkezéstörténeti adata (1829–30) került be Horváth János összefoglalásába, viszont mint láttuk, Toldy már 1828. szeptemberében egy olyan műről beszél, amelyből „[f]elinél több” elkészült. A kérdésnek ebben az esetben sem a mű minél aprólkosabb keletkezéstörténeti feltárása miatt van jelentősége, hanem a már említett kontextus tudatosítása miatt. Toldy közlése szerint eredetileg az *Aurorába* írt műhöz hangsúlyosabban figyelembe veendő mind az *Aurora* (főleg 1827 utáni) szépirodalmi és képi kontextusa, mind pedig Kisfaludy Károly kezdeményező szerepe.⁶⁸ Továbbra is kérdés marad viszont, hogy milyen okok miatt nem jelent meg végül a mű az *Aurorában*, van-e egymást kizáró, például cenzurális összefüggés a tervezett kiadás és az *Aurora*-beli közlés elmaradása között? A keletkezéstörténet kérdései közé tartozik, hogy a párizsi kiadástervet követő 1831-es *Aurora* (megjelent 1830 októbere után) Vörösmartytól két epikus munkát, a töredékként publikált *A Délszigetet* és *A Romot* közli, s utóbbi mű elé egy olyan rézkarcot helyez, amely eredetileg – mint azt az *Aurora* rézkarcait elemző szakirodalom megállapította – *nem A Rom*, hanem valamilyen más, ismeretlen mű mellé készülhetett.⁶⁹

Vörösmarty 1830 szeptemberében, szokatlan módon, a gyakorlatnak és a kiadói érdekeknek, szerződési szokásoknak ellentmondó

⁶⁷ HORVÁTH 2007c, 943–944

⁶⁸ A teljesen aligha elhanyagolható kapcsolódásra példa a *Tündérvölgy* már említett kézírata, amelynek alcímében – mint már szintén utaltam rá – Vörösmarty szerző és szöveg időbeli-formai összehangolására tesz rendhagyó kísérletet: „Aurorába egy pap vitéz...” etc.

⁶⁹ BOGYAY 1962, 17; VAYERNÉ 1967, 172; VAYERNÉ 1973; ZENTAI 2007, 179–180.

formában, a nyomda megjelölése nélkül teszi közzé az előfizetői felhívást, s terjeszteti azt a pozsonyi országgyűlésen is.⁷⁰ Tehát ekkor már bizonyos, hogy nem az *Aurora* fogja közölni a művet, hanem önállóan jelenik meg, bár a közlés elmaradását Toldy levele miatt korábbra, 1829-re is tehetjük. Az *Aurora* 1831-es kötetének megjelenéséhez érdemes hosszabban idézni Bártfay László Kölcsseyhez 1830. október 21-én írott levelét: Kisfaludy Károly megrázó egészségi állapotáról írott beszámoló mellett ugyanis pontos képet kapunk az az évi almanach megjelenéséről, illetve valószínűsíthetjük azt is, hogy 1830 nyaránál, őszénél korábbra kell helyeznünk az *Aurorában* *A Rom* elé kerülő rézkarc képi előzményének és megrendelésének az idejét. „Hanem, szegény Kisfaludy! nagyon oda van; bár életben maradjon. Úgy annyira kiaszott az, Édes Ferim, hogy a’ Kifejezés’ legvalóbb értelmében **csont és bőr**. – ’S a’ szál ember, ’s ki nyugtalan vala mint füst, ott hever erőtlenül a’ tehetetlenség’ iszonyú lelki kinjában, ’s köszönné is, hogy ismerősei, barátjai unal-

⁷⁰ KERÉNYI 1992, 8. A Kerényi Ferenc által megtalált és publikált, a „*Hazai s Külföldi Tudósításokban*, 1830. szeptember 22”-én közzétett, egyleveles nyomtatványként csatolt *Előfizetői Jelentést* nem találtam a lap és melléklapjának szegedi példányaiban, tudtommal csak a bizonyára Kerényi Ferenc által is használt OSZK-példányban lelhető fel. A betűtípus, a nyomtatvány betűinek a kopása alapján kijelenthető, hogy az *Előfizetői Jelentés* Számmer Pál fehérvári nyomdájában készült, ugyanott, ahol korábban *A bujdosók*, majd pedig a *Csongor és Tünde* is. Kerényi Ferenc a lap 1830. szeptember 22-i példányában találta meg a bekötetlen *Jelentést*, egy később ismertető Helmeczy Mihály-levél pedig 1830. november 20-án számol be az országgyűlésen terjesztett példányokról, tehát viszonylag közel esik egymáshoz a két időpont. A sikertelen országgyűlési gyűjtést követően kerül majd sor második fázisként az actiákkal történő megjelentetésre. Arra nincs adatunk, hogy Vörösmarty ponyván is szerette volna értékesíteni a művet, tehát a színmű ebből a szempontból semmiben nem különbözik korábbi drámáinak megcélzott olvasói közönségétől, kiadástörténetétől. Ezúton is szeretném megköszönni Frigyk Katalinnak, a Számmer-nyomda és -család monográfiájának az előfizetési jelentés fehérvári nyomtatásával, a betűtípusok azonosításával kapcsolatos megerősítését, illetve a nyomda működéséről, kiadványairól adott részletes és önzetlen felvilágosítását.

maiban látogatják, 's ismét fáj is neki, ha látogatják. [...] Nyújts Édes Ferim Károlynak is vigasztalást; igen könnyen lehet ma-holnap elköltözik, 's akkor érdemeid' száma nagyobb lesz Isten előtt. – Küldj dalaidból néhány darabot az Auróra' számára: bizony meg fogod örvendeztetni. Ennek kiadásán nem kevéssé töprenkedik, 's Bajza magára vállalá a' már folyamatban lévő nyomtatás és correctura' gondjait. – Szobránci dalod: »Hol van a' hon' sa't« minden legkisebb változtatás nélkül keresztül ment a' Censurán, de illy czím alatt: Zrinj' dala. Ennek Kis[faludy]. nagyon örült, midőn Aug. ban meghoztam; örült, hogy az Aurórában kijöhet; 's igen nagyon fog örülni, ha zsebkönyvét (élteben talán az utolsót) nagy becsű 's köz kedvességű darabjaiddal ékesítheti. Rajtad áll Kedves Barátom mit és mennyit adj; mi mindnyájan felettébb fogunk örvendeni, ha men-nél többet adsz. Csak arra bátorkodlak még megkérni Édes Ferim, ne halasszd sokára, mert a' nyomtatás folyton foly.”⁷¹ A Fehérvárott tartózkodó Vörösmartyt, mint azt más összefüggésben már idéztem, Stettner György fogja majd értesíteni 1830. november 22-én egy rövid levélben Kisfaludy Károly haláláról: „Kisfaludynk holnap 3 óraker temettetik, meghalt tegnap 2½ óraker.” Ugyanebben a levélben tájékoztatja Stettner Vörösmartyt az Akadémia igazgatósági ülésének döntéséről, miszerint a nyelvtudományi osztály tagjává választották „500 Convent frt. fizetéssel”.⁷² Váczy József napjainkra elfeledett levélközléséből az is megtudható, hogy Vörösmarty a *Csongor és Tünde* nyomtatásával kapcsolatban utazott Fehérvárra november 19-én. Az 1830. november 18-án Pozsonyban, az országgyűlésen tartózkodó Helmezy Mihályhoz Bártfay Lászlótól írott, Horváth Döme másolatában fennmaradt levél nagyobb része Vörösmarty szóbeli beszámolóját idézi Kisfaludy állapotáról: „Tegnap estve nálam lévén Vörösmarthy [sic!], kérdém, régen volt e Károlynál? Most jövök onnan, felelte.” A levélből kiderül, hogy a haldokló Kisfaludyhoz – bizonyára orvosi jellegű segítségért is – Toldyt kellett hívni az előző éjjel. A levél Helmezynek és a *Csongor és Tünde*

⁷¹ Bártfay László Kölcsy Ferenchez, Pest, 1830. október 21. KÖLCSEY 2007, 300.

⁷² Stettner György Vörösmarty Mihályhoz, Pest, 1830. november 22. VMÖM 1965a, 279–280.

névvel meg nem nevezett, de az előfizetők gyűjtésével szintén megbízottaknak szóló szemrehányással zárul: „Miért nem küldtetek szegény Vörösmartynak előfizetőket Csongor és Tünde’ kiadhatására? – Most kénytelen ismét actiákat kéregetni ’s holnap Fejérvárra megyen, ha [hátha] lehetséges lesz a’ nyomtatóval végezni.”⁷³ Az előfizetői felhívást, mint már idéztem, két hónappal korábban, még nyomda megjelölése nélkül tették közzé, ezért nehéz egyértelműen eldönteni, hogy milyen kiadásra vonatkoztatható a levélíró szemrehányása. Nem deríthető ki a levélből az sem, hogy a megegyezés új helyzetre vonatkozik-e, azaz egy előfizetők nélküli kiadás intézésére, vagy pedig egy már folyamatban lévő megegyezés módosítására próbálja rávenni Számmer Pált Vörösmarty, hogy részvényesekkel is hajlandó legyen elkezdeni a kiadást.⁷⁴ A *Csongor és Tündéről* a fehérvári nyomda számadáskönyvében az első bejegyzés a cen-

⁷³ VÁCZY 1932, 86. Váczy József ismeretlentől írottként publikálta a levelet, viszont a levélben említett személyek és a nemrég megjelent Bártfay *Naplói* alapján Bártfay László a levél írója. Köszönettel tartozom Kalla Zsuzsának Bártfay László szerzőségének megerősítéséért. Az adatok ellenőrzése közben bukkantam rá, hogy a Váczy József által publikált levél előtte már kétszer is megjelent. Volf György közlését (VOLF 1880, 76) a *Csongor és Tünde* kiadására vonatkozó rész nélkül átveszi Bánóczy József is Kisfaludy Károly életrajzában (BÁNÓCZI 1883, 382). Volf György Kazinczy Ferenc, Bánóczy pedig Szemere Pál leveleként azonosítja a másolatot. A „saját birtokában levő eredetiből” származó átiratban Volf György még közölte a Váczy József által később olvashatatlanként jelölt nevet is: „Taschnert csókolom!” (VOLF 1880, 76) Minden bizonnyal Tasner Antalról (1808–1861), előbb gr. Andrássy György, majd pedig 1833-tól Széchenyi István titkáráról van szó, aki munkája miatt valószínűleg Pozsonyban tartózkodhatott ekkoriban. Az adatok alapján sem Kazinczy, sem Szemere Pál nem lehet a levél írója, utóbbi felesége, Szemere Krisztina például már 1828-ban meghalt.

⁷⁴ Frigyk Katalin szíves közlése szerint sem az *Előfizetési Jelentés* ki-nyomtatása, sem a „nyomtatóval végezni” szókapcsolat nem jelenti feltétlenül azt, hogy Vörösmarty a fehérvári utazás előtt már megegyezett volna Számmer Pállal. Hozzátehetjük, hogy a *Jelentésben* szereplő, az előfizetés lebonyolításával megbízottak között inkább csak Vörösmarty környezete, ismerősei, s nem Számmer Pálnak a prenumerációval foglalkozó, szokásos megbízotti névsora szerepel. De figyelemre méltó,

zori engedélyt követően, 1831 februárjából származik.⁷⁵ Bártfay László levelének fontos információja, hogy Vörösmarty a Kont-dráma kiadásánál már alkalmazott, Bajzától eredő megoldáshoz kénytelen ismét folyamodni, azaz a *Csongor és Tünde* is (bár erről nem ismerünk részleteket) minden jel szerint *actiák*, részvények gyűjtésével jelenik majd meg. Az *actiákkal* kapcsolatos tudnivalókat, a vonatkozó levelezést *A bujdosók* kapcsán ismertette a kritikai kiadás jegyzeteiben Fehér Géza, ezért itt csak erre a kötetre utalok.⁷⁶ A *Csongor és Tünde*, bár a szeptember közepi-végi előfizetési felhívás szerint a nyomtatást a költségeken kívül „egyébb semmi sem” hátráltatja, már nem jelenik meg az eladás szempontjából rendkívül fontos, szeptember 8-tól december 20-ig tartó pozsonyi országgyűlésre, illetve a november 15-én kezdődő Lipót-napi vásárra.⁷⁷ Téves tehát az a régebbi szakirodalmi adat, amely a mű megjelenését Helme-czynek az országgyűlésről Toldyhoz írott levelére alapozva, 1830.

hogy a megbízottak között már ott találjuk a későbbi cenzort, Szabó Chrysostomot is.

⁷⁵ „*A bujdosók* és a *Csongor és Tünde* első kiadásának engedélyezése és megjelenése Székesfehérvárott történt. A cenzor személyét titokban tartja Vörösmarty és író társainak köre. Segítségével négy olyan kiadványt sikerült kinyomatniuk, amelyet a budai cenzor (Drescher) nem volt hajlandó engedélyezni. Az említett nagy jelentőségű drámákon kívül Bajza röpirata, majd annak »toldaléka« készült itt a Conversations-lexikon ügyében.” FEHÉR 1964, 484. Fehér Géza, akárcsak a nyomda későbbi monográfiája, kitér a pontos rendtartásra is: „A cenzori iratok kétségtelesen igazolják az első ízben Vörösmarty János által nyújtott adatokat a cenzor személyét illetően. Pontos meghatározzák a cenzori elbírálás, a kinyomatás idejét és az elkészített példányok számát.” FEHÉR 1964, 491. A *Csongor és Tündére* vonatkozó cenzori bejegyzés: „Elenchus Opusculorum in Typographia Alba-Regalensi impressorum Trimestri secundo 1831. Mense Februaris Csongor és Tünde. Színjáték öt Felvonásban, írta Vörösmarty Mihál. Impressorum in exempl. 500, et revisum per Censorem Localem. Albae Regiae die 7^o Maji 1831. Joannes Chrysost. Szabó Gym. Director et Revisor Loc.” FEHÉR 1964, 490. (A második trimeszter a február, március és április hónapokat jelentette.)

⁷⁶ VMÖM 1962, 365–366.

⁷⁷ A Lipót-napi vásár, s általában a „sokadalmaknak” könyvkiadásban betöltött szerepéről: KERÉNYI 2002, 11–13.

novemberére teszi.⁷⁸ Helmeccy a levél két részletében is, de *nem* a megjelent könyvről, hanem – ahogyan ez az első részletből ki-
derül – a nyomtatott előfizetői felhívás példányairól ír Toldynak:
„Vörösmartynak Csongorját és Tündéjét Országos pártolásra nem
volt eresztetni tanácsos mert kevés példány vala legalább nálam az
Előfizetési jelentésből.” Illetve a tévedést okozó, önállóan idézett
sor: „Nálam száz példány is alig volt Csongor-Tündéből, itt pedig
legalább hatszáz kell még most is.”⁷⁹ Az ismert fehérvári cenzúra-
engedély dátumának ismeretében a felhívás tehát annyival egészít-
hető ki, hogy a műhöz, ahogyan arról Bártfay levele beszámol, nem
sikerült az országgyűlésen a tervezett nyomtatás megkezdéséig
a szükséges számú előfizetőt megtalálni, s ezért csak a következő év
februárjában, új fizetési formával kezdődhetett majd el a munka.
Azt, hogy végül kik vásároltak actiákat a *Csongor és Tündéhez*,
nem tudjuk, hiszen ebben az esetben, az üzleti jelleg miatt, nem volt
szokásos feltüntetni az actiákat vásárlók neveit.

A keletkező történeti és cenzurális problémákat azért tartottam
szükségessnek részletesebben idézni, hogy láthatóvá váljon néhány,
a Vörösmarty-mű korszakolását, kontextusát s a mű értelmezését is
befolyásoló irodalomtörténeti vélemény eredője. A cenzúra hátte-
réhez, Vörösmarty viszonyulásához kevésbé tartom valószínűnek,
hogy eleve (azaz időjelöléssel a műbe írva) hajlandó lett volna
kompromisszumot kötni a megjelentetés érdekében. Ezt részben *A buj-
dosók* említett publikálása is mutatja: miután a pesti cenzor nem
engedélyezte a mű kiadását, azt Fehérváron oldotta meg.⁸⁰ A pesti

⁷⁸ WALDAPFEL 1935, 303: „1830. november 20-án Helmeccy sajnálkozva
írja Toldynak Pozsonyból, hogy az akkor újonnan megjelent *Csongor
és Tündéből* csak 100 példány volt nála, »itt pedig legalább hatszáz kell
még most is – sőt országgyűlés elein ezer is kevés«.” Fülöp 1978, 79.

⁷⁹ Helmeccy Mihály Toldy Ferenchez „Pozsony 9[novem]ber 20kán 1830”.
MTA Kézirattár, M.Irod. Levelezés 4-r. 68.sz. Az országgyűlés kezde-
tére (szept. 8.) – „országgyűlés elein” – közvetve Helmeccy is céloz.
Köszönettel tartozom Szilágyi Mártonnak, hogy a datálás feloldásával
kapcsolatos tévedésemre felhívta a figyelmemet.

⁸⁰ VMÖM 1962, 364: „A baráti, szűkebb körben való terjesztés célja te-
hát a cenzor védelme és Vörösmarty önvédelme lehetett. A levelezésből
arra következtethetünk, hogy *A bujdosók* könyvárusokhoz nem adható.

cenzúra viszont még évekkel később, 1842-ben is úgy nyilatkozik a szövegről, hogy ha az akkor kerülne benyújtásra, nem kaphatná meg a nyomtatási engedélyt, de az utólagos betiltással már felesleges lenne felhívni a közönség figyelmét az egyébként értéktelen és előadhatatlan műre.⁸¹

„Drescher törül”

Az Aurora-kör és a cenzúra viszonya az 1820-as évek második felében

Toldy 1829-es berlini levelének a saját munkájára vonatkozó utasításából is megállapítható, ha egyáltalán felmerült a csonkítás, a szerzői autonómia megsértése, ezekben az években már a minimális kompromisszumot jelentő megoldást is próbálták elkerülni az Aurora-kör tagjai. „A’ mi a’ jelen küldeményemet illeti, kérdezze Horvátot [Horvát Istvánt], voltak e’ Béla alatt már Minoriták, hogy parenthesesimmal bakot ne lőjek. Azt ohajtom, hogy a’ deczemberi kötet ezzel kezdődjék; ha a’ censor *egy szót* töröl, vegye vissza ’s adja Bajzának, hogy az Kassára küldje; a’ levél’ portóját Bajza fogja akkor kifizetni.”⁸² A Toldy által kiemeléssel is nyomatékositott tiltás s az engedélyeztetés Kassára vagy Fehérvárra való áthelyezése

Erre utal a mű cenzúrájának eddig feltárt története, a fehérvári cenzorral kapcsolatos megjegyzés és maga a tény, hogy a budai cenzúra – a kevés fennmaradt utalás szerint – ellenezte a kiadást.” A megállapítás módosítandó. *A bujdosók* és a *Csongor és Tünde* is bekerült a könyvkereskedői hálózatba, s erről a *Hazai és Külföldi Tudósítások* hirdetési rovata adott tájékoztatást. *A bujdosók* az 1830. május 22-i Nro. 41., a *Csongor és Tünde* az ugyanott 1831. márc. 5-én megjelent Nro. 19. számú hirdetés szerint „Eggenberger, Hartleben, és Müller Könyvárosoknál” volt kapható. Mindkét adatot Frigyk Katalin bocsátotta rendelkezésemre – ezúttal is köszönöm.

⁸¹ VMÖM 1962, 366–367.

⁸² Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Berlin, 1829. november 12. VMÖM 1965a, 245. Vö. még Fábián Gábor Vörösmartyhoz 1828. május 11-én írott, rendkívül tanulságos, a belső és külső cenzúra lényeges vonásait érzékletesen összefoglaló levelét: „Ha már a’ Censura még ott is

ekkor tehát már szinte *gyakorlatnak* tekinthető hasonló esetekben. Az 1830 elején Göttingenből keltezett, Bugát Pállal közösen kiadott orvosi szótárról intézkedő Toldy-levél alternatíva keresése nélkül, szinte utasítja Vörösmartyt a pesti cenzúra mellőzésére: „Ezeket Bugáttal minél előbb közleni akkor se feledd-el, ha Kassára menne a’ darab; de csak el ne késsél vele. 2) A’ censurát Lenhossékra kell bízni, Drescher törül.”⁸³ Hasonlóan nyilatkozik a cenzúrával kapcsolatban Fábíán Gábor, de ő, távol a pesti irodalmi élettől, már azt tartja megfontolandónak, érdemes-e a cenzúráat ismerve egyáltalán irodalmi polémiaiba kezdeni egy frissen megjelent német nyelvű irodalmi lap, a *Die Biene* ellen: egy „hasonló harcra nagy kedvem volna magamnak is keveredni; ha a’ tárgy kényes volta miatt attól nem lehetne tartanom, hogy a’ nemzet- és ember-just tapodó gyalázatos Censura Manifestumomat közre kelni nem fogná engedni.”⁸⁴ Az ekkoriban már Aradon élő Fábíán esetében a helyzethez való viszony ugyan más, de a helyzet megítélése nem különbözik a pesti barátokétól.

Az 1820-as évek második felében a Vörösmarty-művek cenzúráztatási problémáit vázlatosan áttekintve számos olyan esettel találkozunk, amelyek – olykor szinte a tartalomtól függetlenül! – indokoltta tehetik a *Csongor és Tündének* a szokásostól eltérő megjelentetési tervét, vagy esetleg magyarázatul szolgálhatnak a többé-kevésbé nyílt konfrontációt felvállaló *tréfa* megvalósítására. A levelezésnek a cenzúrára s a munkák megjelentetésére vonatkozó információit áttekintve az is megállapítható, hogy a Drescherrel kapcsolatban megfigyelhető, szinte folyamatos konfliktushelyzet ellenére a levélírók egymás között *nyíltan*, ellenőrzéstől nem tartva cserélik ki az információkat, adnak egymásnak tájékoztatást az enyhébb mércét

despotizál, hol az Író, ki helyheztetését ismervén, tudja mi szabad és mi nem, semmi sértést nem gyaníthat”. VMÖM 1962a, 209.

⁸³ Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Göttingen, 1830. február 13. VMÖM 1965a, 262. (A levélben a Toldy és Bugát által közösen írott *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyvről* esik szó.)

⁸⁴ Fábíán Gábor Vörösmarty Mihályhoz, Világosvár, 1830. március 26. VMÖM 1965a, 267. (Fábíán a levélben a lexikoni pörre céloz a „harc”-ról írva.)

alkalmazó cenzorok személyéről, műveik módosuló megjelenési helyéről.

1828-ban próbálja Vörösmarty a későbbi címén *Mikes' búja* című költeményét megjelentetni, de Drescher Frigyes nem adta meg az engedélyt, s Bajza és Toldy ekkor még azon is csodálkoztak, hogy egyáltalán fölmerült Vörösmartyban az engedélyeztetés gondolata, és benyújtotta a művet a cenzorhoz: „Vörösmarty egy, valami 30 hex[ameter]ből álló darabot írt: Mikes' keserve. Csodáltuk, mert ha én, vagy Károly valánk is a' censorok, ki nem eresztjük: ő még is azt várta, de visszavetett a' censortól. Most Vy »A' bujdosó' keserve« cím alatt akarja adni, de így ki fogja érteni. Revolutionalis darab valóban, 's te tudod, mennyire tetszik Vy magának az ilyenekben.”⁸⁵ A kézirat ezután megváltoztatott címmel Ellinger Istvánhoz, a körrel személyes, baráti kapcsolatban álló, kassai székhelyű *Felső-Magyarországi Minerva* kiadójához került, s Bajza Toldyhoz 1829. szeptember 6-án, tehát nem sokkal Toldynak a párizsi kiadásról érdeklődő sorai előtt kelt levelében már arról ír, hogy ezentúl minden olyan kéziratot, amit Drescher kiadásra nem engedélyez, Kassán próbál majd megjelentetni az enyhébb cenzori ellenőrzés reményében: „Egy szép népdalt is írt [Kisfaludy]; de Drescher nem eresztette-ki. En Ellingernek fogom küldeni. Mikes' keservét is elküldtem, de más címet adtunk neki: Az öreg rabszolga Pompejus' sírja fölött. Ezután mindent [sic!] megszerzek, a' mit Drescher ki nem ereszt, 's Kassára küldöm.”⁸⁶ A cenzúráztatás és átcímezés a kéziratok sorsára is hatással volt, hiszen három eltérő címmel maradt fenn a mű szövege: *Mikes' búja*, *Rákóczy sirjánál*, s egy harmadik, nem Vörösmarty kézírásával készült: *Az agg-szolga Pompejus' sírja felett*. Az utóbbi kéziratot viszont a lejegyző olyan tartalmi magyarázattal látta el, amely visszaállítja az eredeti kontextust: „Pompejus: Rákóczy. Aggszolga: Mikes Kelemen. Rokon: Magyar”⁸⁷.

Ennél a megjelentetés módjára is hatással lévő, de egyedi eset-

⁸⁵ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, Pest, 1828. augusztus 19. BAJZA–TOLDY 1969, 441.

⁸⁶ Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1829. szeptember 6. BAJZA–TOLDY 1969, 472.

⁸⁷ VMÖM 1960a, 741.

nél sokkal fontosabb az az előzményekkel is bíró, illetve tovább ágazó vita, amely ugyan Rummy Károly György és Vörösmarty között zajlott, de eszmetörténeti kezdete már a *Zalán futása* idején is érzékelhető. A vita alapjaiban érintette a magyar–szlovák nyelvi-kulturális viszonyt, s befolyása megjelenik Vörösmarty ekkortájt írott cikkeiben, sőt utalásszerűen a *Csongor és Tünde* szövegében is. A vitára vonatkozó adatokat ebben az esetben is a Bajza–Toldy-levelezésből ismerhetjük meg. Bajza 1829. december elején tájékoztatja Toldyt az eseményekről: „Rummy valami ostobaságot írt a Spiegelben a tótokról, mely a magyar nemzetet bántja.”⁸⁸ Mi fel-tüzeltük Vörösmartyt, hogy ne hagyja feleletlenül (az ilyen dolgok-ban Thaisz igen jól viselte magát) s ő írt is egy feleletet s elküldte Drescherhez. Ez a számár ezt írta rá: »Cseh, orosz, tót, lengyel toll-harcra az ő nyelveken kell felelni. Nescitis, quid loquitis, miserere Domine! Non admittitur«. Egy más magyar régiségre, mely amav-al egyszerre volt neki pro censura küldve, s a mellyet Stettner Kresznericstől kapott, hogy közölje a Gy[űjtemény]ben, ezt írta: Ezt én nem tartom oly régiségnek, hogy méltó legyen közleni, ta-lán más célból akarja a közlő kiadatni? Non admittitur. Láttál va-laha ilyen impertinentiákat? Ha ez velem történik Dreschert vagy a Consiliumnak feladtam volna, hogy legalább rárezzentsek (mert elégtételt úgy sem nyerne az ember) vagy pedig saját házánál úgy kiszídtam volna, hogy egy maroknyi becsület sem maradt volna rajta.”⁸⁹ Bajza indulatos sorai, a felhozott események világosan mu-tatják Drescher és az Aurora-kör között elmérgesedett, sőt a helytartó-tanács felé legalább demonstratív válaszlépést fontolgató viszonyt, amelyből logikusan következik, hogy a lehetőségekhez mérten más

⁸⁸ Rummy 1829. nov. 7-én megjelent *Vaterländische Ehre im Auslande* c. írá-sáról van szó. A cikk „egy angol lapban közölt recenzió kapcsán meleg hangon méltatja Jan Kollár Slawy Dcera c. költeményét, s egyszersmind Kollárnak a szlávok nyelvi és kulturális egységének megteremtését célzó törekvéseire, valamint a szlovákok szándékolt elmagyarosításával szem-ben tanúsított ellenállására is utal.” TOLDY–BAJZA 1969, 664. (Oltványi Ambrus jegyzete.)

⁸⁹ Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1829. december 10. BAJZA–TOLDY 1969, 480.

megoldásokat próbáltak keresni saját műveik kiadásához is. Vörösmarty Romy ellen írott, visszautasított válaszcikke nem maradt fenn, de a Romyval folytatott, s majd a Conversations-lexikoni pörben Toldy részvételével a szakításig fokozódó vita háttérét, Romy irodalom- és nemzetszemléletét részletesen feldolgozza és értelmezi Fried István tanulmánya.⁹⁰ A tartalmában ugyan nem ismert vita példaszzerű abból a szempontból is, hogy a Romy, Vörösmarty és Toldy között korábban rendkívül jónak mondható viszony hogyan volt képes rövid idő alatt az ellentétébe fordulni az eltérő nemzet- és nyelvfelfogás miatt.

Ezek a feszültségek, bár burkoltan, de megjelennek a *Csongor és Tünde* szövegében is. Ezúttal csak egy momentumra, az ördögfiak alakjára térek ki. A Mirigyhez csatlakozó ördögfiakkal kapcsolatos kitételek Vörösmarty közvetlen környezete, a barátok számára bizonyára könnyen értelmezhető allúziót is jelentettek a fentebb érintett, látszólag hirtelen felszínre törő nemzeti-nyelvi vitában. Láthatjuk, hogy már Toldy útjának egyik fontos célja volt az eredettel, írásbeliséggel összefüggő felfogás (ti. a magyar nem „a” tót anyának valami szegény leánya”) tévedéseit tisztázni a külföldi tudományos közvélemény előtt. A *Csongor és Tünde*-ben Csongor szerint a *sógorok* és a *medve bátya* nyelvét, azaz a németet és szlovákot értő⁹¹ Kurrah, Berreh és Duzzog nevének megalkotásához fontos háttér Vörösmarty ekkori etimologizáló nyelvszemlélete, illetve az a kontextus, amelyet – a cenzúra esetleges tiltására ügyelve a „tótok” említése nélkül – már a *Gondolatok a ’magyar nyelv’ eredetéről* című, 1828-as cikk eleje részletez. A vita tétje a honfoglalás korabeli magyar nyelv

⁹⁰ FRIED 1963, 204–218. Vö. még MISKOLCZY 2009, 16: „Romy megnyilatkozása hungarus hitvallás volt. És szüksége volt Kazinczy tekintélyére, ugyanis az 1830-as években kemény csapások érték, éppen Vörösmarty Mihály figurázta ki, méghozzá kegyetlenül és igaztalanul: Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákul, / Rossz német nyelven végre lenyomtatod azt: / Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon, / Töled egy új Bábelt várhat az emberi nem. Ez a támadás nemcsak Rumynak szólt, hanem egy egész világnak. Egy típust ért támadás, a sok nyelven tudó, ám egyiken sem remeket alkotni képes író, és ezen kívül a magyarosító megnyilvánulások ellenzőjét.”

⁹¹ SZÖRÉNYI 1996, 76–77.

és szókinsz, s azzal összefüggésben a honfoglaló magyarság kulturális állapota, s az abból kifejlődő nemzeti jelleg eredetisége vagy idegen mivolta. A „részint gyávaság, részint alacsony áskálódásnak” bűne” miatt „elpörlött” szavak nélkül a bárdolatlan honfoglaló magyarság az ellenoldal szerint a kulturális fejlettség magasabb fokát jelentő földművelést sem ismerte, azt szomszédjaitól tanulta, s fejénél, lábánál mást nemigen tudott megnevezni.⁹² Vörösmarty válasza Bölcs Leo *Taktika* című művére hivatkozva szinte előlegezi azt a Sallay Imre által lejegyzett, 1836-ban keletkezett gúnyverset, amely tartalma miatt később a legtöbb Vörösmarty-kiadásból kimaradt.⁹³ „miért akarják magokat épen azok őseink’ tanítóivá tenni, kikről Álmos’ bejöttekkor bölcs Leo azt írja, hogy csak kölest ettek, ’s a’ földművelés egyéb ágazatit nem értették?”⁹⁴ Nyelvüket pedig az a csinosodás előtti, vad, a hegyek között élő barbár népekre jellemző fázis uralja, amely a természeti hangok utánzásával, a hangzó nyelv esztétikai szegmense, azaz magánhangzók nélkül képzí a szavakat: a „rideg ember br-gése, mr-gása” csak úgy lehetséges, ha „mindig hegyek, ’s medvék között” járt. Az ördögfiak neve, karakterükkel összefüggően, kivétel nélkül „természeti hangból elvont” gyökök, s az emberi nyelvhasználatban az ösztönélet és a vad, állati indu-

⁹² VMÖM 2000, 25–26. Vö. még a kötet *Függelékében* közölt *A’ régi pogány magyar* című Vörösmarty-kézirat kitételével: „A harc miatt nem folytathatván *ősi foglalatosságokat, a földművelést*, igen kényelmesnek ’s vitéz férfihoz illőnek találák aratni a’ hol nem vetettek, inni a bort, mellynek földét nem magok munkálták.” (Kiem.: G. Zs.)

⁹³ SZÖRÉNYI 1996, 77: „Vörösmarty 1836-ban rendkívül felingerült azon, hogy egy szlovák származású helytartótanácsi hivatalnok – latinul – magyarellenes gúnyverset írt. Ebben – többek között – azt állította, hogy a magyar csak ugatni tudna, ha nyelvéből kimaradnának a szláv eredetű szavak.”

⁹⁴ VMÖM 2000, 26. Vö. a Sallay Imre lejegyzésében fennmaradt vers részleteivel: „Zabgyermek! te horog lábu hegy’ mászni teremtet / Tót csuda [...] Azt mondod: ha magyar szóból a tót kimaradna, / Szólani nem tudván, bögene a’ki magyar. / Hogy lehet az? te egészen tót csak bögni tudsz, és / Medve hazádban nem hallani emberi szót. – / »Krk, Szmr, prszt –« Ne üvöls! mert elfülsz tőle ’s bögyödből / A zab, melyet evél, – vissza böfögve – meg öl.” (Idézi: SZÖRÉNYI 1996, 77.)

latok kifejezői.⁹⁵ Az aktuális nyelvi vita háttérének, illetve a *Zalán futása* Ármány által beöltöztetett tót ördögeinek ismeretében szinte lehetetlen nem fölismerni az allúziót. S az irodalmi műbe rejtett utalás, részben már nevesítve, 1829-ben is felbukkan *A holdvilágos éj* című novella „három árva tót deák”-ról szóló, az éhséget közép-pontba állító történetében. Csak az egyértelműen – és egyébként mindenki által jól felismerhetően – Jan Kollárra utaló püspök szó jelent meg csupán kezdőbetűvel, kipontozva, amit viszont Vörösmarty a saját könyvpéldányában gondosan kiegészített.⁹⁶ Természetesen az itt szintén csak a gondolatmenet miatt érintett magyar–szlovák (nyelvi) nacionalizmus-vita nem határozza meg az ördögfiak műbeli szerepét, de a pusztá utaláson túlmutató jellege miatt teljesen mellőzni, tisztán mesei motívumnak tekinteni sem lehet. Ugyanígy figyelembe veendő ebben a kontextusban, hogy a szereplőlista és a szöveg egy helye szerint Balga „földművelő”, a „sivány” földre „kalász ruhát” ad, s bár az – „mint az árva tót deák” – elfogadja a magot, de csak „háládatlan vad zabot” terem.

A Toldy által említett párizsi kiadással, tréfával kapcsolatban tehát felvethető, hogy elsősorban a pesti cenzúra, s főleg Drescher ellen irányulhatott. Több adatunk is van arra, hogy Dreschert az Aurora-körben nevének jelentése és tevékenységének megítélése alapján *Cséplő*-nek nevezték, s Brisits Frigyes azonosította a *Pályalombok* (1829–1833) egyik legnyersebb, már-már a megvesztegethetőséget is felvető, fenyegető hangú Vörösmarty-epigramma címetétjét a cenzorral.⁹⁷ A cenzori tiltások háttérében – a cenzor és az

⁹⁵ BOLDOGRÉTI VIG [Horvát István] 1806, 163–165; HERDER 1983, 169–345 (Kül. 228–229.); KERÉNYI 1992, 43; CZUCZOR–FOGARASI 1862–1871. Kurr(ah): „elvont gyök. 1) Hangutánzó [...] jelent erősebbféle, légrázkodtató hangot.” Berr(eh): „természeti hangutánzó, melyből berrég, származott”, illetve: „Mondják ebne mű állatokról, midőn mérgesen öszveszorított, vagy kivigyorított fogaik közül berr-féle hangot adnak.” (Duzzog: „természeti hangból elvont gyök [...] Jelenti azon hangot, mely a magát felfűt haragos vagy kevély ember száján, orrán kinyomul.”)

⁹⁶ VMÖM 1974a, 252; MILBACHER 2000, 97–102.

⁹⁷ „Cséplő csépelhetsz; de ha meggyújt lángja dühömnek / lelkedet, a' k[ur]v[us]ját, megsütöm: óva mozogj.” (*Cséplő*) Fábíán Gábor Vörösmartyhoz írott, 1828. májusi levele már ebben a jelentésben köti össze Drescher Frigyes

írók viszonyának megváltozásában – viszont a szlovák–magyar vita egy újabb hulláma, a cenzor nézőpontjából a birodalmi és nemzeti érdekek ütközése, kényes egyensúlya is ott állt. A terv és a tréfa talán erre a már indulatokat gerjesztő, összetett, az egyedi eseteket, hangsúlyokat az olvasó előtt elmosó feszültségre próbálhatott, valószínűleg a mű egészének koncepciójától *függetlenül*, ellenválaszt adni. Toldy útjának legfontosabb célja, a magyar irodalom és nyelv európai képviseletének és megmutatásának a vágya nem közvetlenül a politikai, hanem általában a *nemzeti* célokat sértő-korlátozó cenzúrával került összeütközésbe. Más összefüggésben kellett a saját jogokat megvédeni, mint azt az előbbieken felhozott példákban

nevét és szerepét: „Ha már a’ Censura még ott is despotizál, hol az Író, ki helyheztesését ismervén, tudja mi szabad és mi nem, semmi sértést nem gyaníthat: akkor jobb vagy soha tollhoz nem nyúlni, vagy Amerikába menni és ott írni. Én e’ méltatlanságot álmodni sem mertem. Írásomban Status, Fejedelem és Religio ellen semmi szó sem találtatván: rajt’ a’ Censor mi okon kegyetlenkedett – meg nem foghatom. [...] én declarálom előtted, hogy munkámat illy rútul megcsönkítva sajtó alá adatni nem akarom. Minekutánna belőle Drescher Uram a’ maga csépjével a’ jó magot kicsépelte: száraz szalmájában a’ publikumnak sovány eledelt nyújtani nem fogok.” (Fábián Gábor Vörösmarty Mihályhoz, Arad, 1828. május 11. VMÖM 1965a, 209–210.) Vörösmarty 1833-as levelében szintén egyértelmű a kapcsolat, amelyből a hosszú és állandósult névhasználatra következtethetünk: „Bajza kritikai l[apok]. III. csomója kéziratban kész; de Censura nincs, mert *Cséplő uramat* lecsepülték, ’s szegény Schmidt sem kovácsolhat többé.” (Vörösmarty Stettner Györgyhez, Pest, 1833. július 12. VMÖM 1965b, 61. Kiem.: G. Zs.) Vö. Brisits Frigyes jegyzetével: „Vajon Cséplő nem azonos Drescher-cenzorral, s a Cséplő név nem Vörösmarty fordítása-e? Valószínű, hogy igen.” VMÖM 1965b, 307.) Petőfi *Az apostolban* szintén használja majd a cenzúrával kapcsolatban a cséplés és a mag metaforáit („Sosem hallotta ön hírét / A cenzurának?... hogyha nem, / Hát megmondom, mi az? / Az a pokol cséplője, mely alá / Kévéinket kell tartanunk, s ez / Az igazságot, a magot / Kicsépel belőle, aztán / Az üres szalmát visszadobja, / S ezen rágódik a közönség.” – XIV.), illetve az értéktelen, szellemi tartalom (mag) nélküli munka (szalma) hasonló elnevezésére Gyulay Lajos 1860-as években keletkezett naplójából is bőséges példanyagot hozhatnánk.

megfigyelhettük, ha azok ösztönző erejétől nem tekinthetünk is el teljesen. Különös módon viszont valószínűleg az ötlet értelmi szerzőjének tekinthető Toldy Ferenc nem csak Drescher Friggyessel, hanem előbb a *Tudományos Gyűjtemény*t kiadó Károlyival, sőt az azt 1828-tól szerkesztő Vörösmartyval is feszültségbe kerül, s szintén a cenzúrával, az írói jogokkal kapcsolatos sérelmeket érzékelve próbálta először megvalósítani 1829 áprilisának végén, tehát közvetlenül elutazása előtt azt az akár példaértékűnek is tekinthető tervet, amelyet esetleg a párizsi kiadástervezet egyik mintájának tekinthetünk.

Bajzának az *Epigramma theóriája* című, a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent értekezése az érintett, Szentmiklóssy Alajos Szerényi álnéven *Czáfolás és Igazítás* címmel válaszcikket írt, amire Bajza is – *Szükséges felelet egy hivatlannak szükségtelen észrevételeire* – megírta saját válaszát. Bajza írása a vita személyes életet romboló kihagyásokkal, beleegyezése nélkül jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. III. 120–124. oldalain, amiért Toldy szerint a cenzor, Drescher, az írást kiadó Károlyi és a szerkesztő Vörösmarty *egyaránt* felelősek. Toldy indulatos levélben számol be a vidéken tartózkodó Bajzának az esetről, s mint írja, mérge „újra fellobban” a „corpus delictit” látva, s ha vele történik hasonló jogfosztás, akkor „mind Dr[escher], mind Káry [sic! – Károlyi], mind V[örösmar]ty oly leveleket kapnak [...] millyent még egy sem kapott. [...] Disznó teremtetten, vessző alatt vagyunk e még?” Toldy első gondolata, hogy Bajza „egy kisedet előszóval” nyomtassa ki a „Megtámadást és a Feleletet”, s tetesse „3 ezer példányban” [sic!] a *Pesti Újság* mellé a „[s]értők truccára”.⁹⁸ Bajza, bár nem fogadja el minden rész-

⁹⁸ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, Pest, 1829. április 11. BAJZA–TOLDY 1969, 454–455. Drescher eltérő megítéléséhez érdekes adat, hogy ugyanebben az időben (1829 tavasza) a *Hitelen* dolgozó Széchenyi merőben ellentétes véleményt fogalmaz meg róla: „D[rescher] cenzort felvilágosult és jóra való embernek találtam. Ő: »A HITELRŐL nagy feltűnést fog kelteni... Önt meg fogják kövezni, – de ez használni fog – nekem a kenyereembe kerül – de azért aláírom.«” SZÉCHENYI 1978, 587. (A bejegyzés dátuma 1829. márc. 3. Bajza viszont ugyanezen év április 16-án azt írja Toldynak, hogy „Drescher ostobasága minden képzeletemet felül haladja”. BAJZA–TOLDY 1969, 455.)

letében Toldy ötletét, de mégis ír egy rövid *Nyilatkozást*, amelyben közli az olvasókkal, hogy felelete „csonkítva nyomatott-le”, s ezzel az információval, illetve a kihagyott helyekkel kiegészített írást vitte Toldy Nagy Antal budai cenzorhoz. Nagy Antal viszont Toldyt újra Drescherhez, a törléseket elrendelő cenzorhoz utasította. A nem várt helyzetben Toldy új ötlettel áll elő, amelynek a későbbiekben valószínűleg nem lett következménye, illetve nem ismerjük pontosan az eseményeket, de Toldy leveleiben fennmaradtak a helyzethez kapcsolt *értelmezések*, megoldási javaslatok. Dreschert természetesen mellőzve Toldy Egerbe, közös ismerősükhöz, Makáry György cenzorhoz küldi a kéziratot, s immár a *pör részese- és szereplőjeként*, többes számban írja Bajzának: „[m]eg kell mutatnunk, hogy tudunk utat őket megjátszani ha ők akarnak minket megjátszani.”⁹⁹ Bajzának az egri kiadással, s ha az sem sikerül, más lehetőséget keresve, de „fényes elégtételt” kell szereznie a sérelmet okozó „három emberen”, sőt Szentmiklóssyn is. Toldy a történet személyes eredményén és a nyilvánosságon túl azt reméli, hogy a „jövőben több vigyázattal fogják intézni dolgaikat, s más írókkal is hasonló esetekben több tisztelettel bánni, ne hogy e példa ismételtessék.”¹⁰⁰

A Vörösmarty-mű kiadásának ötlete, s benne a kulcsszónak tekinthető *tréfa* alighanem hasonló meggondolásból születhetett. Ha sikerül ugyanis megteremteni a kiadáshoz szükséges összeget, elvégeztetni a nyomtatást, akkor Dreschert saját hatáskörén belül képesek megleckéztetni, s legalább közvetve bizonyítani az Aurora-kör önállóságát, illetve a sorozatos „jogsértések” miatt a cenzúrához való megváltozott viszonyát. Pest irodalmi központtá válásával, a triász térnyerésével párhuzamosan ebből a szempontból tehát *ellentétes* folyamat indul el: a vidéki lapok, nyomdák alkalmanként a pesti írók kapcsolati, sőt baráti körébe tartozó cenzoraikkal alternatívát kínáltak a központosodást érzékelő, szigorodó fővárosi cenzúrával szemben.

Toldy szeptember 3-án, öt nappal a pozsonyi országgyűlés megnyitása előtt ér Pestre, s a külföldön vásárolt, „egész ládákat megtöltő”

⁹⁹ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, Pest, 1829. április 29. BAJZA–TOLDY 1969, 457.

¹⁰⁰ BAJZA–TOLDY 1969, 458.

tetes menyiségű könyvanyagának, mütárgyainak, gipszszobrainak szállíttatását Elenyák György oldja meg.¹⁰¹ Toldy valószínűleg így is aktívan részt vett a kiadás szervezésében, hiszen a *Csongor és Tündét* említő Helmeczy-levél már *tőle* kéri számon a mű előfizetési jelentéseinek pótlását, sőt ez alapján azt sem zárhatjuk ki, hogy azok a Pestre Fehérvárról érkező Toldy közvetítésével jutottak el Helmeczyhez. Bajza pedig még megérkezése előtt kétszer is ír Toldynak, hogy nélküle nem kezdenek bele a „társak munkáinak” kiadásába, pedig plánuma mindenkinek „felette igen tetszett”, de „az ily dolgok kivitelében te minnyájunk közt a legnagyobb mester vagy.”¹⁰² Az itt említett munkákról jelenleg nem tudunk semmit, de Bajza még júniusban is visszatér a tervre: „A társak munkájának kiadásából semmi sem leszen míg te itthon nem lész. Ahhoz olly ember kell, mint te vagy. Helmeczy többnyire Törtelen van, Vörösmarty rest, Károly beteg.”¹⁰³

A „párizsi” kiadástervet a viszonylag jól dokumentálható egri történettel összekapcsolva, úgy tűnik, abban szinte csak a szereplők változnak, a cél nem: Vörösmarty, Kisfaludy és szervezői szerepben Toldy valóban elégtételt szerezhetne a jogait korlátozó cenzúrán. A bizonyára demonstratívnak szánt lépés irodalom- és cenzúratörténeti szempontból sem elhanyagolható, másrészt viszont azzal, hogy a megvalósításhoz Toldy Kisfaludyt is ugyanolyan fontos szereplőnek tartja, az *Aurorára*, illetve a tréfához kért illusztrációra irányítja a figyelmet. Ha hihetünk Stettner György 1829. november 15-én Berlinbe, Toldyhoz írott levelének, akkor a *Csongor és Tünde* 1831 előtti kiadása viszont elsősorban Vörösmarty „késlekedése” miatt hiúsult meg: „Mi itten tettben csak vesztegünk. Százfélé szándékozunk; de az a bajunk, hogy szándékaink, mint egykor Kazinczy ír Szemeréről, csak szándékok maradnak mindég. Bártfay hivataloskodik, Helmeczy gazdálkodik, Kisfaludy fest, Bajza osztozik,

¹⁰¹ GYULAI 1911, 329–336. Elenyák György levele Toldy Ferenchez, MTA Kézirattár M. Irod. Levelezés 4r-63. sz.

¹⁰² Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1830. április 9. BAJZA–TOLDY 1969, 491.

¹⁰³ Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1830. június 19. BAJZA–TOLDY 1969, 504.

Vörösmarty maga sem tudja, mit csinál [javította Vörösmarty ebből: káromkodik], én ezen felül még utazok is, 's Szemere – leborotválta bajuszát. Az Ezeregy Éjszakának már két kötete jelent-meg, 's alkalmas kelete van. Aurora is kijött, Londoni rezek helyett, – a' mint Vörösmarty nevezi, – fa rezekkel. Schiller' sírjáról számomra szakasztott emléket előre is köszönöm, 's annak idejében elvárom."¹⁰⁴ Stettnernek a bizonyára Toldy külföldi útjához, aktivitásához is viszonyított véleménye nyilván csak egy lehetséges szempont, hiszen nem számol például Vörösmarty ekkori szerkesztői, fordítói feladataival, egzisztenciális gondjaival. De mégis úgy látszik, hogy a kiadás költségeinek előteremtésére, a színmű befejezésére, átdolgozására, tisztázására Toldy sürgetése ellenére kevésnek bizonyult a rendelkezésre álló idő. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy egyáltalán elindult-e az előfizetők gyűjtése 1829 végén, vagy a következő év elején. A mű keletkezéstörténete inkább azt mutatja, hogy nem.

A *Csongor és Tünde* kiadásának történetében minden bizonnyal új szakasznak tekinthető a fehérvári megjelenítés az előfizetők, részvényesek s a kiadás formájának szempontjából is. Viszont ez az új szakasz azt is jelentette, hogy Toldy – bár másra irányuló – fontos kezdeményező szerepe, elgondolása ellenére nem jelent meg ebben az időszakban önálló, *illusztrált* kiadású drámai mű Vörösmartytól. A két fehérvári kiadás, ha nem is alapvetően, de átformálta a cenzúrához való viszonyt, s a Conversations-lexikoni pörben ugyanitt

¹⁰⁴ Stettner György Toldy Ferenchez, Pest, 1829. november 15. TAXNER-TÓTH 1987, 97. Hasonlóan nyilatkozik a közösség egységes irodalmi felépéséről Bajza Toldynak ugyanezen a napon írott levelében. „mondd-meg, kérlek, kikből fogna ezen társaság öszveállani? V[örösmar]ty és K[isfalu]dy egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még csak idom sincs benne a tanulásra. Stettner, mint eddig, semmit sem csinált, úgy ezután sem fog semmit sem csinálni; Bártfay, Helmeczy hasonlókép. Kazinczynak Szemerének vége, s ezek különben sem voltak soha effélékre valók, Kölcseyt nem fogod eszközölhetni, hogy Pesten lakjék, ha Szatmárban lesz esztendőig sem fog csak levedre is felelni. Fáy felől álmodozni sem lehet. Ezekkel úgy hiszem elő számláltam mind azokat, kik a magyar literatúrában valamit érhetnek”. Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1829. november 15. BAJZA–TOLDY 1969, 477.

jelenhetett meg Bajza Döbrentei ellen írott röpirata és annak toldaléka. Másrészt viszont a fehérvári nyomtatással bizonyára Vörösmarty is lemondott arról, bár az idézett Stettner-levél szerint úgy tűnik, nem volt a műveihez készült képanyaggal s annak minőségével szemben sem közömbös, hogy illusztrált kiadású kötetet jelen-tethessen meg. Számmer Pál fehérvári nyomdája ugyanis technikai szempontból *alkalmatlan* volt a rézlemezről készítendő nyomtatásra. „Metszetek csupán egy-két kiadványban találhatók, ezek közül az igényesebbek fehérvári művészek rajzai alapján Pesten készültek” – írja a tárgyalt időszakról a Számmer-család és a fehérvári nyomda monográfiája.¹⁰⁵ A későbbiekben pedig, bizonyára anyagi okok miatt, a szokásos, az előfizetők felhívásában még beharangozott velin példányok sem készültek el: a *Csongor és Tünde* ötszáz példánya kizárólag *közönséges papírra* nyomtatva jelenik majd meg 1831 februárjában.¹⁰⁶ Az 1833-as, csak a lírai és epikai műveket tartalmazó három kötetes *Vörösmarty Mihál' Munkái* illusztrált kiadása pedig, minden bizonnyal Kisfaludy Károly példáját követve, de már kiadói kezdeményezésre jött létre. Kisfaludy halála után ugyanis az *Aurora* utánnyomásra még alkalmas rézlemezeit a későbbi kiadó, Trattner-Károlyi István még a hagyatéki eljárás *előtt* megszerezte Kisfaludy Bencze János nevű inasától, aki „49 réztáblát, mintha ura neki ajándékozta volna, eladott 130 frtéért”.¹⁰⁷ Az eljárás lefolytatásával megbízott Fáy András a vármegye utasítására visszaszerezte ugyan a rézkarcokat, s azok immár hivatalos úton, de más érdeklődő hiányában ugyanannyiért visszakerültek Károlyihoz, ahogyan azt az 1832. május 28-án keltezett bevételi jegyzék pontosan rögzíti is: „A' Trattner Károlyitól átvett, de neki ismét visszaadott Aurorai rezekekért (nem akarván értek más többet adni) felvettem 130 Váltófrt”-t.¹⁰⁸ A rézkarcok új tulajdonosával, Trattner-Károlyi Istvánnal ugyanezen év augusztusában írt alá Vörösmarty tíz évre szóló szer-

¹⁰⁵ FRIGYIK 2003, I, 91.

¹⁰⁶ KERÉNYI 1992, 8.

¹⁰⁷ „Bencze Jancsi, a hű szolga, nagy fáradtsággal szerzett réztábláinak nagy részét ellopja”. BÁNÓCZI 1883, 382; VISZOTA 1904, 126.

¹⁰⁸ VISZOTA 1904, 124.

zódést munkáinak kiadásáról, amelyben – nyilván ezért – már nem is szerepelnek a rézkarcokra vonatkozó jogok.

A *Csongor és Tünde* első, már megjelentetési szándékkal való említése és a tényleges megjelenés között mintegy másfél év telik el. A szöveget közben átdolgozza Vörösmarty, s a mű többször is *kontextust* vált: az *Aurora* s Toldy kiadástervétől keresztül jut el a kis példányszámú, olcsó papírra nyomott, 1831-re datált kötetig. S bár a kiadás részleteit továbbra sem ismerjük, úgy tűnik, a *Csongor és Tünde* eredeti kiadásterve nem sokban térhetett el Vörösmarty következő drámájának, a *Kincskeresőknek* a kiadásától. Utóbbi mű az 1833-ra kiadott *Aurorában*, 1832 őszén jelent meg a 181–261. lapokon. Az új szerkesztő, Bajza a műhöz Johann Enderrel készítetett rajzot, a metszést pedig Michael Hofmann végezte el, az a két művész, aki már az 1831-es *Aurora* képanyagának megalkotásában is fontos szerepet kapott. Az *Aurora* 1831-es évfolyamának szerkesztését már Bajza és Toldy fejezik be, s úgy tűnik, szerepük van a képszerkesztés teendőinek lezárásában is. Toldynak a *Tudományos Gyűjteményben* írott rövid közleménye alapján arra következtethetünk, hogy hosszú külföldi tartózkodása ellenére részletes információkkal rendelkezett az évfolyam képi anyagának eredetéről és készítőiről is. A következőkben *A Rom* elé kerülő, a szakirodalmi használatban problematikus funkciójú illusztráció és a *Csongor és Tünde* lehetséges viszonyát igyekszem körüljárni.

Egy Kisfaludy-kép

Toldy Berlinből írott levelének a Kisfaludy Károlyra vonatkozó részével kapcsolatban („Írtam Károlynak is, hogy készítsen valamit”), hasonlóan az előző fejezethez, joggal vethető fel a kérdés: lehet-e egyáltalán a kérésnek jelentőséget tulajdonítani azon túl, hogy Toldy a még *Ilona* címmel említett, de bizonyosan a későbbi *Csongor és Tündéhez* készítendő illusztrációra kéri meg Kisfaludy Károlyt? A probléma módszertani szempontból is más megközelítést kíván, hiszen egy képre vonatkozik a kérés, s már a terv következő, a szöveg birtokában a kiadást realizálni igyekvő fázisához kötődne. Van viszont Kisfaludy életművében egy olyan kép, az 1831-es évre ki-

adott *Aurorában* *A Rom* elé kerülő rézkarc (2. kép), amelynek ha áttekintjük a képzőművészeti és irodalmi recepcióját, érzékelhetővé válik a szinte folyamatos újraértelmezési és kontextualizálási szándék, másrészt pedig, hogy a befogadók a képet még azok között a viszonylag tág keretek között sem tudják illusztrációként elfogadni, amit egyébként az *Aurora* gyakorlata más kép–szöveg kapcsolat esetén lehetővé tenne.¹⁰⁹ Ennek egyik oka abban a már említett tényben kereshető, hogy az almanach szerkesztését nem Kisfaludy, hanem Bajza és Toldy fejezte be, illetve – ha ez nem válik is reflektálttá – a kép a szöveg *előtt*, tehát a terjedelmesebb művekhez készített illusztrációk ekkoriban már szinte kötelező térbeli elvárásait figyelmen kívül hagyva, s ebből következően a befogadót eligazító szövegkontextus nélkül jelent meg.¹¹⁰ A kép így mintegy a mű egészére vonatkozik, hiszen sem idézet, sem tematikus megfelelés nem segíti az olvasót a kapcsolódás helyének felismerésében. A rézkarc mintájául szolgáló kép, ha a kortársi beszámolókat is figyelembe vesszük Kisfaludy Károly egészségi állapotáról, bizonyára az 1831. évi *Aurora* összeállítása előtt keletkezett Kisfaludy-mű. A szerkesztést befejező Bajzát és Toldyt viszont (s nyilván Kisfaludyt is), ahogyan az ún. *Aurora*-pör anyagából kiderül, kötötte az almanach képanyagára vonatkozó, legkevesebb *négy* képet kötelezettségként vállaló szerződés. Bizonytalan tehát a képszerkesztő személye, s a képpel kapcsolatos műfaji funkció is: a díszítő vagy kísérő metszet fogalma egyaránt felbukkan az értelmezésekben, holott Kisfaludy már hosszú ideje nem tett közzé az almanachban nem illusztratív funkciójú képet. A rézkarc az *Aurora* Vörösmarty-illusztrációinak a gyakorlatától abban is eltér, hogy Kisfaludy az illusztrált Vörösmarty-művek esetében szinte kizárólag a történeti tematikát, a műnemek közül pedig az epikát helyezte előtérbe, s itt részben megbomlik a gyakorlat, holott Vörösmartynak a korábbi kötetekhez viszonyítva, bizonyára

¹⁰⁹ MARGÓCSY 2007c, 1226.

¹¹⁰ „Az első három kötet [t. i. az *Aurora* kötetei] 23 képet közölt, ekkor még a kötet elején, prózában írt magyarázat mellett. A Kisfaludy szerkesztése alatt megjelent következő hat kötet összesen 25 képet közöl, melyek, a címlapképet kivéve, most már állandóan a *szövegben* vannak elhelyezve, *megfelelő* helyükön.” BÁNÓCZI 1883, 53. (Kiem.: G. Zs.)

a szerkesztési-terjedelmi gondokból kifolyólag, kiugróan magas számú, összesen kilenc műve jelenik meg az 1831-es *Aurorában*.¹¹¹

A kép szakirodalma az illusztráció–szöveg viszonyának elméleti meglátásait igazolva, úgy tűnik, valójában nem is értelmezési, hanem kontextualizálási kísérletek sorozata.¹¹² A vonatkoztatási pontok megtalálása képi szinten elsősorban Kisfaludy festői életművén belül, illetve az *Aurora* más képszerzőinek az alkotásaival összevetve történt meg, abból a hipotézisből kiindulva, miszerint a rézkarcokhoz rajzokat készítő Kisfaludy nem hozott létre eredeti kompozíciót, hanem tematikus kapcsolódás és képi előzmény(ek) után dolgozott. Értelmezési kísérletem, elfogadva és megerősítve ezt

¹¹¹ „Vörösmarty költészetéből elsősorban az a rész és az a tendencia nyert széles körű elismerést és kanonizációt, a többiek rovására, mely a történelmiséget és a történetmondást hangsúlyozta.” MARGÓCSY 2007c, 1229. A megjelent művek: *A hű szerető*, *Az éjjeli ház*, *Mohács*, *Sziget*, *Zrínyi a költő*, *Az újítás ellenségeihez*, *Népdalok*, illetve *A Rom* és *A Délisziget*.

¹¹² „Az illusztráció pontos ellentéte az ekphraszisz és a »Bildgedicht«, azaz olyan szövegműfajok, amelyek a képet »fordítják le« szövegre. Mindkét esetben függő viszony áll fenn a két médium között: az első esetben a kép függ a szövegtől, a második esetben a szöveg a képtől. Ennek a függő viszonnak vannak bizonyos következményei: ez az illusztrációnál azt jelenti, hogy a szöveget ki lehet adni a kísérő képek nélkül, a képek tartalma viszont érthetetlen, ha legalábbis egy melléírt, hozzáfűgesztett címen keresztül nem történik visszautalás a szövegre.” KIBÉDI VARGA 1998, 152. *A Rom*hoz kerülő kép egy korai, nem a szöveget, hanem az *Aurora* rézkarcait előtérbe helyező kiadásában az értelmező „cím” funkcióját a következő idézet tölti be: „A Rom / S mit látott, mi kívánt tüneményt, mely ritka szerencsét! / Állnia gyászdombnál látá völgyi leánykát / Buja siralmában, mint rég vala állni szokása.” KENYERES 1938. Az idézetet csak rendkívül merész asszociációkkal lehetne kapcsolatba hozni a képpel, s aligha ez volt a cél: mivel az *Aurorában* közölt képi anyaghoz vagy eleve adott volt a képaláírás, vagy pedig tárgyi-tematikus megfelelések alapján megteremthetővé vált a kép–szöveg kapcsolat, *A Rom* és a rézkarc esetében tulajdonképpen ezt az egységes(nek látszó) koncepciót pótolta, állította helyre az idézet. A fejezet nem kép és szöveg általános elméleti problémáival foglalkozik, ezért a rendkívül kiterjedt szakirodalomból csak néhány tanulmányra hivatkozom: KIBÉDI VARGA 1997, 300–321; MITCHELL 1997, 338–370; SZÖNYI GYÖRGY 2004.

a hagyományt, elsősorban a szöveg- és a képi háttér kibővítésével kísérel meg új viszonyítási pontokat találni. Közvetve ezt próbálta meg előkészíteni a Toldy-levéltárban említett kiadástervezet tárgyalása: egy önálló kötet ugyanis alapvetően más összefüggérendszerbe helyez(het)i kép és szöveg viszonyát, más elvárásokat állít a készítővel szemben.

Kisfaludy Károly és az *Aurora* képszerkesztői gyakorlata

Közismert, hogy a szerkesztő Kisfaludy Károly képzőművészeti képzettségénél fogva nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az *Aurora*-ban publikált, fontosabb művekhez képi ábrázolás, rézkarc is készüljön. Másrészt egy-egy kötet elején a zsebkönyvben közölt művekkel, a társadalmi-politikai helyzettel kapcsolatot teremtő, a célkitűzéseket értelmező, többnyire allegorikus vagy allegorizáló képet találunk.¹¹³ Az 1827-re kiadott kötetről jegyzi meg például Fábián Gábor, hogy a „Cuprumok is igen becsesek; kivált a ’Czimlapot diszesítő, nagyon a helyhez és időhöz van választva tárgyára nézve’”.¹¹⁴ A hivatkozott kép, *A’ Hazai Szeretet* (3. kép) lényegében tematikus folytatása az 1824-ben megjelent *Magyarország Génusza* (4. kép) című kompozíciónak: mindkét kép a szélesebb értelemben vett nemzeti kultúrát megalapozó allegorikus figurákat jeleníti meg. Kisfaludynak a képhez rendelt értelmezése szerint a képen „Szőlő és kalász, mint földművelésünk példázati közzül emelkedik-fel Magyarország’ Geniusza és szelíden bájleplét lebbinti-el a szépművészetek: tudniillik költés’, muzsika’ és rajzolás geniuszairól.”¹¹⁵ Az 1827-es képen a koncepció a művészetek általános kultúrateremtő szerepének kiemelésén túl annyiban módosul, hogy a Hazai Szeretetet allegorizáló, bal kezével a nemzeti címerre mutató nőalak jobbajával a három génusz egyikének kezéből egy kardot vesz el.¹¹⁶

¹¹³ BENKŐ 2007, 91–107.

¹¹⁴ Fábián Gábor Kisfaludy Károlyhoz, Arad, 1827. Február 4. TAXNER-TÓTH 1987, 67.

¹¹⁵ *Aurora. Hazai Almanach*, 1824.

¹¹⁶ A képen ezúttal a zenét, a földművelést és a hadi erényeket allegorizáló alakok láthatóak.

A jelenetet elsősorban nem az alattvalói hűségre való intésként, hanem sokkal inkább a hagyományos nemesi erényekkel szemben megfogalmazott kritikaként, irodalmi szemléletváltásként értelmezhetjük. Erre egyértelműen utal a szinte két részből álló kép háttére: az elvadult, áthatolhatatlannak tűnő vadon mögött a távolban a középkoriasságot, letűnt világot jelképező vár látható. Kisfaludy a korábbi képen így magyarázza a hasonló motívumokból létrehozott, a történetiséget általánosító, karakterizáló hátteret: a vár a múlt időt példázza, „mellyben a’ Magyar leginkább csak hadi munkákban foglalatoskodott”.¹¹⁷ A képi ábrázolásban és képaláírásként megfogalmazott szemléletváltás Kisfaludy szerkesztői tevékenységének is állandó, lényeges vonása, eredőjét pedig megtaláljuk már *A tatárrok Magyarországbán* prólógusában: „A múlt századokban komor génusza a magyart is egyedül Bellona véres pályáján vezette, és így elfordulván az életnek annyi csendes örömétől, szittyai szíve egyedül csak harcokat kedvele [...] De bármily erős vala a vérengző csatában lelki tehetése: mégis alatta marada; a szép és szelid érzések, melyek az életet kedveltetik, a lelket elragadják és a mennyei rokonságot oly nyilván hirdetik, ezek az ég legszentebb adományi be nem hathattak páncélos mellébe.”¹¹⁸ Érdemes még a képzelt színházi közönséget megszólító szöveg mellé állítani azt a Gaal Györgyhöz írott magánlevelet, amely közvetlenebb hangon szól, s az elmáradottság hasonló érvei között saját művészi elszigeteltségét is elpanaszolja barátjának: „Minden hazafiságom ellenére feltör keblemből a panasz: bár ne itt születtem volna! Oly ritkán lehet itt találni oly embert, ki magát a faragatlan magyarságból felküzdötte, s balsorsom ezek közé vetett. Gyakorta gondolok arra, mily csodás lehet költészettel foglalkozni felvilágosult, érzékeny emberek körében, képzett barátok társaságában, kik nem tisztelnek mindent fanatikusán, s nem vetnek el mindent vakon.”¹¹⁹ Az *Ilka* című dráma meg-

¹¹⁷ *Aurora. Hazai Almanach*, 1824.

¹¹⁸ KISFALUDY 1983, 83.

¹¹⁹ KISFALUDY 1983, 826. Erdélyi János Kisfaludyról írott pályaképe a Kisfaludy-testvérek tevékenységének lényegét ugyancsak a katonai pályától az irodalomhoz vezető útban látja: „Példájokban az egyoldalulag katonai magyart látjuk szelid míveltségre hajlani, s ezáltal a nemzeti

jelenése után Kisfaludy meghökkenve számol be ugyancsak Gaal Györgynek arról a kritikáról,¹²⁰ amely várakozásával ellentétben nem a rövid idő alatt íródott mű dramaturgiai hiányosságaira, hanem a szereplők *cikornyás*, a cselekmény *idejétől* és a *magyar szívtől idegen* beszédére helyezi a hangsúlyt, s amely a férfi szereplő szerelmi érzésének túlzott nyelvi jelenléte miatt a nemzeti karaktertől idegen és történetietlen *asszonyi* stílust („Den Stil nennt er Asszonyi”)¹²¹ érzékel és kifogásol a szövegben. Kisfaludy mintha a kritikán keresztül kezdené tudatosítani magában irodalmi törekvéseinek egyik fontos vonását, a szerelmi tematika és nyelv külső nézőpontból anakronisztikusnak és erőszakoltnak látszó beemelését a történeti anyagba. Észrevételét és a törekvés újdonságát erősíti egy másik, Toldy Ferentől származó példa. A fiatal Toldy 1824 februárjában *Buda visszavétele* címmel tervezi egy prózai mű megírását, amelyről a következő általános leírást adja Bajzának: „Prózában s egészen lyányi nyelvben: azaz finom ízletű, nemes, de könnyen érthető, romantikával [...] »A haza lányainak, s a hazának – szerető fija!« ez az ajánlás hasonlíthatatlan volna! – Minden érzések festetnének, s az *egész*et a hazafiság s szabadság lángja lobogná keresztül. Ha

jellemet egyfelől kiegészülni, másfelől az erőket új pályán nyilatkozni [...] Azonban az idő erős intést adott, hogy a magyar nem az erős cser leveléből számítson koszorúra, hanem igyekezzék igen is számítani a szelíd borostyán ágaiból, a tudományok és művészetek ölelő pártolása, előmozdítása után.” ERDÉLYI 1991d, 110–111.

¹²⁰ A kritikát Katona József írta, de Kisfaludy valószínűleg nem ismerte a szöveg szerzőjét. (Vö. KATONA 2001, 204–207.) Bíró Ferenc így foglalja össze a jelenleg is több bizonytalan pontot tartalmazó kapcsolatot: „Úgy látszik, [Katona József] ekkor kísérli meg egyetlen irodalmi kapcsolatának kiépítését: az év nyarán [1819] ismerkedik meg Kisfaludy Károllyal. A szakirodalomban nem sok részletet olvashatunk erről a barátkozásról, az események körül sok a homály. Katona József beállított-ságának valamelyes ismeretében valószínűnek tarthatjuk, hogy ennek a barátságnak mintegy a zálogaként készült el bírálata a sikeres pályatárs most megjelent és be is mutatott darabjáról, az *Ilkáról*.” BÍRÓ 2002, 182.

¹²¹ KISFALUDY 1893b, 301. Kisfaludy meglepődve még a következő kérdést is hozzáteszi a mondathoz: „Also damals fühlten die Ungarn nicht, nicht die Griechen?”

a munka hasonló leende ideájához mely előtttem leng, nekem utat nyithatna egy jövőendő pályára.”¹²² A „lyányi nyelv” és az „asszonyi stílus” közös szemléleti eredőjét, úgy vélem, aligha kell bizonyítani, fontosabb viszont, hogy Toldy romantikusként határozza meg a törekvést, s mindezt egy *Buda visszavétele* című, minden bizonnyal a török elleni harcok idején játszódó tervezethez társítja.

A két allegorikus címlapképen keresztül érintőlegesen bemutattott, a különböző művészeti ágakat az almanachban egységesítő szándék vizsgálatára csak az utóbbi időben történt határozottabb kísérlet. Ismerünk ugyan képzőművészeti szempontú, elsősorban hatástörténeti feldolgozást, irodalomtörténeti monográfia is készült a zsebkönyvről, de a képek és szövegek kapcsolatának, köztük a Vörösmarty-illusztrációk jellegének értelmezésére csak Margócsy István szentelt teljes tanulmányt, Benkő Krisztiánnak az *Aurora* képi és irodalmi kontextusát vizsgáló, egyben problémafelvető írása az 1823-as kötetre korlátozódott.¹²³ Az üzleti alapon működő almanach anyagi felelőssége Horvát István és Szemere kiválása után egyedül Kisfaludyt terhelte, s mivel egy-egy rézkarc elkészíttetése jelentősen megnövelte a kiadásokat, természetesen fontos döntést jelentett, hogy kinek – a közönség elvárásait is figyelembe véve – és milyen témájú művéhez készüljön rézkarc. Az almanach Kisfaludy szerkesztése alatti korszakát tekintve Vörösmarty szerzőként és a műveihez készült rézkarcok tekintetében is kiemelt szerepet kapott. Nincs olyan év, amelyben valamelyik fontosabbnak tartott művéhez ne készülne rézkarc, s az az eset is előfordul, amikor a képről való beszéd a mű fölé kerekedik. Felháborodott levélváltásokkal kísért erőpróba robban ki például Toldy, Bajza és Kazinczy között amiatt, hogy a széphalmi Mester a *Cserhalom*nak csupán az illusztrációját dicséri meg, de a műről magáról nem beszél érdemben. Szintén közismert példa, hogy az *Aurora* egyik képéhez, az *Árpád emeltetéséhez* írja Vörösmarty azonos című hexameteres költeményét 1825-ben.¹²⁴ A Vörösmarty-művek képi illusztrálása az *Aurora* állandó, program-

¹²² Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1824. február 14. BAJZA–TOLDY, 108. Kiem.: T. F.)

¹²³ FENYŐ 1955; MARGÓCSY 2007c, 1225–1232; BENKŐ 2007, 91–107.

¹²⁴ MARGÓCSY 2007c, 1225.

szerű gyakorlatának tekinthető, s jelentősen hozzájárult Vörösmarty műveinek kanonizációjához, még ha ez a kanonizáció elsősorban a történeti tematikájú művekre irányult is.¹²⁵

Toldy Berlinből írott levelében láttuk, hogy a Vörösmartyt sürgető kérdés, s legalábbis ami az előkészületeket illeti, a kiadás szervezése mellett Toldy már ugyanekkor gondol a műhöz készítendő rézkarcra is, hiszen a *készítés* nagy valószínűséggel képzőművészeti alkotásra vonatkozik, magyarázatra sem szorul a levelezőpartnerek között. A Kisfaludytól kért „*valamivel*” együtt válna teljessé a kiadás. A terv egyébként – az önálló kiadásokat tekintve – csak a műfajban számítana úttörőnek, hiszen a *Zalán futásának* címlapjára 1825-ben már Kisfaludy-alkotás került, 1828-ban pedig az *Aurora* teljes képi anyagát az eposzhoz készült illusztrációk adják. Kisfaludynak a kérésre adott válasza, ha volt, tudtommal szintén nem maradt fenn, adatokkal tehát nem bizonyítható, eleget tett-e annak, vagy pedig visszautasította. Azaz akár el is vethetjük a Toldy-leveél erre vonatkozó tartalmát. Másrészt a terv akár le is választható a Toldy-leveélben felvetett kontextusról, de azzal még nem szűnik meg egy Kisfaludy által illusztrált *Csongor és Tünde*-kiadás lehetősége.

Az 1831-re kiadott *Aurorához* az akkori gyakorlatnak megfelelően már nem rendelődött a kezdeti időszakra jellemző, úgynevezett magyarázat, tehát az olvasónak kell(ene) a mű valamelyik jelenetéhez kapcsolni a képet. A kép elkészíttetése arra mutat, hogy illusztrációval van dolgunk, viszont nem teljesülnek az illusztrációkkal kapcsolatos elvárásaink, sőt a kép – egyetlen értelmezési kísérlettől eltekintve – ellenáll az ilyen irányú törekvéseknek. Nem lenne ugyan példátlan eset, hiszen a következő évi *Aurorában* Czuczor költeményéhez kerül egy olyan alkotás, amit csak felhasználtak

¹²⁵ „Valószínűleg a történelmi igény miatt: a Kisfaludy által szerkesztett *Aurorában* ugyanis csak történelmi témájú irodalmi illusztrációk vannak: Vörösmartynak is csak történelmi jellegű művei kapnak képeket (figyelemre méltó pl., hogy az *Aurorában* megjelent *Délsziget* mellé nem tettek képet, s a *Tündérvölgy* illusztrációjának megszokott lovagi párbajáról sem találná ki senki, hogy ebben a műben nem történeti harorról, hanem fantasztikus meséről van szó).” MARGÓCSY 2007c, 1230.

a hagyatékból az új szerkesztők, s eredetileg nem magához a műhöz készült. De a kép értelmezéséhez ott is van viszonyítási pontunk, hiszen Kisfaludy Fessler történeti munkája alapján dolgozott, s ennek tudatában válik lehetővé bármiféle értelmezés, például a Czuczor-műtől való motivikus eltérések rögzítése is. A *Romhoz* kerülő illusztráció a képzőművészeti szakirodalomban már az 1960-as évek végén problematikussá vált, azonban nem kapott jelentőséget a kép és illusztráció viszonyára kevésbé reflektáló irodalomtörténeti gondolkodásban.

A Vörösmarty-mű és a kép „különös” viszonyára elsőként Bogyay Tamás figyelte föl, s mint írja, a képen látható jelenetet „hiába keressük a költeményben”.¹²⁶ A kapcsolatot a két alkotás között a szerző ennek ellenére megtartja, de a képet – ebből következően – nem illusztrációként, hanem szinte Vörösmarty addigi munkásságának jelképeként értelmezi: „*Akárhogy* is áll a dolog – Kisfaludy, a költő és festő megpróbálta a puszta cselekmény helyett megragadni az elbeszélés szellemét és mélyebb értelmét. Talán a halálos betegség bensőleg már felszabadította őt sok konvenció bilincseitől és így sikerült neki – bizonyára csak ösztönösen – a képre varázsolni valamit abból, ami Vörösmarty legmélyebb lelki titka volt: a menekülés az álmok világába.”¹²⁷ A Vörösmarty-művek kortárs képi ábrázolásait áttekintő esszé épp ezt, az illusztrációból kifejlődő, Vörösmarty műveihez méltó látomást és önálló, az iskolai mintákat mellőző képiséget, vagyis romantikus képi *értelmezést* keresett és hiányolt az *Aurora* rézkarcaiban. A véleményem szerint túlértelmezett, az alkotás körülményeit a halálos betegséggel kissé misztifikáló felfogásban ezért sokkal inkább a vágyott szándék fejeződik ki, s így tud a rézkarc Bogyay Tamás értelmezésében Kisfaludy festői életművének legjobb alkotásává válni.¹²⁸

¹²⁶ BOGYAY 1962, 17

¹²⁷ BOGYAY 1962, 17. (Kiem.: G. Zs.)

¹²⁸ Kisfaludy festői tevékenységét a kezdeményező szerepen keresztül értékelő Bánóczi József szintén az életmű legjobb képei közé sorolja az illusztrációt: „Az 1828-iki kötetben töle van *Hajna*, mely Zalán futásában sokkal kedvesebb, s az 1831-ikiben *A rom*, Vörösmarty hasonló című töredékéhez készült s *Erzsébet* után legjobb képe. Ellenben a *Szegény*

Vayerné Zibolen Ágnes Kisfaludynak az *Aurorához* kapcsolódó képszerkesztői és illusztratori tevékenységét vizsgáló, kezdeményező tanulmánya – érthetőn – nem foglalkozik az egymás mellé rendelt kép és szöveg irodalomtörténeti problematikájával, de tartalmi okok alapján ő már határozottan kijelenti, hogy *nem* a később illusztrált mű mellé készült Kisfaludy rajza, s annak nyomán a rézkarc, s a szerző nem is próbál közvetlen kapcsolatot teremteni kép és szöveg között: „A rom»-ot kísérő metszet olyan jelenetet ábrázol, ami nem felel meg a Vörösmarty romantikus költeményében játszódó történetnek. [...] A képen az ifjú férfin semmi fegyverzet nincs, mögötte impozáns épület látható, ami egyenes ellentétben áll a költeménnyel, ugyanakkor a levegőben lebegő tündért is hiába keressük Vörösmarty soraiban.”¹²⁹ Azaz kép és szöveg tematikus megfeleltetési kísérlete ezúttal is kudarcot vall, s a felsorolt hiányosságok, illetve eltérések miatt a kép már nem fogadható el az értő befogadó számára illusztrációként. Irodalomtörténeti okok, s azon belül az *Aurora* 1831-es kötetének keletkezéstörténete alapján kizárható, de a hiátust Bogyay Tamáshoz hasonlóan érzékelő és feloldani vágyó magyarázó szándék miatt tanulságos az a feltételezés, miszerint Kisfaludy „egy ismeretlen rendeltetésű, a Tátikával egy időszakban”¹³⁰ készült rajzát alakították át [sic!] barátai Vörösmarty versének illusztrációjává”.¹³¹ A feltételezett átalakításnál bizonyára legalább minimálisan figyelembe vették volna *A Rom* cselekményét, s a szerző által is említett, a leválasztást indokló eltéréseket valószínűleg legalább minimálisan korrigálják, s az illusztrációt az akkori gyakorlatnak megfelelően helyezik el a szövegben. Így viszont a szöveg elé helyezett kép a szerkesztő(k) által is nyilván érzékelt problema-

Tatár illuztrációja ugyane kötetben, hihetetlenül gyöngé.” Pár sorral később viszont, bizonyára nem szándékoltan, de a szerző mintha mégis ellentmondana annak, hogy *A rom* című kép eredetileg is Vörösmarty művéhez készült: „Ez utolsó két képet a költő barátjai már az elköltözöttnek hátramaradt rajzaiból választották ki közlésre.” BÁNÓCZI 1883, 52. (Kiem.: G. Zs.)

¹²⁹ VAYERNÉ 1968, 172–173.

¹³⁰ *A Tátikához* 1820–1821 körül készült a rajz.

¹³¹ VAYERNÉ 1968, 157.

tikus viszony miatt egy korábbi, lazább kép-szöveg logika szerint kap szerepet, s talán a fantasztikum, álomszerűség adja azt a közös jelentést, amely alapján kép és szöveg egyáltalán kapcsolatba hozható volt egymással. Ha óvatosan is, de jelenlegi ismereteink, főleg Bártfay László Kölcseyhez 1830 októberében írott, s már idézett levele alapján kijelenthető, hogy bár Kisfaludy betegsége miatt nem vett részt a kötet teljes megjelentetési folyamatában, s a korrektúrázást például Bajza végzi el, a kötet anyagának döntő részét még ő gyűjtötte, rendezte el, s ahogy a hivatkozott levélből kiderül, *A Rom* a szerkesztés viszonylag korai fázisában került be a kötetbe.¹³²

Az illusztráció értelmezéséhez termékenyebbnek látszik a képi minták bővítése, hiszen a Kisfaludy-szakirodalom alaptézisei közé tartozik, hogy a festő, zsebkönyvéhez rajzokat készítő Kisfaludy nem hozott létre eredeti műveket, az irodalmi szövegek általa illusztrált alakjai, jelenetei tanult vagy áttemelt képi mintákra vezethetők vissza. „Kisfaludy számos festményét és grafikáját készítette ismert metszet után, hol pontos másolat, hol pedig kompiláció, azaz több kép különböző részleteinek összeállítása útján”,¹³³ s a problémát a legrészletesebben tárgyaló szerző, Vayerné Zibolen Ágnes hasonló alaptézisből kiindulva adja meg más *Aurora*-beli Kisfaludy-művek képi előzményeit is. A képi értelmezéssel kapcsolatos bizonytalanságot mutatja, hogy abban a két, egymástól öt év különbséggel keletkezett tanulmányában, amelyek a képpel foglalkoznak, eltérő magyarázatokat találunk, s talán épp a merőben eltérő koncepció miatt már áthelyeződik a képi előzmények hangsúlya is. Az első cikkben így ír: „Kisfaludy rajzának”¹³⁴ [ti. amely *A Rom*hoz kerülő rézkarc alapja volt] két figuráját felismerjük viszont, ha egykori Tátika című rajzával vetjük össze, a süjtásos katona azonos az ott szakadékba zuhanó figurájával, a lebegő nőalak esetlen elődjét is

¹³² Vö. KÖLCSEY 2007, 300–301.

¹³³ KOVÁCS 2009, 98.

¹³⁴ A rajzot nem, csak a rézkarcot ismerjük. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert maga a szerző állapítja meg, hogy Kisfaludy „[m]ire megtanulta, hogy a metszők kezén a gyengébb rajzok is feljavulnak, már a kritikától sem tartott annyira”. VAYERNÉ 1968, 151.

ott találjuk meg.¹³⁵ Ebből az értelmezésből főleg egy momentum, a fekvő figura fegyverei, s talán ruhája, kardja alapján *katonaként* való értelmezése kerül át az 1973-as tanulmányba, de a *Tátika* már nem válik meghatározó képi referenciaponttá: „Az 1831-ben megjelent két illusztrációját [a másik *A bánkódó férj* – G. Zs.] az adott művek konkrét mellékletéül szánta. Vörösmarty A rom című versének kísérő képét szinte évtizedek választják el a fügeri elveken épülő első történeti illusztrációitól. Moritz von Swind 1827-es művei közül Vörösmarty Tündérvölgye éledt újjá ebben a Kisfaludy-műben, a fekvő katona szelíden adaptált tükörképében és a vízió ötletében.”¹³⁶ Az itt tárgyalt *két kép* eredetiségének eldöntéséhez hozzá kell tennünk, hogy a tanulmány nem használta fel sem Toldynak a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelentetett rövid beszámolóját az 1831-es *Auroráról*, sem pedig Bajzának az azt igazoló, később az Aurora-pör anyagához közölt, ugyancsak az adott évi almanach szerkesztéséről közölt dokumentumait.

Az említett zsebkönyvben a szerződés minimális feltételeinek megfelelően összesen négy rézkarc jelent meg a címlapképen kívül: három Kisfaludy műveihez és egy Vörösmarty eposzához. Zibolen Ágnes tanulmánya valószínűleg stíluszempontok alapján írja a művekről: „Két Johann Ender- és két Kisfaludy-rajz után készítették Michael Hofmann és Josef Stöber a rezeket.”¹³⁷ Ezzel szemben Toldy a nem sokkal később az Akadémia Hébe-allegóriáját is megfestő, a Széchenyi-családdal már korábban szoros kapcsolatban álló, s majd a Bajza szerkesztette *Aurorában* is sokat foglalkoztatott neves festő, Johann Ender három rajzáról beszél: „A’ rezeknek hárma a’ híres Ender’ rajzai után készült.”¹³⁸ Az 1830. szeptember 16-án írott szerződés kikötötte azt is, hogy a „rezek metszését és lenyomását Bécsben Kisfaludy úr’ utasítása után Károlyi István úr fogja készíttetni [sic!].”¹³⁹ Toldy közlését elfogadva valószínűbbnek tartom, hogy Kisfaludy egészségi állapota miatt már nem festett il-

¹³⁵ VAYERNE 1968, 173.

¹³⁶ VAYERNE 1973, 45.

¹³⁷ VAYERNE 1973, 44–45

¹³⁸ *Tudományos Gyűjtemény* 1830, XII, 105.

¹³⁹ SZALAI 1981, 211.

lusztrációt az 1831-es *Aurorához*, a Michael Hofmann által metszett Kisfaludy-kép pedig valóban korábbi, más funkciójú, s nem az *Aurora* összeállításának időszakában keletkezett munka.

A képi háttér és a lebegő nőalak vizsgálatához, bár valóban Kisfaludy festői életműve és az általa ismert alkotók munkái tűnnek a mintakereséshez a legkézenfekvőbbnek, célszerű az egyházi festészet és ikonológia irányába is kitekinteni, hiszen például az égi eredetűnek tartott tündérfigurák ábrázolásához ekkoriban még nem álltak rendelkezésre olyan általánosan elterjedt képi minták, amelyek alapján akár szövegkontextus *nélkül* is azonosítható lenne egy-egy ilyen tárgyú kép. Kevésbé ismert, hogy magyarországi hazatérése után Kisfaludy Károly készítette el a Horváth János szerkesztésében 1820-ban, Számmer Klára veszprémi nyomdájában kiadott első katolikus egyházi lap, az *Egyházi értekezések és tudósítások* címlapképét. (5. kép) A szignózott rézkarc („Car. Kisfaludi del”) ugyan nem sokáig, mindössze az első évben díszítette a címlapot, s utána – eltávolítva Kisfaludy szignóját – a szerkesztők átalakították a képet. A Kisfaludy-féle metszetből megmaradt minden képi motívum, de megváltozott a kép szinte egész perspektívája. A korábbi, vízszintesen elhelyezkedő allegorikus nőalak álló helyzetűvé vált, a fény pedig, amely Kisfaludy képén mintegy a nőalakból áradt ki, a felhőktől-háttértől elválasztva, visszanyerte az egyházi ikonográfiában megszokott égi, isteni eredetét.¹⁴⁰ Nem túlzás azt állítani, hogy a címet tartó országallegória erőteljesen hazafias beállítása vallási és nemzeti szemléletűvé vált. (6. kép) Ha összevetjük az egyházi lap és *A Rom* elé kerülő rézkarc nőalakját, azt hiszem, nyilvánvaló a képi párhuzam, s hogy később egy új kontextushoz igazodva milyen minta alapján dolgozhatott Kisfaludy. Figyelemre méltó az egyházi lapra kerülő kép értelmezésének eltérése, enyhe bizonytalansága is: Koppányi Júlia „lebegő angyalként”, Busa Margit pedig sugárözönben megjelenő génuszként értelmezi a női figurát.¹⁴¹ Az *Aurora* tárgyalt rézkarcával kapcsolatban kizárólag és egyértelműen

¹⁴⁰ A lapról áttekintést ad: HORVÁTH 1937; KÓKAY 2007, 1059–1062. Az égi fény lokalizációjával összefüggő változtatás jelentőségére Borbély Szilárd hívta fel a figyelmet. Köszönöm ezúttal is.

¹⁴¹ KOPPÁNYI 2003/2, 120; BUSA 2000. A génusz korabeli fogalmáról ld.

a *tündér* fordult majd elő (holott *A Romnak* nincs tündér szereplője), s nincs nyoma annak a képi asszociációs körnek, amelyet az egyházi lap esetében megfigyelhetünk.

Vayerné Zibolen Agnes tanulmányának fogalomhasználatával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy sem a *Tündérvölgy*höz készült, sem *A Romhoz* kapcsolódó kép esetében nem beszélhetünk a szó általános értelmében vízióról, a látomásosságnak véleményem szerint nincs képi jele a rézkarcokon, s a művek cselekménye sem tenné lehetővé ezt az ábrázolást. A *Tündérvölgy* esetében például az egész cselekményt hiteltelenítené, ha vízióként tekintenénk az égbe való visszatérés miatt fény-árnyék hatással érzékeltetett, Jevét elragadó tündérre. A másik kép esetében szintén nem indokolt a vízióként való értelmezés, legalábbis nem találunk erre képi utalást. Az alvó, *feminin* vonásokkal ábrázolt, a kortárs képi érzékelés szerint hangsúlyozottan *nemzeti* öltözetet viselő ifjú arcára, lecsukott szemére néző mosolytalan, szuggesztív tekintetű nőalak ugyanolyan realitása a képi világnak, mint az ifjú vagy a környező vidék. Égi származására utalva tipikus, elsősorban ugyancsak az egyházi ikonológiából ismert képzőművészeti megoldással felhőkön, de a földhöz közel lebegő nőalak nem vízió vagy álom, azaz csak a szereplő tudatában megjelenő belső kép, hanem *jelenés*, amely elsősorban a kép *nézője*, s nem az alvó ifjú számára jelent fontos információt. Vízió és realitás képi megkülönböztetése azért is különösen fontos, mert a kép értelmezésének leglényegesebb pontja véleményem szerint az a kérdés, hogy vajon az alvó, az arc kidolgozása, a test- és a fejtartás szerint álmódó ifjú *ugyanazt* a belső képet látja-álmodja-e – a kép *nézője* számára nem érzékelhetően –, mint amely a külső világban látható. Azaz milyen a viszony a képen álom és valóság között. Ebben az esetben a jelenés például képes-e áttörni a külvilág felé zárt egyén érzékelését valamilyen módon, s az éber tudat által már téveszmének, *álmoknak* minősített képi alapú transzcendenciát olyan valóságként elfogadtatni vele, amely azután a szereplő motívációit, cselekvését is meghatározhatja.

Az értelmezést természetesen alapvetően befolyásolja, hogy az

még Kölcsey verse kapcsán Szabó G. Zoltán részletes magyarázatát: KÖLCSEY 2001, 436–437.

illusztrációként, tehát annak többé-kevésbé előírt műfaji elvárásai-val együtt kezelt képnek a befogadó számára nincs biztos kapcsolódási pontja, s ezért, némileg hasonlóan a szerző nélküli szövegek eseteihez, nem támaszkodhat semmilyen konkrét háttérre, szövegvilágra. Ennek a szituációnak a következménye, hogy a kép néhány, véleményem szerint hangsúlyosnak tekinthető részlete nem kapott, nem kaphatott jelentést az értelmezésekben. Dekoratív-sematikus tájellemmé válik például a kép jobb oldalától, a szem által végig nem is követhetően kanyargó út, illetve nem jön létre ellentmondás, vagy legalább feszültség a tanulmányokban többnyire katonaként meghatározott ifjúnak a kép közvetlen előterébe kerülő kéztartása, s a nyitott tenyere mellett elhelyezett fegyverei, bal keze alatt látszó sisakja között. A képi analógiaként említett *Tündérvölgy*höz készült rézkarcon például Döngöre kezében továbbra is ott a kard: a legyőzött, halott hős karakterén nem változtatott a művész, ahogyan az *Aurora* többi képén is ez a fontos nemesi-hösi jelkép mindenkor a kompozíció része maradt.¹⁴² Holott *A Rom*hoz kapcsolódva egyébként ez lenne a cselekmény szerinti egyetlen pont, amelyen keresztül a kép tematikusan is kötődhetne a szöveghez: a harc elől menekülő, s az omladozó Országok Háza mellett összeeső, majd álmokat látó ifjú leírásában szerepel, hogy „lakatlan / Földön erőtelenül feküdt: vas fegyveri rajta / És mellette, nehéz *keziből elhullva*, heverték.” De kétségtelen, hogy a szöveg más részei ki-zárják a kapcsolatot, s a részletekben (páncélzat, az álmok tartalma, romok helyett épület etc.) már nem teremthető meg semmilyen tematikus megfelelés. Nem merül föl az a gondolat sem, hogy az 1831-re kiadott, sőt a korábbi *Aurora*-kötetekben sincs olyan, akár nem Vörösmartytól származó mű, amelynek bármelyik jelenetével kapcsolatba hozható lenne a kép. S ha ebből még nem következik is, de feltehető, hogy Toldy és Bajza sem akarta megszakítani azt a tudatos szerkesztői elvet, hogy Vörösmarty valamelyik szövege minden *Aurora*-számban kapjon illusztrációt. Az 1831-es kötetnek pedig ez az egyetlen Vörösmarty-műhöz rendelt illusztrációja. A Bogyay Ta-

¹⁴² A képhez tartozó szöveghely: „Keményen hordozá kardját életében, / Fogva tartá *most is* hűlő tenyerében.” (*Tündérvölgy* 211–212. sorok. Kiem.: G. Zs.)

más és Zibolen Ágnes által kifejtett gondolatmenetet megfordítva: elképzelhető-e olyan, nem Vörösmartytól származó mű ebből az időszakból, amelyhez illusztrációként készült a kép, s később alkalmas volt Vörösmarty szövegéhez is? S ha nem, tekinthető-e a kép *önálló*, azaz kép-szöveg viszony nélküli alkotásnak? Annyi bizonyosnak látszik, hogy Kisfaludy, főleg ifjúkori irodalmi munkásságában, erőteljesen vonzódott álom és való problematikájához, a húszas évek vége felé viszont már ironikusan kezelte ezt a tematikát.

A *Rom* és lényegében az *Aurora* kontextusától is elválasztott, s az irodalmi, képi értelmezés szempontjából csak tagadólágos állításokkal leírt metszethez Zentai Mária *Csongor és Tündéről* írott tanulmánya rendelt *feltételesen* új szöveget. Miután szintén megállapítja, hogy a „Romnak nincs olyan jelene, amelyhez illene a kép”, a tárgyalt drámai költeménnyel hozza „a képi megjelenítés metasztijén” összefüggésbe a képet: „illene viszont az illusztráció a *Csongor és Tünde* utolsó előtti jelenetéhez: Csongor alszik, a palota kiemelkedett, körülötte ott a virágzó kert, Tünde közeledik.”¹⁴³ Ez a fontos, a képnek egy *más típusú* olvasatban új értelmezési lehetőséget adó felismerés lesz a továbbiakban – Toldy levelével összehasonlítva – értelmezésem kiindulópontja.

A Csongor és Tünde és az illusztráció lehetséges kapcsolata

A *Csongor és Tünde* cselekményében nincs olyan jelenet, amelyben Tünde lebegő alakként, jelenésként kerülne kapcsolatba Csongorral. A színi utasítások szerint Tünde a teljes darabban („Tünde s a manók jönnek” és „Tünde, s utána hat kísérő leányi jönnek, fátyolozva” – etc.) reális, s csakis Csongor érzékelésében elbizonytalanodó, reflexióiban álomszerűvé váló szereplő. Inkább a darab elejéhez, a vándorlás megkezdéséhez illeszkedhetne a kép közepén kanyargó út, hiszen Csongor a mű végén, az ötödik felvonásban előbb egy elhagyott és „elvadult” kertbe tér vissza, s a darabban már nem történik helyszínváltozás. Kisfaludy *Stibor vajda* című drámá-

¹⁴³ ZENTAI 2007, 180.

jának német nyelvű kiadásához készítettett címlapprezet, s a kép azt a központi, a dráma egészére hatással lévő jelenetet emelte ki a belső címlapra, amelyben Demeter bosszút fogadva Stibor ellen, lándzsáját leemeli a falról.¹⁴⁴ (7. kép) A képaláírás megadja a felvonást és a vonatkozó szöveghelyet, az olvasó tehát pontosan tájékozódhat a képileg is értelmezett, úgynevezett centrális jelenetről.

Ha elképzelésem helyes, később *A Rom* elé az *Aurora* és a *Csongor és Tünde* kiadásának vázolt, párhuzamosan futó története miatt elhelyezett kép nem feltétlenül a teljes Vörösmarty-szöveg ismeretében keletkezhetett. Vörösmarty nem készült el a Toldy által várt időben a művel – ennek személyes, alkotói, fordítói okaira már kitértem, de a kérést, a kép megalkotását ez nem befolyásolhatta lényegesen, a „[f]elinél több kész” szöveg már elegendő anyagot ad a kép megalkotásához, s egy illusztrált Vörösmarty-dráma Toldy kérésétől, a megjelenés formájától függetlenül is természetesnek tekinthető 1828–1830 körül. Minimális filológiai kapaszkodót jelenthet, hogy a *Csongor és Tünde* kéziratának első néhány lapja, Csongornak a drámai cselekményen kívül eső világijárásáról szóló monológja („Minden országot bejártam...” etc.), ahogyan arra Taxner-Tóth Ernő és Borbély Szilárd is felhívta a figyelmet, hiányzik: a kézirat a tartalmi vázlatok és a szereplőlista után Csongor és Mirigy párbeszédével folytatódik.¹⁴⁵ Szempontomból ennek azért lehet jelentősége, mert véleményem szerint a kép a monológban elmondott eseményt, a történet kiindulópontját, Tünde álombeli jelenését, a Csongor álmaiban élő „égi szépet” vette alapul. Másrészt Kisfaludy egy főbb összetevőiben ismert hagyomány, a *Tündér Ilona* alapján dolgozhatott, illetve saját alkotói gyakorlatában is van nyoma a *Csongor és Tünde* kiinduló helyzetét adó, az álomban élővé, meg tapasztalhatóvá, s azután realitássá váló szereplő történetére.

Kisfaludy Károly töredékben maradt drámai költeménye, az *Álom és valóság* mellett *A két hajós* című, Vörösmartynak ajánlott allegó-

¹⁴⁴ KISFALUDY 1823. (Belső címlap.)

¹⁴⁵ „A Csongor és Tünde kézírata az elején csonka: az alapszövegünk szerinti első 45 sor hiányzik.” VMÖM 1989, 452. „A kézirat első néhány lapja elkallódott [...] a végleges szöveg 45. sora után kezdődött.” BORBÉLY 2006, 159.

ria a földi keretek között megvalósítandó eszményit jelöli ki életcélként. Utóbbi költemény jelentőségét Horváth János emelte ki Kisfaludy-monográfiájában mint „eszményiség és valóságismeret böles, egyedül célhoz juttató összeegyeztetését”.¹⁴⁶ Az 1828-ban, tehát a *Csongor és Tünde* első kidolgozása idején írott tanköltemény kivételes abból a szempontból is, hogy Kisfaludy az ifjú- és a férfikor törekvései közötti különbséget mintha *mester és tanítvány* szereppé formálva ábrázolná, s a szövegben nemzeti aspektust kap a haladás, a megteendő út égtájakhoz kötött iránya. A keletről induló hajós az államiság régi toposzát felhasználva köt ki a zárlatban a nyugati parton, elérve az ifjan kitűzött eszményi célt. Az egyben költői pályát, ihletforrást is jelentő út kezdőpontja megegyezik a korábban íródott Kisfaludy-törredék, az *Álom és valóság* és a *Csongor és Tünde* kiinduló szituációjával. A „szép, kecses, mennyel rokon” fényalak az álmok képeit „látható valók”-ká téve jelöli ki a célt a hajósnak:

Pályatársul s hű vezérül
Engem küldtek istenid,
De szerelmem koszorúja
Csak tövis között virul,
Szállj hő szíved s bízva bennem
E világ zajtengerére:
S egy virágos partfokon,
Szebb dicsőség birtokában
Föllelsz majd nyugot felé!

A jelenés után eszmélve az ifjú a látott belső képet „követi”, s éri el férfiként azt az égi Tüneményt, aki „ifjonti életével / Már jegyesként frigyesült”, s a küzdés lezárulásakor „Csillag koszorúzta fővel / a virágos halmon áll.” A küzdés után egyetlen szakrális pillanattá redukált találkozás, egyesülés és enyészet értelmét *majd* a halál után győzedelmeskedő érdem adja, amely egyben örök példát, erőt jelent a világ regenerációjához: „S a jelen megöszül bár / Itt megifjul a világ.” A „késő korok”, azaz a jövő felé újra meg újra „örök sugárral”

¹⁴⁶ HORVÁTH 2007b, 759.

eljutó példa, a való fölé helyezett eszményi és a felé való végtelen törekvés allegorizált kapcsolata válik mitikus céllá a szövegben.¹⁴⁷

A német romantika élet- és szerelemfilozófiájára¹⁴⁸ emlékeztető ideológia Kisfaludynál a háborgó, viharos tengeren megtett útban realizálódik, azaz festői életművét, műveltségét szem előtt tartva erős képzőművészeti párhuzamokat mutat.¹⁴⁹ A kapcsolattörténeti szempontból sem elhanyagolható szövegről itt csupán arra az idézett ideológiai metszetre szeretném felhívni a figyelmet, amely álom és égi-eszményi viszonyának felfogásában közös elemeket mutat Vörösmartyval. A mű kissé didaktikus-tanító jellegét, nyelvi nehézségét ezúttal figyelmen kívül hagyva tehát Vörösmarty tervezett, s az *Aurorába* szánt művében akár követőt, saját romantikus ideológiájának művészibb szintű feldolgozását is láthatta Kisfaludy. Figyelemre méltó a mű abból a szempontból is, hogy a Vörösmarty-életmű első átfogó értelmezőjéhez, Gyulaihoz viszonyítva mennyire eltérő Kisfaludy felfogása Vörösmarty költészetének és világgképének ekkori összetevőiről, törekvéseiről.

A tematikus, képi megfeleléseket kereső megközelítés alapján tehát Kisfaludynak később *A Romhoz* kerülő képe a *Csongor és Tünde* elejéhez, a Tündével való találkozást megelőző jelenetekhez,

¹⁴⁷ Vö. még SZÖRÉNYI 2010, 278–288. „*Az ember élete* gondolati üzenetének legfőbb képi hordozója, egyúttal a magasztalt elhunyt hős bizonyos fajta halhatatlanságának garanciája az az arany gyümölcs, amellyé *hajdani jótettei váltak*.” (SZÖRÉNYI 2010, 284. – Kiem.: G. Zs.) S a tanulmányban idézett, Lukácsy Sándor emlékvers-értelmezés szintén köthető az életút lezárultát követő idő Kisfaludy-féle felfogásához is: „A vers [*Az ember élete*] főlemelő, optimista kicsengését azzal éri el Vörösmarty, hogy az egyén által megkezdett mű folytatására, befejezésére utal, melyben az elhunytak tettei tovább élnek. Nyilvánvaló, hogy az egyén életének ez a társadalomban való folytatása, az öröklétnek ez az oly nagyon emberi formája csak azok számára adatik meg, kik ’fensőbb vágyakért’ adták életüket.” (SZÖRÉNYI 2010, 280. Lukácsy Sándor hivatkozott tanulmánya: LUKÁCSY 1950, 96–97.)

¹⁴⁸ WEISS 2000, 79–82.

¹⁴⁹ Hasonló szemléleti háttér, Tiziano hatása felvethető Kisfaludy Károly egyik legismertebb, Tiziano képével azonos című versével, az *Élet korai*-val kapcsolatban is.

a Csongor monológiában elmondott történethez lenne illeszthető. Az önálló kötet szempontjából pedig a belső címlapréz funkcióját töltötte volna be a kép. Az „álmaimban él” sort a későbbi értelmezések mindegyike kulcsfontosságúnak tartja, hiszen itt veszi kezdetét az a folyamat, amely előbb a keresésben, később pedig az álomszerűségből kifejlő azonosításban játszik szerepet: ezek a tendenciák a mű egészét áthatják, meghatározónak tekinthetők.¹⁵⁰ Csongor csak a mű végén mondja ki a többnyire álomszerűnek, valótlan-nak, csalatásnak érzékelt Tündéről, hogy „[e]gy van ily kép mindörökké, / S csalhatatlanul való”. A Kisfaludy-kép néhány fontos motívumára már céloztam korábban: a felhők közt lebegő nőalak égi származására, szuggesztív tekintetére s a vándorlást jelképező, háttérben kanyargó útra. A kép fontos eleme az a szemléleti váltás, amelyet az alvó, nemzeti viseletbe öltöztetett ifjú kezéből kihullott fegyvere jelképez: a harcias karakter helyett az égi eredetűnek tekintett szerelem válik a szöveg meghatározó vonásává, amely nem csak Vörösmarty, hanem Kisfaludy életművében is domináns, közösnek tekinthető törekvés.¹⁵¹ A képen balra egy *virágzó* fa látható, s azonos motívum lesz a *Csongor és Tündében* a cselekmény elindítója („Ah, de mit látok?” etc.), s az ugyancsak a kép bal oldalán látható impozáns épület, vár értelmezési lehetőségeire Kisfaludy képszerkesztői életművéből, képleírásaiból már hoztam példákat, de a Vörösmarty-szöveg, a Mirígytól kapott információk is megengedik, hogy Csongor környezetéhez várszerű épületet asszociáljon az olvasó.¹⁵²

¹⁵⁰ FRIED 2000.

¹⁵¹ BORBÉLY 2006, 159.

¹⁵² Az Árgirus-történet Gyergyai-féle feldolgozása pedig több alkalommal kitér az épületre: „Bizonyyal országát én meg nem mondhatom / Acleton királynak hol legyen, nem tudom, / Az tündérországban volt *kővára*, tudom, / Mint az krónikából értem és olvasom. // Ékes tartománnyal az király bír vala, / Szép fénlő *kővára* országában vala, / Asszony felesége szép Medana vala, / Három vitéz fia az királynak vala.” A képhez adalékként megemlítendő még, hogy a Gyergyai-műben Árgirus fegyveresen érkezik a fa alá: „Akaratja ellen atyjának elméne, / Az kertben hogy juta, az fa alá méne, / *Aranyas fegyverét letevé melléje*, / Gyenge vetett ágyra testét leereszté.” (Kiem.: G. Zs.)

Képi minta és mitologikus háttér

Annál az érvelésemet megalapozó, filológiai jellegű kérdésnél, hogy az illusztráció eredetileg valóban egy másik műhöz, a *Csongor és Tündéhez* készült-e, s később anyagi és kiadástörténeti okok miatt került az *Aurorába*, fontosabb, irodalomtörténeti hozadékkal is járhat az a kapcsolat, amely a kép vizuális mintája és a Vörösmarty-szöveg között teremthető. Mint már említettem, a Kisfaludy-kép és a Vörösmarty-szöveg között kijelölhető egy olyan közös vallási-mitológiai háttér, amely a történetet és a képet a *választás*, a *döntés* és a megtett *út* aspektusába helyezi. Ez a közös terület a *Héraklész a válaszüton* történetben, az Y-emblémában, illetve a belőlük kibontakozó ikonológiai hagyományban jelölhető meg. A történet és a példázat rendkívül elterjedt mind világ-, mind pedig magyar irodalmi kontextusban, s emellett Héraklész alakja a magyar őstörténeti hagyományban is fontos szerepet kap. A hagyomány akár vázlatos áttekintése helyett itt csak a legfontosabb momentumokra térek ki.¹⁵³

A *Héraklész a válaszüton* történet Prodikosznak tulajdonított alapformája Xenophón *Emlékeim Szókratészről* című művének második könyvében maradt fenn. A történet szerint, amikor „Heraklész gyermekből ifjúvá serdült, és abba a korba jutott, midőn a fiatalemberek önállóvá válnak, és kimutatják, hogy az erény vagy a hitványság útjára lépnek-e, elment egy magányos helyre, és leült, hogy eltöprengjen, hogy melyik utat válassza.”¹⁵⁴ Az ifjú Héraklész előtt két asszonyalak, Virtus és Voluptas, az Erény és a szexuális aspektussal is telítődő Gyönyör jelenik meg, akik miután elmondják az ifjúnak az általuk felkínált életút jellemzőit, következményeit és azokat

¹⁵³ „A kettős út szimbolikus értelmezését azonban megtaláljuk a görög-római klasszikus irodalomban és filozófiában is. Már Hesziodosz megkülönböztette a „»sima utat«, amelyen könnyű járni, de rosszfélé vezet, és a hosszú, meredek utat (oimosz), amely az erényhez (arété) visz. A gondolatot Prodikosz vette fel újra és alkalmazta a Héraklész mítoszban. Ettől fogva a kép gyakran feltűnik a kereszténységre oly nagy hatást gyakorló Szókratésznel is.” VIZKELETY 1981, 255.

¹⁵⁴ XENOPHÓN 1986, 141.

a magatartásformákat, amelyeket az ifjú követhet majd az úton, Héraklésznek életre szóló döntést kell hoznia. Voluptas a könnyű, azonnali élvezetekre irányuló, de egyben a bűnre csábító, pusztulás felé vezető utat kínálja, szemben Virtussal, aki göröngyös, nehéz útra hívja Héraklészt, de az út végén a halhatatlanságot ajánlja a megtett útért cserébe. Az allegorikus történet az elágazó életutak formájára utalva Y-példázatként is ismert, s szoros kapcsolatban áll a széles és a keskeny útról szóló, bibliai eredetű példázattal. A két hagyomány egyesítése, kiterjesztése Petrarcánál történik majd meg, aki a tanítás használatát „szinte kötelezővé teszi az őt követő egész humanista tradíció számára”.¹⁵⁵ A *Csongor és Tünde* kéziratában a hármas út jelenetei mellett többször is felbukkan rajz, illetve betű formájában az Y vizuális mintája, vagyis úgy tűnik, hogy a szöveg kidolgozása közben az íráshoz Vörösmartynak szüksége volt a szimbólumra, segítette a szereplő megtett útjának térbeli megjelenítése is. Kerényi Ferenc szövegkiadása közli azt a kéziratlapot, amelynek a jobb oldalára, Ilma és Tünde szövege mellé („Nézd, a tiszta szép homok, / Ebben a kis lábnyomok / Csongor úrfinak szemében / Mind vezérlő csillagok”) Vörösmarty a hármas út térbeli formáját *le is rajzolta*, a metszéspontot, a „varázskör”-re utaló területet pedig bekarikázással jelölte.¹⁵⁶ A jelenet későbbi előfordulásainál pedig két alkalommal is az Y betűt írja a lapra: „A felső szegély alatt három tollrajz található, majd egymás alatt áthúzott és részben olvashatatlan sorok következnek [...] E sorok közé írva a következő szavak: Ármány-más, ypsilon.”¹⁵⁷ Az ypszilon újra felbukkan a kéziratban a hármas út jelenetének közvetlen környezetében: „A soroktól balra és az utolsó sor fölé V[örösma]rty nagy Y betűket

¹⁵⁵ SZÖRÉNYI 2004, 53–54. A példázat vallási, teológiai szerepéről: NAGY 2011.

¹⁵⁶ KERÉNYI 1992, 7. A kritikai kiadás szintén felhívja a figyelmet a kézirat vizualitásának fontosságára: „A kézirat egyik legérdekesebb lapja. Ilma áth. szövege mellett jobb oldalon a hármas út öt vázlata. Érdekességük, hogy Vty elsőre nem tudta a három egyforma út találkozását *lerajzolni*. Első két rajza három tovább haladó vonal (azaz hat út) találkozásának a rajza.” VMÖM 1989, 492. (Kiem.: G. Zs.)

¹⁵⁷ VMÖM 1989, 439.

írt. A színi utasítás a kéziratból hiányzik.”¹⁵⁸ A *Csongor és Tünde* módosítása főleg abban ragadható meg, hogy a műben Csongor fellép a hármas útra, s ezzel mintegy új, jelképes dimenzióba kerül, illetve az Ilma által megadott középső út térbeli lehetetlensége is érvényesülhet. A hármas út így tud újra a döntés terévé válni, ahonnan az utazók *útra* nem vezetik Csongort. Megjegyzendő, hogy Csongornak a választott, Tündérhonba, Üdlakra vezető úton kell(ene) találkoznia a Mirigy által Csongor elcsábítására kiszemelt, a földi-testi szerelmet jelképező prostituálttal, Ledérrel, bár a Csongor–Ledér jelenetet végül kihagyta Vörösmarty a műből.

A Prodikosz-féle történet – alapformáját megtartva – számos változattal bővült az irodalmi, képzőművészeti, vallási felhasználás során.¹⁵⁹ Egyrészt megnőtt a választható életutak száma, másrészt gyakori az olyan változat, amelyben a szereplő nem éber állapotban, hanem álmában szembesül a kínálkozó lehetőségekkel. Vörösmarty lírai munkásságában mindkét változat megtalálható, s a *Csongor és Tünde* kivételességét mutatja, hogy a mű mindkét formát felhasználja, variálja. Csongor, fellépve a hármas útra, a tévedések helyének nevezi a területet, ahová Ilma paradox, egyszerre informatív és semmitmondó közlése irányította. A rossz döntés, akárcsak az alap-történetben, visszafordíthatatlan következményekkel járna. A vándorok életútjával, torz, önző boldogságeszményével való szembesülés Csongor saját, korábbi döntésének helyességén túl az olvasó számára összemérhetőként mutatja fel hatalom, tudás, gazdagság és szerelem aspektusát. Feltehető, hogy Vörösmarty a Tudóst, a Kalmárt és a Fejedelmet is ezért, s nem dramaturgiai megfontolásból szerepelteti *vándorként*, hiszen allegorikus, s ebből következően nem jellem-, hanem csak állapotváltozást mutató, de állandó belső céllal rendelkező karakterük miatt egyikük esetében sem lenne szükségszerű, sőt némileg ellentmondásos is a keresés, vándorlás hang-

¹⁵⁸ VMÖM 1989, 510. A kézirat 117. versójáról, a Tudós monológiát követő jelenetről van szó. Az Y környezetében a következő sorok: „Oh szerelem gyujts utamra csillagot, / 'S te légy vezérem tündérhon felé. (kilép)” a hármas útról. (VMÖM 1989, 509.)

¹⁵⁹ PANOFKY 1930, 42; BACSÓ 2010, 1245–1250.

súlyozása.¹⁶⁰ Csongor viszont már korábban, a velük való találkozás előtt meghozta azt a döntést, amely a szöveg értékrendje szerint egyedüli, legalábbis a boldogság szempontjából helyes útnak tekinthető. Kisfaludy Károly illusztrációja, úgy tűnik, épp ezt, a jelenés és a döntés előtti fázist emelte ki a képen, s egészítette ki a Héraklész-történet ikonológiai mintái alapján a háttérben kanyargó vándorúttal.

Vörösmarty korai költészetének egy fontos darabjában, a *Volt tanítványaimhoz* című költeményben dolgozta fel először a *Héraklész a válaszüton* történetet. A mű háttérét, irodalomtörténeti jelentőségét, Prudentius *Psychomachia* című allegorikus eposzának ismeretét és hatását először Király György tárta fel, majd pedig Szörényi László gondolta tovább.¹⁶¹ Azontúl, hogy a történet Vörösmarty keresztény-sztoikus világképéhez illeszkedő ideológiai példát jelentett, ebben a műben válik először kifejtetté az a nyelvi-nemzeti fordulat is, amely a latin helyett már a kacagányos apák, Árpád és a Hunyadiak nyelvén művelt költészet mellett foglal állást. A Héraklész-történet kortárs népszerűségét mutatja, hogy az *Aurorához* kötődő vagy Kisfaludyval kapcsolatban tartó szerzők között is megfigyelhető a történet felbukkanása. Kis János, aki a zsebkönyv nyitó számában is fontos, a programversek közé sorolható művet publikál, 1791-ben Bécsben jelentette meg a *Herkules' választása. Allegoriás költemény. Anglusból fordítatott Lowth szerint* című kötetét. A fordítást Kis a kiadást anyagilag támogató gróf Széchényi Ferenc fiának, Széchényi Lajosnak ajánlotta.¹⁶² Széchényi Ferencnek a történet lefordíttatásával, az ifjúkorba jutó Perczel-gyerekekhez írott Vörösmarty-vershez hasonlóan, elsősorban nevelő-oktató szándéka lehetett. A családba a támogatáson keresztül bekerülő, magyar nyelvű szöveget fordítja azután tovább nyelvgyakorlásként németre, az egyes versszakokat magyarul is idézve 1828-ban Széchényi István.

¹⁶⁰ Vö. TÖRÖK 2001, 39–45.

¹⁶¹ KIRÁLY 1980, 153–161; SZÖRÉNYI 2004, 34–40, 51–59. Prudentiushoz lásd még: PANOFKY 1930; HAJDU 1994, 140–148.

¹⁶² Figyelemre méltó a fordítással kapcsolatban, hogy Széchényi Ferenc úgynevezett második Ex librise valószínűleg szintén Herkules figuráját választotta mintául.

A fordításról Széchenyi a *Napló*ban is megemlékezik: „Tegnap L[ouise]-nál. Az *Alcides Választásának* másolatából a középső félívet küldte vissza, a többi nem – miért? Nem tudom.”¹⁶³ Az *Aurora* első kötetének programcikkét (*A szépség tudománya*) író Schedius Lajos, Vörösmarty egykori tanára, 1828-ban megjelentetett, *A philokaliának, azaz a szépség tudományának alapelvei* című könyvében, a *Tiszta, fogalmi esztétikai tárgy* című fejezetben a jelek között tárgyalja a történetet: „Így a sápadt arc a félelem jele, az oroszlán a bátorságé, Hercules az útelágazásnál a szabad akarata szerint cselekvő lélek, azaz a morális szabadság jele.” A történet egésze pedig, mivel „több, önmagában állóként létező dologból áll össze, mint egybefüggő cselekvés vagy esemény, az az *allegória* nevet kapja”.¹⁶⁴ Megjegyzendő, hogy a Schediusétól némileg eltérő módon a későbbi retorikai példatárak Herderre és Kazinczy Herder-fordítására hivatkozva nem a jelek, hanem a vigaszt, fölvidulást jelentő paramythionok, azaz regepéldázatok közé sorolják a történetet. A paramythion a „görög vagy keleti őskor mytussihoz tartozó tárgyat, alkalmazva a jelen viszonyokra állít elő, s mint a parabola – csak hogy még nagyobb mértékben – a kedélyre ügyekszik hatni. Alapját tehát epikai elem képezi, a nélkül azonban, hogy alakja korlátoztatnék, melly t.i. prózai is lehet.”¹⁶⁵

A két, itt inkább csak a téma jelenléte miatt említett szöveg, illetve a zsebkönyv ideológiájában fontos szerepet játszó szerzőknél lényegesebb magának a szerkesztőnek, Kisfaludy Károlynak az *Álom és valóság* című, 1821-es levelében említett, s a szerző által drámai

¹⁶³ SZÉCHENYI 1978, 538. Széchenyinek a magyar nyelvtudással kapcsolatos állásfoglalásáról: ZENTAI 2001; KÖRMENDY 2004, 241.

¹⁶⁴ SCHEDIUS 2005, 334–335. Az idézett szöveg helyi jegyzetében a fordító, Balogh Piroska – miután részletesen feltárja Schedius lehetséges forrásait – kitér a Kis János-fordítás és a *Csongor és Tünde* rokonítható motívumára is: „Az embléma legismertebb korabeli magyar feldolgozása, mely egyszersmind érdekes architextus lehet Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* »hármasként«-jelenetéhez is: Kis János: *Herculesz válsztása*.” SCHEDIUS 2005, 335. Ezúttal is köszönöm Balogh Piroskának a Schedius-életművel kapcsolatos tanácsait, segítségét.

¹⁶⁵ TATAY 1857, 457. (Tatay szöveggyűjteményében Kis fordítása mellett Fáy András, Kazinczy, Berzsenyi egy-egy szövege szerepel még.)

költeménynek tekintett töredéke.¹⁶⁶ A történetnek Kisfaludy – szemben például Kis János fordításával – azt a változatát használja föl, amely álomba merülve (a szövegben az éjszaka és a hajnal határán) mutatja be a döntés előtt álló szereplőt. A történetvariánsban az egyes életutakat allegorizáló alakok jelenésként, túlvilági lényként, „fény-alakként” bukkannak föl a szövegben. Mivel kevésbé ismert és csak a Bánóczi-féle Kisfaludy-kiadásban elérhető töredékről van szó, hosszabban idézem a kezdő jelenetet: „Gazdag palota, a nyílt tornáczon kilátás a sötét éjbe. *Elda* ékes nyoszolyán fekszik és alszik, lábánál ül *Jermi*, fejét kezére csüggesztve. Gyöngéd hangok zengedeznek s a sötétben világos felhők terülnek el. Ezekből kivál egy sisakos és páncélos alak s koszorút tartva kezében, *Elda* felé lebeg; ezt követi egy más fény-alak, gyémántkorona a fején s a bőség szarvát tartva kezében, *Elda* felé hajol. A két tünemény között mosolyogva lebeg egy fehér rózsával koszorúzott alak, kezeit szívére szegezve, fején ragyogó csillag. *Elda* nyugtalan képét feléje terjeszti, melyre a közép alak lelkesedve a koszorút és a bőséggelt elaggatva mintegy diadalban áll s ily helyhezetben a felhőkbe tűnik. Ezen jelenések után hajnallik s a kies vidék kék hegyei felett kél a nap és lassanként megvilágosítja a palotát. [...] *Elda (felébred)* Szép álom eltünél, csak e szelid / Hang reszket még utánad, mint egy édes/ Emlékezet.”¹⁶⁷

Kisfaludynál a harcot, hatalmat allegorizáló, dicsőséget felkínáló sisakos és páncélos, illetve a bőséget, gazdagságot hozó fényalak között jelenik meg „kezeit szívére szegezve”¹⁶⁸ a szűziességet, szel-

¹⁶⁶ „Es kommt in den Almanach – nebst einem dramatischen Gedichte *Álom és valóság*, das vielleicht Ihr Gefühl in Anspruch nehmen wird.” Kisfaludy Károly Gaal Györgyhöz, Pest, 1821. május 5-én. KISFALUDY 1893b, 345.

¹⁶⁷ KISFALUDY 1893a, 307–310.

¹⁶⁸ A jelenet szcenikáját vö. *A Rom* mellett megjelent képpel. A töredékben maradt mű képi, gondolati anyagának felhasználása az *Aurora* 1823-as számában megjelent Kisfaludy-programversben, az *Élet és phantásia* c. műben történik majd meg: „Im a’ környék derül / ’S arany felhői közt / Terjengő szárnyakon / Egy istenné közelg! / Int, ’s fénye számtalan / Alakban úszik / Kies virányokon. [...] Édenné változik / A’ disztelen vadon. / Lágyszellők nyájasan / suttognak a’ mezőn, / ’S hímes virágok’

lemi tisztaságot jelképező, fehér rózsával koszorúzott fején csillagot hordozó központi alak, aki a másik két hatalom jelképeit „elaggatva”, győztesen tér vissza az égbe. A leírás és a jelenet alapján a középső alakot leginkább Aurorával, a hajnal és az újjászületés istennőjével azonosíthatjuk. Ezt az 1822-es zsebkönyv címlapreze és képleírása,¹⁶⁹ másrészt a cselekmény is valószínűsíti: miután a fején csillagot hordozó szereplő visszatér az égbe, akkor kezd hajnalodni. A tervezetből megállapítható, hogy Kisfaludy – erősen kötődve az eredeti történethez – egyszerre, a választási lehetőségeket együtt felmutatva jeleníti meg az alakokat, s a szereplő álmában hozza meg a döntést – erre a középső fényalak reakciójából tudunk következtetni. A leírásban az égi származásra utaló, világos felhők közül kiváló, lebegő alak, a kezeit a szívére helyező középső jelenés egy referenciális olvasatban meglehetősen közel kerül a tárgyalt rézkarc képi világának megoldásaihoz.

A tervezetben szereplő, allegorikusan ábrázolt eszményi Kisfaludy művében két típusú emléknymot hagy maga után, amely generál(hat)ja aztán a keresést. Főleg kép- vagy hangalapú emléknymot figyelhetünk meg, bár előfordul a színesztézia felé elmozduló leírás is.¹⁷⁰ Kisfaludynak ebben a töredékében az emlékjel hangalapú („csak e szelid / Hang reszket még utánad, mint egy édes emlékezet”), de a Vörösmartyhoz írott, már idézett *A két hajós* című allegóriában a képi alapú nyom is felbukkan: „miként a szerelemnek / Első édes villanása, / Leng körülüm képe még”. Amennyire meg tudom ítélni, s lehet különbséget tenni, a tisztán képi alapú emléknymot inkább a nemzeti tematikájú szövegekhez, a hangra,

/ nyílt kelyheikből / Édesded álmokat Lihegzenek. / A természet virít, / és sírokon keresztül / örök tavasz mosolyog. // Az ember istenülve / Az Égre feltekint.” (*Élet és phantásia: Aurora* 1823, 220.)

¹⁶⁹ „Aurora nyájas tekintettel ’s csendes méltósággal szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a ’ föld’ színére.” (*Aurora*, 1823. Rezek magyarázatja) Vörösmarty Kisfaludy halálakor írott verse természetesen szintén felhasználja a motívumot: „’S szép Aurora, te jósz legelül, a’ gyász’ vezetője? / ’S fátyolodon bánat’ gyöngyei hullanak alá – / Ah van okod: ki reád fényt ’s dísz hozza, sírba hanyatlott; / Lengjen örökéletű csillagod álma felett.” (*A’ gyászkiséret*, 1830. november 21.–december 19. között)

¹⁷⁰ BENKŐ 2007, 102–103.

énekre, dalra építő pedig a költészethez, művészethez, valláshoz kapcsolódik, de természetesen a két réteg át is járhatja egymást. Vörösmartytól mindkét esetre tudunk példát hozni. A *Zalán futása Előhang*jában Árpádról a kebelben „nagyra kelendő képzeletek”, tehát egy képi alapú emlékezés teremti meg a kapcsolatot múlt és jelen között, s ennek a folyamatnak az eredménye válik aztán szóvá („halljátok, ti hazának gyermeki, szómat”), s próbál eljutni a nemzet közösségéhez. A *Délsziget*ben a szerelmi érzés a „szív néma”, nyelven túli határát átlépve transzformálódik képpé, s speciális esetenként a mondhatatlan istennévhez hasonlóan, írassa: „egy képet fest le azokban, s szerelem titkos betűit lángolva leírja”. A *Hedvig* című legendában – a *Gondolatok a könyvtárban* anyagi karának zenéjére emlékeztető módon – Gábor angyal szárnyasuhogásából szövődik dal, tehát hangalapú a jel: „S ment az angyal. / Hajnal nyílt utána, / Dal szövéddött szárnya’ zajszeléből, / Dal, minőt a’ lélek hall magában, / Éjein ha boldog álma eljő, / ’S a’ nem ösmért tündérhon’ öléből / Legrejtettebb vágya visszahangzik.” A szöveg különleges abból a szempontból is, hogy Vörösmarty a legendán belül keveri a keresztény vallás és a pogány mitológia motívumait: az angyal szárnyának zenéje „tündérhon”-ból hangzó dalra hasonlít. Szemere Pál kritikája a költemény világát „nemzeti tündériség”-nek nevezte, s a későbbi irodalomtörténeti viták fényében is megállapítható, hogy rendkívül ritka, kivételes jelenségről van szó.¹⁷¹

A *Csongor és Tündé*ben a szemléleti háttér, az emlékezetben megőrzött jelenés leírása szinte megegyezik a legendáéval, az eltérés csupán a háttéranyag különbségéből – legenda és tündértörténet – következik: „Hattyu szálla távol égből, / Lassu dal volt suhogása, / Boldog álom láthatása / S most mint ébredő leány...” (etc.). Az első, nem álombeli kapcsolatnak, a múltbeli emléknymok (hattyú dala és álom „volt”) és a jelen („most” mint ébredő leány) találkozásának ebben a fontos jelenetében felismerés, azonosítás és nyelvi

¹⁷¹ SZEMERE 1890, 121. Vö. még S. VARGA 2005, 581–593. Kereszténység és nemzeti mitológia összekapcsolódása rendkívül ritka, az S. Varga Pál által idézett Gyulai-tanulmány, a *Két ó-székely ballada* a Júlia szép leány kapcsán foglalkozik a problematikával: GYULAI 1989, 620.

megnevezés egyaránt bizonytalanná válik, s ez a bizonytalanság Csongor nézőpontjából a darab egészen végigvonul majd.

Kisfaludy a tervezetet, s erre a töredék kezdetéből tudunk következtetni, színpadi előadásra szánta: a mű a közönséget megszólító, a vásári hagyományt idéző és az első jelenetet összefoglaló prológussal kezdődik: „Mit a tudós okkal nem mer vitatni, az enyelgő ajak bátran kimondja azt s így hirdetek én is egy csodás játékot, bár a csodák ideje rég letűnt. Hol és mikor történt, ne kérdjétek [...] a szépnak láttára reám nem igen ügyeltek, mint a szó a tett elől, nemulva illanok. (El.)” Az alig másfél oldalnyi töredékkel kapcsolatban, értelmezés helyett, két dolgot tartok fontosnak kiemelni: Kisfaludy egy nyitójelenetben kísérletezett egy Héraklész-szerű történet színpadi megformálásával, s a jelenések, azaz a választható életutak központi figurájaként női alakot szerepeltet. A cím szerint a tervezet álom és valóság viszonyát problematizálja, s a szöveg rövidsége ellenére egyetérthetünk a kapcsolatot felvető Kerényi Ferencel, hogy a vázlat „mintha a Csongor és Tünde első csirája volna”, azaz lényeges pontokon érintkezik a Kisfaludy- és a Vörösmarty-mű.¹⁷² Azt sem zárhatjuk ki tehát, hogy az *Eger* megírásához hasonlóan eredetileg az *Auróra*ba készülő mű témáját maga a szerkesztő ajánlotta föl Vörösmartynak. Kisfaludy az elkészült töredéken kívül már 1820-ban tervbe vette a bécsi színpadokon sikerrel játszott tündérajáték meghonosítását, ahogyan arról ugyancsak beszámolt Gaalnak: „Ich arbeite an einem sonderbaren Gedicht in allen Versmaassen, Hamupipőke, Aschenbrödel, und in 3 Aufzügen will ich 2 Welttheile umwandern – wird etwas daraus?”¹⁷³ Az idézetből jól látszik, hogy a klasszikus kánonból hiányzó műfaj verstani újításokra, merészebb kísérletezésre is lehetőséget nyújtott Kisfaludy számára, akkor is, ha mindez csak a tervezés szintjén maradt a későbbiekben.

Másrészt az *Aurora* rezei, különösen az egy-egy évfolyam borítóján elhelyezett képek többnyire allegóriát használnak a zsebkönyv egészének kontextualizálásához, illetve olyan képi jelentés közvetítéséhez, amellyel az olvasó a szövegek előtt találkozik. Az 1823-as kötet például a „rezei magyarázatjában” a következő kép-

¹⁷² KISFALUDY 1983, 890. (A jegyzetekben.)

¹⁷³ KISFALUDY 1893b, 336.

értelmezést adja: „Auróra nyájas tekintettel ’s csendes méltósággal szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg ’a föld’ szí- nére. Az éj’ Istennéje sötéten körülleplezve, a’ mákkal koszorúzott Morpheuszt és Iceloszt zárva karjai közé letün a’ derülő fény elől. Ezen allegoria nyelvünk’ tenyészetét képezi melly most a’ felséges Uralkodó Ház’, és Hazánk’ szeretett Nádorispánja’ kegyelmes párt- fogása alatt, fentebb díszre hajnallott.”¹⁷⁴ Az allegória s a hozzá kap- csolt, itt nemzeti-nyelvi kontextusba helyezett magyarázat főalakjai (Éj, Hajnal, az Álom istenei, Morpheus és Icelosz) Vörösmarty köl- tészetében is megtalálhatóak, s az osszianizmusból eredeztethetően nem hatáseggyüttesként, hanem egyfajta közös nyelvként is olvasha- tóak. Az Aurora-mítoszt, ahogy a zsebkönyv kezdeti időszakának értelmezője kiemeli, három költemény (Kis János *Aurorához*, Hel- meczy *Aurora énekére*, Kisfaludy *Élet és phantásia*) is variálja az 1822-es számban, s a következő évben „éppen egy képleírás jelöli ki a mítosz applikációjának médiumául a nyelvi közeget”, a magyar nyelv szinte korszakos jelentőségű változását.¹⁷⁵

Kisfaludy bécsi időszakáról, festői képzettségének mélységéről viszonylag keveset tudunk. Valószínűleg nem kapott rendszeres kép- zést, s nem szerezte meg az önálló művek készítéséhez szükséges ismereteket, ezért rövid, főleg a kényszer és a lelkesedés által táplált kísérletezés után belátta, hogy a festői életpályán sem megélni, sem jelentős művésszé válni nem tud majd. Tudását azonban a szerkesz- tésben s a rézkarcokhoz szükséges rajzok elkészítésében kamatoz- tatta, másrészt rangos bécsi művészekkel kapcsolatban állva hosszú ideig zökkenőmentessé tudta tenni az *Auróra*ba szánt illusztrációk megrendelését. Képszerkesztői szerepe még akkor is fontos, ha nem ő rajzolta a rézkarcok alapjául szolgáló képet, hiszen – többnyire német anyanyelvű mesterektől megrendelve – az értelmező instruk- ciókat neki kellett megadnia a kép elkészítéséhez. A gondos, részle- tekre is kiterjedő figyelmet levelezése bizonyítja.

Gaal Györgyhöz írott önéletrajzi levelében Kisfaludy a bécsi évekkel kapcsolatban két meghatározó művészeti élményéről, fes- tői példaképéről számol be: „so wurden Raphael und Rubens meine

¹⁷⁴ AURORA, 1822. (*Rezek magyarázatja.*)

¹⁷⁵ BENKŐ 2007, 102.

Götter”.¹⁷⁶ Az olasz festők, köztük Raffaello-imádata lehetett egyik motiváló tényezője olaszországi útjának is, s ezért meglepő némileg, hogy sem Raffaello, sem Rubens neve nem bukkan fel a Kisfaludyról írott hatástörténeti szakirodalomban.¹⁷⁷ Kisfaludy-feljegyzés Raffaello- vagy Rubens-képről nem maradt ugyan fenn, elárverezett hagyatékának rézkarcairól, másolatairól pedig nem készült cím szerinti leírás, csak a tetemes mennyiségről van tudomásunk.¹⁷⁸ Az általa 1812–1816 között látogatott bécsi *Akademie der vereinigten bildenden Künste* tanulója volt viszont 1815–1818-ban Ferenczy István, aki hasonló, az olasz reneszánsz festészet meghatározó hatásáról számol be iskolai évei alatt. Ferenczy naplója lelkesült leírást ad a bécsi könyvtár gazdag metszetgyűjteményéről, a Kisfaludy által is említett Raffaello- és Rubens-anyagról: „kiváltképpen a bibliothékában számtalan kupfersticheket összehánytam-vetettem, úgy hogy csaknem egész Olaszország kunstműveivel ezek által meg-esmérkedtem, melyek között a legnevezetesebb a Raphael, Titian, Anton Aliegli, vagy az ő született helyéről Correggio, Guido, Rubens, Dominichino, Michael Angelo, Julius Romanus stb. mások munkái után metszetek. Ezek szinte felingerlettek, hogy én magamat egy útra bocsássam, amelyet csak kevesen hagynak helybe, de én mégis megpróbálom, legalább más nemzeteket, szokásokat fogok látni.”¹⁷⁹

Raffaello művei közül az 1504-ben készült *A lovag álma. Allegória* című, a festő korai időszakából származó munka a *Héraklész a válaszáton* példázat képi ábrázolásának történetében meghatározó szerepet tölt be. A mű ahhoz a vonulathoz tartozik, amely álomba merülve mutatja be a hőst, s nem félisteni, mitikus, hanem lovagi-vitézi tulajdonságokkal ruházódik föl az ifjú Héraklész.¹⁸⁰ (8. kép)

¹⁷⁶ KISFALUDY 1893b, 447.

¹⁷⁷ VAYERNÉ 1973.

¹⁷⁸ VISZOTA 1904, 95–96. Csak a mennyiség érzékeltetésére néhány adat a Viszota Gyula által közölt jegyzékből: „149 képek könyvtokban [...] 120 darab képek egy tokban [...] 187 darab apró képek.” A „kupferstück”-ök száma több százra rúg.

¹⁷⁹ MELLER 1905. <http://mek.oszk.hu/05600/05644/html/#d1e618>. Letöltés ideje: 2012.06.06. (Ferenczy István bejegyzésének dátuma: 1818. május 15.)

¹⁸⁰ A példázat képi ábrázolásának történetéhez, anyagához: PANOFSKY 1930.

Bár a Kisfaludy által látogatott bécsi akadémia Raffaello-anyagának áttekintése bizonyára módosíthatja majd a képi minta hátterét, annyi kijelenthető, hogy a főalak ruhájának magyarossá tételén és az álom testre gyakorolt hatásának dinamikusabb felfogásán kívül Kisfaludy képe meglehetősen közel kerül a kép központi jelenetéhez, s a Raffaello által is használt ikonológiai hagyományhoz. A fekvő figura a kép előterében és középpontjában helyezkedik el, s Kisfaludy képén is szerepet kap a háttérben kanyargó út, a vándorlás és a keresés allegorikus képi megfelelője. Ezek a központi, a kompozíciót elrendező elemek véleményem szerint elegendőek ahhoz, hogy saját gyakorlatát, az *Álom és valóság* szövegét is figyelembe véve, Kisfaludy megalkossa a képhez szükséges rajzot. A Kisfaludy-kép Vörösmarty művéhez rendelve tehát nem jelenet, hanem Csongornak a felütésben elmondott monológjához rendelhető: az ifjú az ébredés után realizálja a lélek belső, reflexió nélkül hozott, az égi szép megtalálására irányuló döntését.

A *Tündér Ilona* történetéhez kapcsolt, annak filozófiai-etikai kontextust adó válaszut- és keresésmotívum a döntés utáni helyzetet, magát a vándorutat képes strukturálni. A mű mindvégig jelzi az álomszerűséget, az álom és való peremén ingadozó érzékelést,¹⁸¹ s állandó kontrasztként a boldogság más, elsősorban testi-érzéki aspektusait. De az alaptörténetnek megfelelően a hármas útelőnél, a tévedések hármas útján megjelenő vándorok már nem jelentenek alternatívát a választás helyességével kapcsolatban, csupán a más utak és döntések kezdeti sikerét, működését és tragikus lezáródását mutatják be. Erre a megoldásra, s az így létrehozott kontrasztra elsősorban azért lehetett szükség, mert a mű kiinduló szituációja viszonylag pontosan meghatározza azt a nemzeti-kulturális vonatkozásokat is tartalmazó helyzetet, amivel *szemben* megtörténik a választás.

¹⁸¹ Ezt legerőteljesebben Zentai Mária emeli ki: ZENTAI 2007, 169–174.

„hiába ültetém vad föld’ porába”

A *Csongor és Tünde* hagyományrétegei

A *Csongor és Tünde* szereplőlistája szerint Csongor *ifjú hős*. A kézirat első változatában a még Kármány nevű szereplő ugyancsak ifjú hős, vitéz, s ez külső, tárgyi nyomatékot is kapott. Az ifjú kardot, buzogányt emel, pengeti sarkantyúját, s pödri kis bajuszát. A megjelent szövegből ezek a jegyek már eltűnnek. Azaz a kéziratban szereplő Kármány – ahogyan erre Taxner-Tóth Ernő és Borbély Szilárd írása is kitér – még feltűnő rokonságot mutatott a Vörösmarty eposzaiában „fellépő ifjú vitézek mitológiai alakjával”.¹⁸² A szövegben Tünde választása egyértelműen Csongorra irányul, hiszen csakis azért emelte égi hazájába Ilmát, hogy az ifjúról, annak *dalt és csókot* termő ajakáról beszéljen neki. Lényeges Tündének Ilma visszaemlékezésére adott válasza, amelyben ezeket az indokokat elfogadva arról beszél, hogy kizárólag ez a személyes vonзалom bírta rá, hogy az aranyalmát termő fát elültesse:

...messze honból,
Látod, milly hiába járok.
E’ kies fát milly hiába
Ültetém vad föld’ porába,
Kedvesemre nem találok.
A’ fa kincseket terem,
A’ fő kincs, a szerelem,
Szép világa álmaimnak,
Mellyek e’ vidékre vonnak,
Ah, az rajta nem terem.

(I. 248–258.)

A mű utolsó felvonásában egy elvadult kert közepén, a vadonban („melly mint / ijesztő áll a néma sivatagban”) fogja Tünde *újra* elültetni a fát, hogy a „kopárnak bámulandó / dísze” legyen, s örök példaként fénje „messze tündököljön.”

¹⁸² TAXNER-TÓTH 1993, 797; BORBÉLY 2006, 159

A Tünde által leírt szerelmi érzés és a vad, kopár, terméketlen föld között megteremtett, s csak a mű zárójelenetében feloldódó el-lentét párhuzamba állítható Vörösmarty már említett, 1829-ben meg-jelentetett *Hedvig* című legendával. A műben Hedvig az „Ifjú, hős”, de még a vadság korszakában élő litván nemzetről és a szent könyv, a Biblia fordításának várható hatásáról beszélve említ hasonló ellen-tétet, s reménykedik a fordítás társadalmi-kulturális változást elő-idéző hatásában. Mindezt a feladatot Vörösmarty egy olyan szerep-lőre ruházza, akiben egyszerre testesül meg „az Istenhez fölérhető női szépség és a nemzeti kultúra-terjesztő elhivatottság”.¹⁸³

Nem leend-e megvetett ajándék,
Majd ha fényben eljövendesz értem,
S én kitárom a csodák világát
Ifju, hős, de még vad nemzetednek?
Durva nyelve, melyen eddig a düh,
S a harag vad győzödelme hangzott,
Általam most szent ígéretekre hajland;
A teremtés titka és az üdvé
Nem leendnek messze föld virági;
Szent körökbe mindenik betérhet,
És az élet fájáról gyönyörrel
Dús, öröklő éveket szakaszthat.

A *Hedvig* története a 14. században, Nagy Lajos korában játszódik, s Vörösmarty a bibliafordítással kapcsolatban hitelesnek vélt történelmi adatra építhette a mű cselekményét. A bizonytalankodó kérdésre adott nemleges választ, miszerint a litván nép esetleg „megvetett ajándék”-ként fogadja majd a Szentírást, s ragaszkodik a pogányság vad állapotához, s az ahhoz társított, a düh és a harag, vagyis a harcias nemzeti karakterhez illő nyelvi réteghez, már nem Hedvig, hanem Isten küldöttjének, Gábor angyalnak a csókja adja majd meg. A barbár, vad nemzetek¹⁸⁴ közé tartozó litván nép a műben tehát a bibliafordítás hatására lesz képes arra, hogy a kulturált

¹⁸³ SZÖRÉNYI 2004, 28.

¹⁸⁴ A latin eredetű „barbarus”-t Vörösmarty ebben az időben (1828–1834)

nemzetek mintájára az emberi és nemzeti élet már ne a hősiesség, hanem az időbeli távlattal rendelkező csinosodás, üdvözülés útjára léphessen.¹⁸⁵ A költemény kétszer is a nemzetjellemről merített példát használ annak érzékeltetésére, hogy a 14. századi magyarság már képes volt a pogány népekre jellemző szokásokat meghaladni, s a változáshoz szükséges fordulatot véghezvinni. A rokonnak tartott párthusok történetéből vett példával, az etimológiai háttérre alapozva érzékelteti a szerelemben égő leányszív *hűtlenségét*, csapodárságát a szöveg; a Biblia pedig az egykor vérivó magyarnak „régien nyelven” beszél az új csodáról, a keresztény vallás hitigazságáról és a teremtés titkáról.¹⁸⁶ A sor szemléleti eredőinek feltárásához két fontos terület háttéranyagára, a történeti forrásra és Vörösmarty nyelvfelfogásának jellemzőire is szükség van. A két szempont együttes tárgyalásával, úgy vélem, némileg elmozdulhat, más távlatot kaphat mind az életművön, mind pedig a nemzeti-irodalmi programokon belül a *Csongor és Tünde* is. A történeti háttér rávilágíthat arra, miért származtatja a történetet Vörösmarty a pogány kunok idejéből, s ezzel összhangban a vad föld porába ültetett, szerelmet termő életfa köré épülő történet hogyan válhat egy nyelvi-kulturális átmenet szimbólumává, Vörösmarty nyelvfelfogása pedig a váltás fázisait különíti el egy-egy nyelv történetén belül.

Waldapfel Imre *Jegyzetek a Zalán futásához* című tanulmányában

a drámaíró bizottság tagjaként a sugókönyvekben „vad nemzetek”-re magyarosítja. Vö. KERÉNYI 1975, 245.

¹⁸⁵ Vö. a *Hitel* nemzetfelfogásával: „A nemzetek valódi ereje vadságon, fanatizmuson vagy tökéletes kiműveltségen épül. Közép ebben veszedelem nélkül nem lehet, mint nem is lehet károsb a félszeg felvilágosodásnál s tudománynál. Mi már ősi vadságunk nagy részét, mely Osman dühének valaha határt vont, letettük. Elhagyott bennünk a hitbeli viszálykodás s hasonlós ördöge, hála az egeknek – de most, midőn ősi bálványunk megsemmisült szinte két nemzetiség közt, s így igen gyengék vagyunk, s mindaddig azok is maradunk, míg a felvilágosodás félútjából ki nem lábolunk, s azon pontra nem emelkedünk, melyről minden vadságot s fanatizmust meggyőzhetünk.” SZÉCHENYI 1830, 70–71.

¹⁸⁶ Az egykor szelíd, békés szkíta nemzet „a háborúskodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy haragjában emberhúst evett, meg emberek vérért itta”. ANONYMUS 1977, 80. Vö.: ÁCS 2000, 51–52.

a Hadúr-képzet krónikaforrásait kutatva Bonfini olyan helyeire hívja föl a figyelmet, amelyek mintát adhattak Vörösmartynak Hadúr alakjának megalkotásához. Mint írja, Bonfini „a szittya–hun–magyar azonosítás hagyományos alapján állva [...] terjesztheti ki a skythák Arés–Mars-kultuszát és mellette különösen a Herodotusnál (IV. 8–10) a skytha dinasztia őse gyanánt szereplő Hercules tiszteletét a honfoglaló [...] majd a pogányságba visszaeső magyarságra is.”¹⁸⁷ Érdekes idézni a vonatkozó Bonfini-helyeket, hiszen nemcsak a *Hedvig vérivó* magyarjainak egyik forrását, hanem az elhíresült Berzsenyikritika, *A két szomszédvár* „kannibáli” motívumát, a lóáldozat húsának kultikus elfogyasztását is megtalálhatjuk a szövegben.¹⁸⁸

Bonfini a kereszténységről a pogány vallásra visszatérő népet így jellemzi a Vata-féle felkelés idején: először „Vata ajánlotta magát a gonosz szellemeknek, fejét szkíta módra megnyírta, haját pogány szokás szerint hármás varkocsban leeresztette [...] Hosszú idő múltán ennek fia, János, apja példájára varázslókat, varázslónőket és jövendőmondókat vett maga mellé, és ezek varázsigeivel nagy kedvet talált magának a főurak előtt. Leginkább egy bűbajos asszonyt tisztelt, akit Rasdinak hívtak, és akit aztán a keresztény Béla tömlőcbe vetett [...] Ezek izgatása nyomán szinte az egész nép elállt az igaz hit mellől. Visszaesett a démonok tiszteletébe és kezdett lóhússal táplálkozni.” Bonfini a szkíta népek általános szokásai közé sorolja, hogy „szkíták lévén vadállati módon embervérrel táplálkoznak [...] ellenségüket Mars és Hercules atyának feláldozzák.”¹⁸⁹ A pogány magyarság, s például a tárgyalt *A két szomszédvárban* a vérboszszú és a pogány vallás világába visszekerülő Tihamér jellemzésére Vörösmarty szövegeiben rendre felbukkannak ezek a motívumok, s az őstörténetet tematizáló utolsó művében, *Az áldozatban* Hadúr papját, Barangot emberáldozat bemutatására akarja kényszeríteni a mű egyik főszereplője, Zaránd. A pogány nemzeti karakter ilyen szélsőséges elemei mellett azonban kontrasztként minden műben központi szerepet kap a szerelmi érzés, s a megváltozott vagy meg-

¹⁸⁷ „Senki sem tagadja, hogy a szkíta nemzet Scytháról, Herkules fiáról kapta a nevét.” BONFINI 2004, 46. WALDAPFEL 1939, 270.

¹⁸⁸ BERZSENYI 2011, 408–410.

¹⁸⁹ BONFINI 2004, 85.

változtatandó férfi-nő viszony. *Az áldozat* teljes első felvonásának egyik fontos motívumát a férfi és a nő szerelem eltérő jellegének részletezése, kontrasztja adja.¹⁹⁰ Másrészt már a *Zalán futását* követően elkezdődik az a folyamat, amelyben a honfoglalási eposz harcos istenét, s az áttételesen a tiszteletéhez kapcsolódó hősi karaktert igyekszik átformálni Vörösmarty a múltból a jelenbe átemelhető értékek között.¹⁹¹

A *Csongor és Tünde* forrásaként megjelölt, „közönségesen ösmert” Tündér Ilonával Vörösmartynak olyan széles körben elterjedt, bár irodalmon kívülinek tekintett alaptörténet állt rendelkezésére, amely egyrészt közelíthető a korai, mitikus időknek az eposzokban, a *Tündérvölgyben* és *A Délszigetben* még konstruált világához, másrészt pedig az idealizálás, megnemesítés folyamatán keresztül alkalmasnak látszott égi és földi szerelem neoplatonikus háttérű, szimbolikus struktúrájú feldolgozásához. Hasonló viszonyal állunk szemben, mint amit két évtizeddel később Arany János és az Ilosvai-mű kapcsolataiban majd újra megfigyelhetünk: a szóbeliségben is ismert, s az irodalom regiszterében is élő kettős hagyomány formálódik eggyé, s kerül be a (nemzeti) irodalom rendszerébe.¹⁹² Arany esetében az átformálás ideológiáját, irodalomszemléleti háttérét az iro-

¹⁹⁰ Legerőteljesebben a Szabolcs és Zaránd felfogása közötti különbségben: „e’ hazát / Nem bírja megrendíteni semmi vész, / Ha míg csatán a’ férfi kar sebet vág, / Honn nőszelídség enyhítendi azt.” Zaránd viszont a „mezőn harc, honn bék[e] és gyönyör” viszonyában értelmezi a férfi-nő kapcsolatot. (Vö. még Zenedő híres monológjával a férfi és a női szerelem különbözőségéről.)

¹⁹¹ Az *Árpád ébredésében* már rendkívül erőteljes a kontraszt a régmúlt és a jelen között: „’S ez élet álom volt, mellyben silány, / Rosz nemzedék kérődzék ősei’ / Nagy tettein ’s fő érdemül bitorlá / Mások felett, hogy kiktől származott / ’S olly mélyen elfajult, dicsőek voltak! [...] De hőseink már nem vérben fürdenek: / Ölelni készek embertársokat, / És tűrni mindent szent hazájokért.” (*Árpád ébredése*, 143–147, 171–173. sorok.)

¹⁹² „Vörösmarty az Árgirus-történet feldolgozásával (hasonlóan Arany János *Toldijához*) a régi magyar irodalom egy anyanyelvű alkotásának a nemzeti irodalomba való beemelését és megnemesítését is elvégezte, mintegy a magyar irodalom szervezőségének bizonyítékául”. GINTLI 2010, 601–602. (A fejezetet Szilágyi Márton és Vaderna Gábor írta.)

dalomtörténet-írás főleg a népiesség Erdélyi János által elméletileg is kidolgozott koncepciójában jelöli meg. A *Csongor és Tünde* egy szélesebb, a műfajttörténetet, az epikus költészet kortárs nemzeti-nemesi ideológiájának kontextusát figyelembe véve az eposztól a mitikus dráma irányába mozdul el: ez a műfaji változás erősen emlékeztet az antik görög irodalom Homérosz utáni műfajttörténetére, a magyar nemzeti irodalom egyik 19. századi epikus műfajttörténeti mintájára. Másrészt a pogány korból származtatott, az ösztönélet, a lelki vetület nélküli szexualitás „romántos” átformálása a nemzeti élet, a csinosodás egy fontos területére, a megváltoztatandó férfi-nő viszonyra hívja fel a figyelmet. A *Héraklész a válaszüton* történet, a hármas út beemelésével Vörösmarty új szereplőket léptethetett fel a színműben, illetve az olvasó számára egyértelművé válhatott, hogy Csongor vándorlása, bár többnyire a lélekben fogant hit bizonyossággá tételére irányul, nem csak egyenrangú a vándorok útjával, hanem a világnap lezárulásakor értékesebbnek mutatkozik. Ahogyan a tizenkét munkát befejező, az alvilágba is leszálló Héraklész végső jutalomként az istenektől elnyerte Hébéét, az örök ifjúság istennőjét, úgy függesztődik fel egy pillanatra a kertre boruló Éjben az idő a szerelmesek számára.¹⁹³

¹⁹³ Itt említtem meg azt a szűkebb szakmai környezetemben, Szegeden ismert, de Csetri Lajos által végül meg nem írt elemzési szempontot, amelyről Zentai Mária számolt be Csetri Lajos halálára írt nekrológiájában: „csak sajnálhatjuk, hogy végül nem írta meg a *Csongor és Tünde* gnosztikus nézőpontú elemzését, amit szóban, magánbeszélgetésben hallhattunk tőle”. (ZENTAI 2002, 251.) Amennyire a szóbeli hagyomány, s végül a Csetri Lajos által meg nem írt elképzelés alapján lehet következtetni, hasonló kontextusokhoz jut Borbély Szilárd is a művel kapcsolatban: „Tünde ugyanis nem a Fényből, hanem a Sötétség világából érkezett, kiszabadítva onnan a fényt, amelyet önmagába gyűjt. Erre tesz kísérletet a kezdetben Kármánynak nevezett Csongor is. Tünde az Éjből menekült a kertbe, ahol az ifjú Csongor rátalál. A kert azonban valójában nem ebben a világban van, hanem a hármas út mellett. A hármas út vidéke maga a kert. Itt válik el az emberi világ, a Hajnal, és az Éj birodalma. A Hajnalt a fény hona, de magát a Hajnalt is az Éj szüli. És közte valahol, az átmeneti, szürke sávban lapul meg az emberek világa, amelyen keresztüljárnak a hatalmak. A vázlatok alapján eredetileg Tündér Ilona-mese vázára

A *Csongor és Tündé*ben, s azon belül elsősorban Csongor monológjaiban érzékelhető törekvés egyetlen fázison belül próbálja megteremteni a szerelmi érzés és az azt kifejező nyelv kapcsolatát, hogy a „szerelemről való beszéd [...] és a szerelem érzése [Csongor] szívében egyszerre” sarjadjanak. A nyelvi létesülésnek ez a felfogása arra a romantikus nyelvszemléleti törekvésére emlékeztet, amely szerint az ideális, a természeti tárgyak létmódját mintául választó költői nyelvben a „belső tapasztalás [...] és ennek kifejeződése között nem érzékelhető semmiféle szakadás, diszkontinuitás.”¹⁹⁴ Vörösmarty a nyelv korai időszakának hangutánzásra épülő, s például az ördögfiak nevében kimutatható természeti nyelvet követő fázist az „első szelidség” korszakába helyezi: „a’ nyelvek eredetét több okunk van az első szelidség, mint a’ későbbi elvadulás’ korából, ’s hangjaiból vennünk.” A korszak jellemzője, hogy az ember „már társaságban élt hölgyeivel”, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy „tagzatos hangokon (sonus articulus) kezdé beszélni”. Az új nyelvben fontos szerep jut a képiségnek, hiszen a szó az ember „belsejének tolmácsa lön”,¹⁹⁵ s ez a belső motiváltság a referencia gondolatához kötődik, amely szerint a szó „nem a külső világra, hanem annak a lélek által feldolgozott képeire vonatkozik.”¹⁹⁶ De ugyanezt a szerkezeti váltást mutatja a már értelmezett *A Délsziget* is: a *természeti* hangokat összegyűjtő síppal a gyermek előbb „napról napra vadabb szívévé lön vad gyönyöreiben”, s csak az *égi* szférával, Istennel kapcsolatot tartó, énekéből a lányt teremtő madárhoz „szóla *szelíden*”. Ez a szelidség ismétlődik meg, erősödik fel a halottnak látszó lánykát ugyancsak „szelíden” ébresztő szavakban. A töredékben maradt *A Délsziget* mikrovilága azonban még *nem* tartalmazza

épült fel a cselekmény, a Gergei-féle Árgirus-história így másodlagosan került Vörösmarty művébe. A darab a Lélek vándorútjaként is szemlélhető, a játék elején halálra készülő hős az álom-halálba süllyedt Kármány (akárcsak *A Rom* hőse vagy Hadadúr és Szüdeli, *A Délsziget* archaikus emberpárja), az »ösmagyar« mitológia világába érkezik.” BORBÉLY 2006, 161.

¹⁹⁴ FÜZI 2001, 35, 37.

¹⁹⁵ VMÖM 2000, 27.

¹⁹⁶ FÜZI 2001, 37.

a szerelem nyelvének kialakulását. A síp és a gyermek is „elnémul”, Hadadúr álomszerű állapotba kerül a lányka megjelenésekor, s csak képként, nem *nyelvi* kapcsolatként őrződik meg a lány alakja. A sziget kettészakadása után pedig Hadadúr valószínűsíthetően elkezdti azt a történeti keretek közé helyeződő utat, amelyen újra a vad, barbár, Istent átkozó és a kannibalizmusig süllyedő állapotig jut el. *A Csongor és Tündét* *nyelvi* szempontból viszont *A Délsziget* említett belső, képi tartalmának, a „nem földi, dicső” lény *megnevezésének* szándéka, s ezen keresztül történő birtoklása, földivé tétele is motiválja.

Ez a a férfi-nő kapcsolatra alapozott nyelvfejlődési modell erős párhuzamot mutat a csinosodás politikai-irodalmi nyelvének már idézett, a férfi-nő viszonyt újratematizáló vonulatával. Takáts József állapította meg egy korai írásában, hogy a *Tündérvölgytől* kezdődően Vörösmarty szerelemfelfogása „bizonyos fokig vallási telítettségű”.¹ *A Zalán futása* sokat idézett, az Éjben késlekedő dicsőségét a *Csongor és Tündé*ben – ha csupán a közös mitológiai háttérre figyelünk is – az örök nőiség és a szerelem enyészeten túlemelkedő öröme váltja fel. Vörösmarty azzal, hogy a forrásként használt anyag, a Toldy *Handbuchjában* „alte Romane”-ként² jelölt *Tündér Ilona* és annak legismertebb feldolgozása, a Gyergyai-szöveg keletkezési idejét figyelmen kívül hagyja, és a történetet egy korábbi időszakból, a pogány kunok idejéből eredezteti, egyben azt is sugallja, hogy a szerelmi költészet, a „szerelem epedése” Magyarországon nem feltétlenül idegen „plánta”,³ hanem csupán egy elfeledett, de a jelen viszonyai, múlta és jelenre egyaránt irányuló kulturális törekvései között is újra integrálható hagyomány. Azok az eposzi művek, amelyekben ez a szerelmi ideológia a legegységesebbnek látszik, Toldy irodalomtörténetében a „klasszikai nemzeti eposz” többé-kevésbé egységesnek mutatott korszakába kerülnek, s az egységesítő szándék már nem tudja értékelni, csupán rögzíteni az *Aesthetikai levelekben* még nóvumként, az Aurora-kör vezető költőjének aktuális

¹ TAKÁTS 1989, 20.

² TOLDY 1828, 293. (Csokonai *Dorottya*jához írott szövegmagyarázatok között.)

³ KÖLCSEY 2008, 199. Vö. FERENCZI 2012, 25–38; TAKÁTS 2012, 51–52.

törekvéseként bejelentett nagyobb „romantisch” eposzt. A korszakhatárra kerülő *Csongor és Tünde* jelentése egyszerűsödik, *kontextusokat vált*, s Gyulai Vörösmarty *életrajzától* kezdődően hosszú időre csak a részletértékekkel bíró, mesei rétegei miatt a népiesség körébe sorolt szövegek, később pedig, filozófiai vonatkozásai, létértelmező jellege miatt a drámai költemény nemzeti irodalmon kívüli, főleg világirodalmi mintákkal összevethető darabjai között említődik majd.

BEFEJEZÉS

Az erényre, tűrésre alapozott keresztény-sztoikus élet, vagy egy világiasabb, de túlvilági aspektusokat is magában foglaló boldogság-elv, s a választással járó, az élet végén megvonható következmények Vörösmarty költészetének alaprétegeihez tartoznak. A boldogság útjára lépő, azt kereső ember, s nemzeti szinten az ezzel ekvivalens, nyelvét és nemzetiségét megőrző és a lehetőségek szerint kifejtő magyarság központi metaforáját, kiindulópontját Martinkó András a földi menny ideológiájában találta meg és értelmezte az életműre kiterjedő részletességgel. Ezt az ideológiát a mulandóság, a nemzet-halál, a tettek, a nemzetért való közös cselekvés elmaradása, a nyelv-felejtés, az anyanyelvhez való hűtlenség veszélyeztette. A múlt dicsőségének a honfoglalási tematikán keresztül történő felidézésével párhuzamosan tehát már érzékelhető volt, hogy az eposz ennél a tulajdonképpen csak a keretet jelentő őstörténetnél tágabb összefüggésben értelmezi az egyes nemzetek történelmi lehetőségeit. Vörösmarty világképében sem a nemzet, sem az emberiség nem képes kilépni az enyészet, a haladékony idő törvényei alól. A nemzeti és kozmikus törvény hatóköre legfeljebb annyiban befolyásolható, hogy a költészet és a költő a maga teremtőerejével képes példát adni, felrázni a tettek nélkül pusztulás felé sodródó sokaságot, nemzetet. A ciklikus idő- és történelemfelfogás azonban alkalmatlan arra, hogy kontinuitást, kapcsolatot teremtsen rokon népek, egymástól évszázados, sőt évezredes távolságban lévő korok között. Az eposztörödékekben szinte feloldódik, eltűnik a klasszikus eposzi szféra, szerepét pedig egyre nagyobb súllyal a mitológia, a nyelv ugyancsak mitologizáló módon ábrázolt keletkezéstörténete, a személyes érzelmek példázatos dominanciája veszi át. Vörösmarty

a ciklikusság mellett teret enged a zsidó-keresztény mitológiának, történelemfelfogásnak is: az örök zsidó mondája mellett a túrés és a remény fogalom párosa is érzékelhetővé, szervező erejűvé válik az őstörténeti anyagban. Ezen a gondolatmeneten haladva törvényszerűnek tűnik, hogy a két hagyomány ütköztetésével, feloldhatatlan ellentétével zárul az epikus korszak, s hogy még a negyvenes években írott őstörténeti tárgyú értekezés is ezt az ütközéspontot kísérelte meg tematizálni. De nemcsak *A Rom* körkörös szerkezete, a *Magyarvár* végtelen vándorlásra épülő motívuma, hanem *A Dél-sziget* nyelvfilozófiai háttérű, bizonytalan, de mindemellett célulvű keresése is folytatódik, összegződik a *Csongor és Tündében*.

1830 végén az *V. Ferdinand királyhoz*, „a’ küzdő magyarnak” fejedelméhez írott ódában Vörösmarty addigi költészetének pillanatnyi összegzését, másrészt a nemzet és az uralkodó idealizált viszonyának értelmezését is adja. Ez a fontos, kellő súllyal ritkán kezelt költemény a felütésében már a „*megdicsőült hajdan’ erőseiről*”, az irodalom közegeiben, a Vörösmarty-eposzokban mintegy jogaikba, nemzettörténeti súlyuknak megfelelő helyükre emelt hősökről, elsősorban természetesen a *Zalán futásának* Árpádjáról beszél. A nemzeti hősök, a saját múlt emlékezetbe idézése az epikus műfajok egyik legfontosabb funkciója, a műfaji és nyelvi felzárkózás megkezdése az európai nemzetek közösségébe: ennél a kettős feladatnál aligha láthatott volna el többet az irodalom. S ebben a büszkén bemutatott, reálisnak tekinthető helyzetben teremt kapcsolatot Vörösmarty a küzdő magyarság és az uralkodását megkezdő V. Ferdinánd között, a zárlat pedig a nemzet nevében kéri, ne legyen az uralkodó idegen neméhez. A „*példák után nagy példaadó*” V. Ferdinánd alakja értelmezhető ugyan az uralkodóház tagjaként is, de valószínűbb, hogy Vörösmarty az Akadémia megalapításáért adakozókra, elsősorban Széchenyire célzott a személyes példák között. A következő sorokban ugyanis a nyelv jövőbeli szerepéről („*hogy örökre zengő / ’S tanú lehessen nemzeti fény felől*”) beszél a szöveg, azaz a vers keletkezéstörténeti háttérét, az Akadémia fejlesztésére felajánlott uralkodói ajándék szerepét figyelembe véve a nemzet legfontosabb, aktuális eseményéhez köti az uralkodói feladatkört. A „*tehetős*” fiak közössége felébredt abból a dermedt álomból, amely az óda szerint a biztos nemzethalálba sodorta volna az egész nemzetet.

A húszas évek első felében kezdett irodalmi törekvés tehát bizonyos szempontból elérte célját. Irodalom és nemzeti élet egységét feltételezve, képes volt kimozdítani, megfordítani a sorskerék mozgását, az intézményesülő tudományos élet pedig a legfontosabb területen, a kultikusan kezelt nemzeti nyelv viszonylatában tudott maradandó eredményt felmutatni. Az ódában viszont mintha már a Vörösmarty-mű is elfedné azokat a belső törésvonalakat, amelyek az eposzi művek, a bennük megidézett nemzeti múlt és annak jelenbeli hatása között feszülnek. Bár belső súlyukat tekintve nem mérhetőek Kisfaludy Károly életművéhez azok a Vörösmarty-szövegek, amelyek ironikus-parodisztikus kapcsolatot teremtenek egy-egy korábbi művel, de – mint arra korábban kitértem – a *Zalán futásához* és a *Tündérvölgyhöz* is az elhibázott alkotásoknak járó gúnnyal viszonyul később Vörösmarty. A *magyar költő* című versben a jelen nézőpontjából idegenné váló eposzi tárgy, a nemzeti múlt egészére vonatkoztatott *szebb idő* mintha az epikus korszak egészét tekintve is ugyanúgy csak egy belső, feszült dialógus részeként lenne képes megjelenni, mint az említett, 1827-es költeményben. A műfaji jellegű kétségekkel együtt a műveknek egyre lazább a kapcsolata a történetiséggel, megnő a példázatosság, a mítosz, sőt a vallás szerepe, s a folyamattal párhuzamosan elhalványodnak az őstörténeti vonatkozások. De a kötődés, az őstörténeti anyagon megteremtett történetfilozófiai szempont igénye az életmű részévé válik, nyomait az 1849 utáni szövegekben is megtaláljuk. Vörösmarty egyik legjelentősebbnek tartott költeményében, az *Előszó*ban a reformkor teremtménye munkája és a vesztes szabadságharc utáni, a történelem halott, Semmiben veszteglő periódusából visszatekintve ad értelmezést a húszas években kezdődő időszokról. A költemény egyetemes, történetfilozófiai kontextusait ezúttal mellőzve, zárlatként, csak a nemzettörténeti vonatkozásokra szeretnék koncentrálni. Véleményem szerint ugyanis a negyvenkilenc soros mű, bizonytalan keletkezési idejétől függetlenül, egyértelműen kijelöli azt a pontot, amelyhez a múlt-jelen-jövő időszerkezetet viszonyítani tudja az olvasó.

Az *Előszó* multról adott értelmezése szerint olyan teremtmény folyamat kezdődött meg a reformkorban a nemzet közösségén belül, amelynek végpontján az emberüdvnek, az ember által elérhető legmagasabb rendű állapotnak kellett volna következnie. A költemény

csak részleges választ ad arra a kérdésre, hogy ez végül *miért* nem történt meg, miért tört ki és pusztított el mindent az apokaliptikus léptékűre növesztett vész, hiszen a mű, *A felekezet* című cikk angyali köztársaságára emlékeztető módon, ideálisnak mutatja az üdvösségért munkálkodó közösséget. Vörösmarty a jelenbeli perspektívából megválaszolhatatlan kérdés súlypontját s a kérdéssel kapcsolatos tudást az *olvasókra*, az elkövetkezendő nemzedékre helyezi át: „Kérdjétek akkor ezt a vén kacért, hová tevő boldogtalan fiait?” Ha a költemény idézett utolsó, egy egész nemzedék életútját értékelő sorának kéziratváltozatait is figyelembe vesszük, mintegy ideológiai-eszmei *palimpszesztként* rétegződnek egymásra Vörösmarty költészetének, benne epikájának is talán legfontosabb, nemzeti vonatkozásokat, sztoikus életelvet és boldogságélményt ütköztető, költészetében végletes feszültségeket teremtő fogalmai.

A kézirat első, még nem a későbbi teljes szöveget tartalmazó változata szerint a kérdés az „elhullott” fiakra vonatkozott, s ezt a lezárást írta még át kétszer Vörösmarty. Az *elhullott* fiak jelzős szókapcsolat az 1849 utáni kontextusban egyértelműen a szabadságharcban elesettekre vonatkozatható, s ezt a jelentést erősíti a Rákóczi szabadságharcra a *Szózat*on keresztül megteremtődő kapcsolatot: „Szabadság! Itten hordozák / Véres zászlóidat, / S elhulltanak legjobbjaink / A hosszú harc alatt.” A közvetlen történelmi utalást jelentő változat után a kifejezés jelzői tagját Vörösmarty a világképét megalapozó keresztény-sztoikus erkölcsre emlékeztető fogalomra, az *ártatlanra* cserélte. A fogalom a büntelenség képzelet mellett, különösen ha figyelembe vesszük a költemény vész előtti, ellenséges istenekről és a „zordon mű” felett elborzadó Istenről írott sorokat, transzcendens aspektust kap: az emberi élet *mintha* még viszonyítható lenne más, az emberi életen kívül álló erőkhöz, rendez, valamilyen általános érvényű etikához. Elvetve ezt a megoldást is, a költemény végleges változatában az a személyes és nemzeti keretek közé emelt *boldogságelv* kapja vissza egy pillanatra létjogosultságát, amely bár Vörösmarty 1849 utáni költeményeinek többségében relativizálódott, de a választás és a küzdés következményeivel együtt, a húszas évek műveitől lényegében a reformkor végéig képes volt viszonyító erejét megőrizni.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kötet anyaga hosszabb idő alatt, de munkafázisait tekintve három viszonylag jól körülhatárolható időszakban íródott. Még egyetemi hallgatóként kezdtem foglalkozni Horvát István és Vörösmarty munkásságának kapcsolatával, s ezt a szöveget dolgoztam át később az *Irodalomtörténeti Közleményekben* megjelent tanulmánnyá. Röviddel a tanulmány átdolgozását követően, Vörösmarty születésének két-századik évfordulójára, a Takáts József által szervezett pécsi konferenciára készült s a *Vörösmarty és a romantika* című kötetben jelent meg Vörösmarty történetfilozófiai gondolkodásáról írott dolgozatomat. Ezt követte a 19. századdal foglalkozó kutatókat, hallgatókat közösségbe szervező vándorkonferencián, a Vetésforgón megvitatott, Schedius Lajos esztétikájának Vörösmartyra gyakorolt hatásával, *A két szomszédvárral*, a pogány és keresztény etika ütközésének problematizálásával foglalkozó dolgozatom. A dolgozat a következő évben, 2007-ben jelent meg az *Irodalomtörténetben*, ugyanakkor, mint *A magyar irodalom története*-be írott *Zalán futása*-értelmezésem. Végül a kötet többi részét, a bevezető, irodalom- és recepciótörténeti áttekintést, a Gyulai Pál-fejezetet, a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténeti anyagát, értelmezését 2011 telén, az NKA egyéni ösztöndíjának támogatásával írhattam meg. A korábbi munkáimat részben átdolgozva, rövidítve, részben az akkori állapotot megtartva, jegyzetekkel bővítve helyeztem el a kötetben. Az eltelt hosszú idő, a meg-megszakított munka, a sokszor bizony őstörténeti távolságba kerülő anyaghoz való visszatérés nyomait szerzőként, olvasóként hiába is próbálnám takargatni, nem észrevenni. A részletekből összeálló belső ív, a Vörösmarty-epika, a húszas évek rendkívül változatos költői anyagának története helyett gyakran csak

lázán összefüggő, hipotéziseket megengedő fejezeteket, egyszóval a Vörösmarty-epika és a recepció értelmezési kísérleteinek históriáját találja az olvasó. Az anyag lezárása után aligha bízhatok másban, minthogy egy-egy itt felbukkanó szempont, részletkérdés talán alkalmas lesz arra, hogy továbbgondolva valamiféle helyet találjon majd magának a Vörösmarty-kutatásban.

Végül szeretném megköszönni a segítséget, ösztönzést, támogatást mindazoknak, akik nélkül bizonyára létre sem jöhetett volna ez a kötet.

Vörösmarty életművét a szegedi egyetemen, Csetri Lajos tanár úr óráin szerettem meg: ma is élénken emlékszem *A Romról*, a Liszt-ódáról, *Az emberekről*, *A vén cigányról* tartott, a műveket mindig rendkívül gazdag összefüggésrendszerben, szuggesztív nyugalommal tárgyaló előadásaira. A Vörösmarty-epikát áttekintő szemináriumán a *Zalán futását* Csetri Lajos nekünk, hallgatóknak tulajdonképpen egészségügyi okokból nem ajánlotta, s nem is kérte számon a vizsgán: a csataleírások olvasása, a sok fegyvercsörgés ugyanis fejfájást okozhat, s nagy a veszélye, hogy még a legerősebb akaratot is megtöri néhány ének után a szöveg. Intésének bölcs, jelképes igazságát hosszú idő után, a honfoglalási eposzról írott fejezetemet olvasva, most is érzem. Az aprólékosabb műfaji ismeretel követelő harci szférától alig leplezhető éles váltással térek át a mitológia, Ete és Hajna, a Délszaki Tündér szelídebb világa felé. Személyesen sajnos már nem, csak ennek az apró történetnek a felidézésével köszönhetem meg Csetri tanár úrnak azt a kezdő impulzust, amit hallgatóként az óráin kaptam, s amiből sokszor még most is erőt tudok meríteni.

Köszönettel tartozom Szörényi Lászlónak, hogy első, őstörténeti szempontrendszerű Vörösmarty-dolgozatomat elolvasta, megjeleléshez segítette, s hogy azóta is bármikor bizalommal fordulhattam hozzá, adhattam oda véleményezésre kézirateimat. Külön köszönettel tartozom, hogy a Martinkó András-díj kuratóriumának elnökeként tőle, s az Irodalomtudományi Intézet XIX. századi osztályának tagjaitól pályakezdőként is olyan elismerést kaptam a díj odaitélésével, ami azóta is az élet minden területén erőt, célokat képes adni. Köszönöm Zentai Máriának és Szajbély Mihálynak a bizalmat, hogy előbb diákként, később oktatóként lehetőséget kaptam a Szegedi Tu-

dományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszékének munkájába bekapcsolódni, s hogy a tanári pálya mellett önmagam számára közvetlenül is kamatoztatni tudtam azt a hosszú ideje élő tanszéki hagyományt, amely a Vörösmarty-életműnek a magas szintű kutási eredmények, a tanítványok szaporodó dolgozatai mellett állandó otthonosságot is teremtett. Köszönöm Hász-Fehér Katalinnak, Baranyai Zsoltnak, Labádi Gergelynek, hogy a napi, más jellegű munka során is lehetőségem volt velük egy-egy ötletet megosztani, segítségüket, szívésségüket kérni. Köszönöm a Vetésforgó közösségének, hogy megvitatta, segítette formálni terjedelmes dolgozatomat, s hogy évről évre olyan nyitott, befogadó szakmai közeget biztosít, amelynek a gyakorlati hasznát aligha lehetne túlbecsülni. Személyesen sajnos már nem köszönhetem meg újra Rohonyi Zoltánnak, hogy az említett, Vetésforgón megvitatott tanulmányomat megtisztelő módon végigjegyeztelte, kérdésekkel, kézírásos kiegészítésekkel látta el. Hálásan köszönöm Tóth Orsolyának azt az életre szóló gesztust, hogy Rohonyi Zoltán könyvtárának egy díszes Vörösmarty-kiadását nekem ajándékozta, eljuttatta hozzám.

Köszönöm a szakmai bírálatot, segítséget Borbély Szilárdnak, a PhD-dolgozatként benyújtott szöveg opponensének, és Szilágyi Mártonnak, aki opponensként, illetve a kötet lektoraként is részletes véleményt írt az anyagról. Lekötelezően gyors munkájukon kívül mindkettejüknek hálás vagyok azért a nagyvonalúságért, hogy végig a párbeszédet szem előtt tartva tették szavá a dolgozat hiányosságait, adtak tanácsokat, szakirodalmi javaslatokat a még elvégzendő munkához. Természetesen engem terhel a felelősség, hogy ennek milyen mértékben és szinten tudtam megfelelni. Hálás vagyok Ötvös Péternek és Takáts Józsefnek, hogy vállalták a PhD-eljárásban való részvételt, szakmai tanácsaikkal segítették a kézirat későbbi formálódását. Szintén köszönöm Főrizs Gergely segítségét, aki a kötet szerkesztőjeként szakmai és gyakorlati szempontból is mindent megtett azért, hogy a kötet megjelenessen.

Köszönettel tartozom barátaimnak, különösen Milbacher Róbertnek és Zákány-Tóth Péternek, hogy szinte bármikor, az emlékezetes pilisi, tátrai túrák során is lehetőség nyílt egy-egy téma kötetlen, új ötleteket adó megbeszélésére.

Köszönöm a páromnak, Erikának a türelmet, a rugalmasságot,

s hogy az eltelt néhány évben a munka és a szabadidő arányát főleg ennek az anyagnak a formálódása határozhatta meg.

Szeged, 2013. október 29-én

FELHASZNÁLT ÉS HIVATKOZOTT IRODALOM

- ÁCS 2001 – ÁCS Pál: „Apocalypsis cum figuris”: A régi magyar irodalom történelemképe. In: uő: „*Az idő ósága*”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Budapest, Osiris, 149–164.
- ARANY 1962 – Arany János összes művei. Szerk. Keresztury Dezső, X. *Prózai művek* 1. S. a. r. KERESZTURY Mária, Budapest, Akadémiai.
- ARANY 1962a – ARANY János: *Naiv eposzunk*. In: ARANY 1962, 264–274.
- ARANY 1962b – ARANY János: *A magyar irodalom története rövid kivonatban*. In: ARANY 1962, 446–531.
- ARANY 1968 – ARANY János: Dózsa Dániel: Zandirhám. In: Arany János összes művei. Szerk. Keresztury Dezső, XI. *Prózai művek* 2. S. a. r. Németh G. Béla. Budapest, Akadémiai.
- ÁRMEÁN–KÜRTÖSI–ODORICS–SZÖRÉNYI 2004 – *Serta pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*. Szerk. Ármeán Otília, Kürtösi Katalin, Odorics Ferenc, Szörényi László. Szeged–Pompeji.
- ASBÓTH 2008 – ASBÓTH János: *Három nemzedék*. Vál., szerk., bev. Vasas Géza, Budapest, Kortárs. (Magyar Néző).
- BABITS 1978a – BABITS Mihály: A mai Vörösmarty: Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján. In: uő: *Esszék, tanulmányok I–II*, szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, II. 482–490.
- BABITS 1978b – BABITS Mihály: Az ifjú Vörösmarty, A férfi Vörösmarty. In: uő: *Esszék, tanulmányok I–II*. Szerk. Belia György, Budapest, Szépirodalmi, I. 208–225, 226–256.

- BACSÓ 2010 – BACSÓ Béla: „Hercules válaszüton”. *Jelenkor*, 11, 1245–1250.
- BAJZA–TOLDY 1969 – *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. S. a. r., jegyz. Oltványi Ambrus. Budapest, Akadémiai, 1969.
- BALOGH 2007 – BALOGH Piroska: *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen. (Csokonai könyvtár 38.)
- BÁNÓCZI 1883 – BÁNÓCZI József: *Kisfaludy Károly és munkái*, II. Budapest, Franklin.
- BARA–CSUTAK 2006 – BARA Katalin–CSUTAK Judit: Történetiség: hagyomány, kulturális emlékezet/Történetiség: korszak, korszakolás, „nagy történet”. *Korunk* 5, 104–113.
- BARTA 1976 – BARTA János: A romantikus Vörösmarty. In: uő: *Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 416–436.
- BARTAL 1860 – BARTAL György: *A Párthus és hunmagyar scythákról*. Kiad. Toldy Ferenc, Pest.
- BÉKÉS 1997 – BÉKÉS Vera: *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin betűk.
- BENDEFY 1941 – BENDEFY László: *Kummagvaria: A kaukázusi magyarság története*. Budapest, Cserépfalvi.
- BENDEFY 1942 – BENDEFY László: *A magyarság kaukázusi őshazája: Gyertyán országa*. Budapest.
- BENDEFY 1945 – BENDEFY László: *A magyarság és középkelet*. Budapest, Aquincum.
- BENKŐ 2007 – BENKŐ Krisztián, *Intermedialitás, színesztézia, ironia*. In: SZEGEDY-MASZÁK–VERES 2007, 91–106.
- BERCZIK 1941 – BERCZIK Árpád: A romantikus Toldy. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 29–39, 125–138, 221–239.
- BERZSENYI 2011 – *Berzsenyi Dániel összes munkái*. Szerk. Szajbély Mihály. *Prózai munkái*. S. a. r. Főrizs Gergely, Budapest, Editio Princeps.
- BÍRÓ 2002 – BÍRÓ Ferenc: *Katona József*. Monográfia. Budapest, Balassi.
- BÍRÓ 2003⁴ – BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi.
- BOGYAY 1962 – BOGYAY Tamás: *Kép és látomás: Egy fejezet a magyar romantika történetéből: Kortárs illusztrációk Vörösmarty műveihez*. Köln, Széchenyi Kör.

- BOJTÁR 2008 – BOJTÁR Endre: „*Hazát és népet álmodánk...*” *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Budapest, Typotex.
- BOLDOGRÉTI VÍG [Horvát István] 1806 – BOLDOGRÉTI Víg László [HORVÁT István]: *Versegi Ferentznek megfoggyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban*, Pesten, TRATTNER Mátyás Betűiivel.
- BORBÉLY 2001 – BORBÉLY Szilárd: *Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása*. In: TAKÁTS 2001b, 111–128.
- BORBÉLY 2006 – BORBÉLY Szilárd: „És a sötéten túl van a világ...”: Egy irodalomtörténeti *Csongor és Tünde* a Kamrában. In: uő: *Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 156–163. (Alföld könyvek)
- BOROSS 2004 – BOROSS Balázs: *A hiány teljessége („Töredékeség” és narrativitás Vörösmarty A’ Délszigetében)* In: SZÜCS–VADERNA 2004, 277–294.
- BRISITS 1958 – BRISITS Frigyes: Toldy Ferencről Gyulai Pál: Adalékok egy irodalomtörténeti korszakhoz. *Irodalomtörténet*, 3, 374–388.
- BUSA 2000 – BUSA Margit: Emlékezés egy szerkesztő főpapra (1769–1835). *Új ember*, LVI. évf. 32. (2015.) <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/000806/1002.html> (Letöltés: 2012. március 2.)
- CZAPÁRY 1889–90 – CZAPÁRY László: Makáry György emlékezete. *Egri Katholikus Főgymnasium Értesítője*, 1889–90.
- CZEGLÉDY 1956 – CZEGLÉDY Károly: A magyar népnév legrégibb előfordulása a forrásokban. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, szerk. BÁRCZI Géza, BENKŐ Loránd. Budapest, Akadémiai, 268275.
- CZUCZOR–FOGARASI 1862–1871 – *A magyar nyelv szótára*. I–VI, Szerk. CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. Pest, Emich Gusztáv.
- CSETRI 1975 – CSETRI Lajos, *A vén cigány (Elemzés)* In: HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975, 365–391.
- CSETRI 1986 – CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi.
- CSETRI 1990 – CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, Akadémiai.

- CSÉTSENYI SVASTICS 1823 – CSÉTSENYI SVASTICS Ignázt: *Magyarok' esmérete*. Pesten, Petrózai Trattner János Tamás' betűivel 's költ-ségével.
- CSOKONAI 1999 – *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*. Szerk., DEBRECZENI Attila és SZUROMI Lajos. Budapest, Akadémiai.
- DAJKÓ-LABÁDI 2003 – *klasszikus – magyar – irodalom – történet 2003. Tanulmányok*. Szerk. Dajkó Pál, Labádi Gergely. Szeged, Tiszatáj Könyvkiadó.
- DALLOUL 2004 – DALLOUL Zaynab: *A végzet szerepe Vörösmarty Zalán futása című eposzában* In: ÁRMEÁN-KÜRTÖSI-ODORICS-SZÖRÉNYI 2004, 230–241.
- DANKOVSKY 1826 – DANKOVSKY Gergely: *A' magyar nemzet' ma-radéki az ősi lakóhelyekben*. Posonyban.
- DÁVIDHÁZI 1972 – DÁVIDHÁZI Péter: Gyulai Pál történelemszemlélete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 580–599.
- DÁVIDHÁZI 1994² – DÁVIDHÁZI Péter: *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*. Budapest, Argumentum.
- DÁVIDHÁZI 1998 – DÁVIDHÁZI Péter: „És ki adta néked ezt a hatalmat?” In: uő: *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, Argumentum, 9–27.
- DÁVIDHÁZI 2000 – DÁVIDHÁZI Péter: *Eredetmonda monográfiában elbeszélve. Narratív identitásképzés és kánonformálás Toldy Kazinczy-könyvében* In: TAKÁTS 2000, 101–125.
- DÁVIDHÁZI 2004 – DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai –Universitas.
- DE MAN 2001 – Paul DE MAN: A romantikus kép intencionális struktúrája. Ford. Füzi Izabella. *LKKT*, 7–8. 45–55.
- DEÁK 2001 – DEÁK Ágnes: Fülbemászó olvasatok, avagy hogyan olvas irodalmat egy rendőrbesúgó? *Holmi*, 7, 922–932.
- DEBRECZENI 1993 – DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- DEGRÉ 1977 – DEGRÉ Alajos: *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*, Az ELTE Magyar Jog-történeti Tanszékének kiadványa. Budapest.

- DERECSKEI 1825 – DERECSKEI FODOR Gábor: A' Magyarok' ősi eredete. *Tudományos Gyűjtemény*, IX, 26.
- DOMOKOS 1990 – DOMOKOS Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.*, Budapest, Akadémiai.
- DUGONICS 1791 – DUGONICS András: *Etelka*. Második meg-jobbított ki-adás. Posonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségevel és betűvel.
- E. CSORBA 2005 – E. CSORBA Csilla: „Most, hogy nem vagy, meg-sokszorozlak”. (Halottábrázolás fotográfiákon.) Gondolatok egy készülő kiállítás margójára. In: *Magdi könyve. Képek és írások Kolta Magdolna (1958–2005) emlékére*. [Budapest], Magyar Fotográfiai Múzeum, 175–178.
- EGYED 2001 – *Álmodónk, Vörösmarty. Tanulmányok*. (Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga.) S. a. r., utószó, jegyz. Egyed Emese. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002.
- ERDÉLYI 1953 – ERDÉLYI János: Valami a romanticizmusról. In: *uő: Válogatott esztétikai tanulmányok*. Budapest, Művelt Nép, 45–50. (Filozófiai kiskönyvtár).
- ERDÉLYI 1991a – ERDÉLYI János: Egy századnegyed a magyar szép-irodalomból. In: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. S. a. r., jegyzetek T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai, 183–255. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai)
- ERDÉLYI 1991b – ERDÉLYI János: Vörösmarty Mihály Minden munkái. In: *uő: Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai, 1991, 15–109. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai)
- ERDÉLYI 1991c – ERDÉLYI János: Népköltészetéről. In: *uő: Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*. S. a. r. T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, Akadémiai, 1991, 101–109.
- ERDÉLYI 1991d – ERDÉLYI János: Kisfaludy Károly Minden munkái. In: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. S. a. r. T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai, 1991, 110–128. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai)
- ERDŐDY–HERMANN 2002 – *Magyarhontól az újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Szerk. Erdődy Gábor, Hermann Róbert. Budapest, Argumentum.

- FARKAS 1929 – FARKAS Gyula: *Romános–romántos–romantikus*. [Pécs], Dunántúli Egyetemi Nyomdája. (Minerva könyvtár 22.)
- FARKAS 1934 – FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*. Budapest, Káldor.
- FEHÉR 1964 – FEHÉR Géza: A fehérvári cenzor 1830–31-ben. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4, 489–494.
- FEHÉR 1974 – FEHÉR Géza: *Így készült a Csongor és Tünde kézirata*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. 79–84.
- FEHÉR 2004 – FEHÉR Katalin: Egy reformkori katolikus hetilap, a *Religio és Nevelés* 1841–1849. *Magyar Könyvszemle*, 14–28.
- FENYÉRY 1828 – FENYÉRY Gyula. *Az angol és német poézisről*, Tudományos Gyűjtemény, II., 109–113.
- FENYŐ 1955 – FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Irodalomtörténeti Füzetek 4. szám, Budapest, Akadémiai 1955.
- FENYŐ 1976 – FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Budapest, Akadémiai.
- FENYŐ 1990 – FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Budapest, Akadémiai.
- FERENCZI 2012 – FERENCZI Attila: „Nem hazai plánta”. *Az antik paradigma Kölcsey Nemzeti hagyományok című írásában* In: FÓRIZS 2012, 25–38.
- FLEGLER 1877 – FLEGLER Sándor: *A magyar történetírás története*. Budapest.
- FÓRIZS 2003 – FÓRIZS Gergely: *A kétszemű Küklopsz: A Zalán futása ősmagyar mitológiájának igazolási kísérlete Toldy Aesthetikai leveleiben* In: DAJKÓ–LABÁDI 2003, 309–331.
- FÓRIZS 2012 – FÓRIZS Gergely: *A Nemzeti hagyományok és a neohumanista hagyomány*. In: FÓRIZS 2012, 53–73.
- FÓRIZS 2012 – *Szívből jövő emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*. Szerk. Fórizs Gergely. Budapest, reciti. 2012. (Hagyományfrissítés 1.)
- FRIED 1963 – FRIED István: Romy Károly György, a kultúraközvetítő 1828–1847. *Filológiai Közöny*, 1–2, 204–218.
- FRIED 1964 – FRIED István: Jegyzetek a Zalán futásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1964/2, 152–161.

- FRIED 1975 – FRIED István: Az epika átváltozásai: *A két szomszédvár és Mickiewicz Pan Tadeusza*. In: HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975, 129–147.
- FRIED 1979a – FRIED István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest, Akadémiai.
- FRIED 1979b – FRIED István: Adatok Rumi Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 288–297.
- FRIED 1987 – FRIED István: A magyar emberiségköltemény felé. *Palócföld*, 29–37.
- FRIED 1990 – FRIED István: A *Csongor és Tünde* forrásvidékéhez. *Irodalomtörténet*, 2–4, 328–347.
- FRIED 1993 – FRIED István: Ján Kollár magyar környezetben. *Regio*, 2, 147–162.
- FRIED 2000 – FRIED István: „S a ki álmaimban él...”. Részlet a *Csongor és Tünde* elemzéséből. *Tiszatáj*, 12, 79–92.
- FRIGYIK 2003 – FRIGYIK Katalin: *Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920*. 1. kötet: *A család története*. 2. kötet: *A nyomtatványok bibliográfiája*. 2/1. rész: *Könyvek, évkönyvek, aprónyomatványok, hirdetmények, újságok*. 2/2. rész: *Színlapok, színházi plakátok*. Székesfehérvár.
- FÜLÖP 1978 – FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai.
- FÜZI 2001 – FÜZI Izabella: Az eredet alakzatai és a nyelv lehetőségei: Vörösmarty Mihály: Gondolatok a magyar nyelv eredetiségéről. *LKKT*, 7–8, 33–39.
- FÜZI–ODORICS 2003 – *A Rom*. Szerk. Füzi Izabella–Odorics Ferenc. Budapest–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji. (deKON–KÖNYVEK 26.)
- GAAL 2001 – GAAL György: *Vörösmarty 1845-ös erdélyi körútja Deák kíséretében, Wesselényi vonzásában*. In: EGYED 2001, 126–135.
- GELLÉRT 1902 – GELLÉRT Jenő: *Vörösmarty élete és költészete*. Budapest.
- GERE 2000 – GERE Zsolt: „Hat gím jöve sebtén elébe”: Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4, 454–497.

- GERE 2001 – GERE Zsolt: „Meglehet köztársasága volnánk angyali lényeknek”: Vörösmarty történetfilozófiai felfogásának néhány jellemzőjéről. In: TAKÁTS 2001b, 159–171.
- GERE 2007a – GERE Zsolt: A szépség tudományának mitizálási kísérletei: Schedius Lajos János filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál. *Irodalomtörténet*, 1, 3–50.
- GERE 2007b – GERE Zsolt: *Nemzettörténet és mitológia határpontjain. Vörösmarty Mihály: Zalán futása*. In: SZEGEDY-MASZÁK-VERES 2007, 137–153.
- GERE 2010 – GERE Zsolt: Műfajküszöb: A Csongor és Tünde kontextusairól. *Színház*, 3, 39–41.
- GERGELY 2006 – GERGELY András: *Széchenyi István (1791–1860)*. Pozsony, Kalligram.
- GINTLI 2010 – *Magyar irodalom*. Főszerk. Gintli Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOSZTONYI 1997 – GOSZTONYI Ferenc: Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 279–291.
- GULYÁS 2010 – GULYÁS Judit: „Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*. Budapest, Akadémiai. (Néprajzi tanulmányok)
- GYULAI 1911 – GYULAI Aladár: Toldy Ferenc »Úti Napló«-ja. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3, 329–336.
- GYULAI 1956 – *Gyulai Pál válogatott művei*. I–II. S. a. r. Hermann István. Budapest, Szépirodalmi.
- GYULAI 1956a – GYULAI Pál: *Petőfi Sándor és lírai költészetünk*. In: GYULAI 1956, I. 233–280.
- GYULAI 1956b – GYULAI Pál: *Szépirodalmi Szemle*. In: GYULAI 1956, I. 281–321.
- GYULAI 1956c – GYULAI PÁL: *Zilahy Károly munkái*. In: GYULAI 1956, I, Budapest, 1956, 331–367.
- GYULAI 1956d – GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*. In: GYULAI 1956, II. 234–414.
- GYULAI 1956e – GYULAI Pál, *Arany János*. In: GYULAI 1956, II. 23–54.
- GYULAI 1961 – GYULAI Pál: Előszó Vörösmarty Minden munkáihoz. In: uő: *Bírálatok, cikkek tanulmányok*. S. a. r. és jegyz. Bisztray Gyula, Komlós Aladár. Budapest, Akadémiai, 304.

- GYULAI Pál 1989 – GYULAI Pál, *Két ó-székelly ballada* In: uő: *Válogatott művei*. Vál., szöveggond. Kovács Kálmán, jegyz. ifj. Kovács Kálmán. Budapest, Szépirodalmi.
- H. LUKÁCS 1967 – H. LUKÁCS Borbála: A faji erők fejlődésrajzához: Farkas Gyula irodalomtörténeti szemléletének jellemzéséhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6, 563–581.
- HAJAS 1931 – HAJAS Béla: Vörösmarty és Perczel Etelka. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 303–312, 410–422.
- HAJDU 1994 – HAJDU Péter: Prudentius *Psychomachiája*. *Antik Tanulmányok*, 1–2, 140–148.
- HÁSZ-FEHÉR 1995 – HÁSZ-FEHÉR Katalin: Kölcsey és Zrínyi-szerep az Országgyűlési Naplóban. *Tiszatáj*, 67–77.
- HÁSZ-FEHÉR 2004 – HÁSZ-FEHÉR Katalin: A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus In: ÁRMEÁN–KÜRTÖSI–ODORICS–SZÖRÉNYI 2004, 208–221.
- HATTYUFFY 1900 – HATTYUFFY Dezső: *A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve*. Budapest, Politzer Szigmond és fia kiadása.
- HERDER 1983, 169–347 – HERDER, Johann Gottfried: Értekezés a nyelv eredetéről. In: uő: *Értekezések, levelek*. Ford. Rajnai László, vál., utószó, jegyzetek Rathmann János, Budapest, Európa, 169–347.
- HERMANN 2012 – HERMANN Zoltán: Vörösmarty tér. *Színház*, december. Internetes elérés: http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36560:voeroesmarty-ter&catid=74:2012-december&Itemid=7 (Letöltés: 2013. június 10.)
- HORVÁT 1822 – HORVÁT István: Árpád Pannónia hegyén. *Aurora*. Kiadá Kisfaludy Károly. 321–341.
- HORVÁT 1825 – HORVÁT István: *Rajzolatok a’ magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pest, Petrózai Trattner Mátyás.
- HORVÁT 1829 – HORVÁT István: *A’ Jászokról, mint Magyar Nyelvű Népről és Nyilazókról*. Pesten.
- HORVÁTH 1817 – HORVÁTH Ádám: *A’ magyar Magóg patriarkhátul fogva I. István királyig*. Pesten.
- HORVÁTH 1956 – HORVÁTH János: A „szerbus manier”. In: uő: *Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 266–272.
- HORVÁTH 2007 – *Horváth János irodalomtörténeti munkái*. III. Szerk. Korompay H. János és Korompay Klára. Budapest, Osiris, 2007.

- HORVÁTH 2007a – HORVÁTH János: *Vörösmarty (Zalán futása ünnepe)*. In: HORVÁTH 2007, 894–915.
- HORVÁTH 2007b – HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly*. In: HORVÁTH 2007, 703–770.
- HORVÁTH 2007c – HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*. In: HORVÁTH 2007, 919–1022.
- HORVÁTH 2007d – HORVÁTH János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. In: HORVÁTH 2007, 771–833.
- HORVÁTH 1961 – HORVÁTH Károly: Széchenyi és a magyar romantika. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1, 1–18.
- HORVÁTH 1968 – HORVÁTH Károly: *A klasszikából a romantikába: A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*. Budapest, Akadémiai.
- HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975 – „Ragyognak tettei...”: *Tanulmányok Vörösmartyról*. Szerk. Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Szörényi László, Székesfehérvár.
- HORVÁTH 1937 – HORVÁTH Konstantin: *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások története 1820–1824*. Veszprém.
- IMRE 2007 – IMRE Zoltán: *(Nemzeti) színház és nemzeti identitás: 1837: A Pesti Magyar Színház megnyitása*. In: SZEGEDY–MASZÁK–VERES 2007, 91–107.
- IPOLYI 1854 – IPOLYI Arnold: *Magyar mythologia*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest. (Hasonmás kiadás: Budapest, Európa, 1987, LV. Kísérőtan. Hoppál Mihály, szerk. Katona Tamás.)
- IUSTINUS 1992 – Marcus Iunianus IUSTINUS: *Világkrónika*. Ford. Horváth János, kiad. Bollók János. Budapest, Helikon.
- JANKOVITS 2002 – JANKOVITS László: *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Budapest, Balassi.
- JERNEY 1851 – JERNEY János: *Keleti utazása a ’magyarok’ őshelyeinek kinyomozása végett I–II*. Pesten.
- JORDANES 1904 – JORDANES: *A gótok eredete és tettei*. Ford. Bokor János. Brassó.
- KAPOSI 2006 – KAPOSI Márton: Vico történelemfilozófiája. *Világosság*, 2, 109–110.
- KAPPANYOS 2000 – KAPPANYOS András: Babits Vörösmartyja. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6, 725–732.

- KATONA 2001 – Katona József művei. *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. (Kritikai kiadás). S. a. r. OROSZ László. Budapest, Balassi.
- KAZINCZY 1890–1911 – Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad, Váczy János. I–XXI. Budapest, 1890–1911. XX. 228.
- KELEMEN 1990 – KELEMEN János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Budapest, Akadémiai.
- KEMÉNY 1970 – KEMÉNY Zsigmond: Vörösmarty emlékezete. In: uő: *Sorsok és vonzások: Portrék*. Szerk., utószó, jegyz. Tóth Gyula. Budapest, Szépirodalmi, 341–380.
- KEMÉNY 1971 – KEMÉNY Zsigmond: *Élet és irodalom*. Tanulmányok. Szerk. TÓTH Gyula. Budapest, Szépirodalmi.
- KEMÉNY 1971a – KEMÉNY Zsigmond: *Arany „Toldi”-ja*. In: KEMÉNY 1971, 345–382.
- KEMÉNY 1971b – KEMÉNY Zsigmond: *Klasszicizmus és romanticizmus*. In: KEMÉNY 1971, 399–417.
- KEMÉNY 1974 – Kemény Zsigmond *Naplója*. S. a. r. Benkő Samu. Budapest.
- KENYERES 1938 – KENYERES Imre: *Aurora. Hazai Almanach 1822–1831*. Budapest, Officina.
- KERÉNYI 1975 – KERÉNYI Ferenc: *Vörösmarty és a játékszín gyakorlati kérdései*. In: HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975, 239–259.
- KERÉNYI 2000 – KERÉNYI Ferenc, *Rajnai László Vörösmarty Mihály: Egy költő világa, Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6, 806–808.
- KERÉNYI 2002 – KERÉNYI Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány.
- KERÉNYI 2003 – KERÉNYI Ferenc: Az elmaradt irodalmi generációváltások tanulságaiból. *Holmi*, 4, 469–474.
- KÉZAI 1984 – KÉZAI Simon: A magyarok viselt dolgai. In: *A magyar középkor irodalma*. Ford. Bollók János. Budapest, Szépirodalmi. (Magyar Remekírók).
- KIBÉDI VARGA 1997 – KIBÉDI Varga Áron: A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei. In: *Kép, fenomen, valóság*. Szerk. és az előszót írta Bacsó Béla. [Budapest], Kijárat.
- KIBÉDI VARGA 1998 – KIBÉDI VARGA Áron: Szöveg és illusztráció. In: uő: *Szavak, világok*. Pécs, Jelenkor, 152–161.

- KIRÁLY 1980 – KIRÁLY György: Vörösmarty *Volt tanítványaimhoz* című költeménye. In: uő: *A filológus kalandozásai*. Vál., s. a. r., utószó Kenyeres Ágnes. Budapest, Szépirodalmi, 153–161.
- KISFALUDY 1823 – [KISFALUDY Károly]: *Stibor*. Schauspiel in 4 Aufzügen von Carl v. Kisfaludy. Aus dem Ungrischen überetzt von Grafen Carl Albert Festetics. Pest.
- KISFALUDY 1843 – *Kisfaludi Kisfaludy Károly' Minden munkái*. I–VI. A' Kisfaludy-Társaság' megbízásából szerkeszté Schedel Ferenc. Pesten, Kilián György' költségein.
- KISFALUDY 1893 – *Kisfaludy Károly minden munkái*. I–VI. S. a. r. Bánóczi József. Budapest, Franklin.
- KISFALUDY 1893a – KISFALUDY Károly: *Álom és valóság*. Drámai költemény. 1821. In: KISFALUDY 1893, IV., 307–310.
- KISFALUDY 1893b – KISFALUDY Károly: *Vegyes iratok. Fordítások. Levelek*. In: KISFALUDY 1893, VI.
- KISFALUDY 1983 – *Kisfaludy Károly válogatott művei*. Szöveggyondozás, jegyz. Kerényi Ferenc. Budapest, Szépirodalmi.
- KONTLER 1997 – KONTLER László: William Robertson és a modor története. In: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, Atlantisz, 188–208. (Circus Maximus)
- KOPPÁNYI 2003. – KOPPÁNYI Júlia: *Az Egyházi Értékezők és Tudósítások*. Az első hazai katolikus folyóirat. *Magyar Könyvszemle*, 2, 188–202.
- KOROMPAY H. 1998 – Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Szerk. Tarnai Andor, Szörényi László. Budapest, Akadémiai-Universitas. (Irodalomtudomány és kritika).
- KOVÁCS 2009 – *A Szép és a Jó. Kazinczy és a művészetek*. Szerk. Kovács Ida, Budapest, Argumentum,.
- KÖLCSEY 2001 – *Kölcsey Ferenc Minden Munkái, Versek és versfordítások*, s. a. r. Szabó G. Zoltán, Budapest, Universitas Kiadó.
- KÖLCSEY 2003 – *Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Irodalmi kritikák és esztétikai írások*. I., 1808–1823. S. a. r. Gyapay László, Budapest, Universitas.
- KÖLCSEY 2007 – *Kölcsey Ferenc Minden Munkái. Levelezés*. II. 1820–1831. S. a. r. Szabó G. Zoltán, Budapest, Universitas.
- KÖLCSEY 2008 – *Kölcsey Ferenc összes költeményei*, Nemzeti hagyományok, Parainesis, szerk., SZABÓ G. Zoltán, Budapest, Osiris.

- KÖRMENDY 2004 – KÖRMENDY Kinga: „Az én nyelv mesterem igen megelégedett velem” – Széchényi Istvánné magyar nyelvtudása. In: „...még onnét is eljutni túlra...”. *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. szerk. Ladányi Mária, Dér Csilla, Hattyár Helga. Budapest, Tinta.
- KULCSÁR-SZABÓ 2000 – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán: A „korszak” retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. In: *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Szerk. Bednaries Gábor et al. Budapest, Osiris, 90–105.
- LUKÁCSY 1950 – LUKÁCSY Sándor: Jegyzetek egy Vörösmarty-vershez. *Csillag*, 4, 96–97.
- LUKÁCSY 1991 – LUKÁCSY Sándor: Vörösmarty: *Az emberek. Holmi*, 3, 285–294.
- LUKÁCSY 1992 – LUKÁCSY Sándor: Tenni, tűrni, küzdeni: megjegyzések Vörösmarty néhány költeményéről. *Holmi*, 8, 1114–1124.
- LUKÁCSY 1995 – LUKÁCSY Sándor: „Kölcsy nincs többé!” In: *A hazudni büszke író*, Budapest, Balassi, 126–134.
- LUKÁCSY–BALASSA 1955 – LUKÁCSY Sándor–BALASSA László: *Vörösmarty Mihály 1800–1855*. BUDAPEST, Magvető.
- MÁLYUSZNÉ 1985 – MÁLYUSZNÉ Császár Edit: *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1967)*. Budapest, Gondolat.
- MARGÓCSY 1999 – MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*. Budapest, Korona Kiadó.
- MARGÓCSY 2007 – MARGÓCSY István, *Égi és földi virágzás tükré: Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról*, Budapest, Holnap.
- MARGÓCSY 2007a – MARGÓCSY István, *A nyelv mint a nemzet közkincese* In: MARGÓCSY 2007, 211–231.
- MARGÓCSY 2007b – MARGÓCSY István, *Istennőm, végzetem, mindennem, magyar nyelv!*” *A magyar nyelv kultikus megközelítései*. In: MARGÓCSY 2007, 165–211.
- MARGÓCSY 2007c – MARGÓCSY István, *Kép és vers: A romantikus irodalom megjelenése a kora-reformkori versillusztrációkon* In: „Nem súlyed az emberiség!”: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. Jankovics József, szerk. Csörsz Rumen István és Szabó G. Zoltán. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1225–1232.

- MARTINKÓ 1964 – MARTINKÓ András: „Magyar” vártól Magyarvárig: Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 425–447.
- MARTINKÓ 1972 – MARTINKÓ András: Váltás a stafétában. Vörösmarty és Petőfi. In: *Petőfi tüze. Tanulmányok*. Szerk. Tamás Anna, Wéber Antal. Budapest, Kossuth–Zrínyi, 32–72.
- MARTINKÓ 1977 – MARTINKÓ András: *Teremtő idők*. Budapest, Szépirodalmi.
- MARTINKÓ 1977a – Martinkó András: A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében In: MARTINKÓ 1977, 172–221.
- MARTINKÓ 1977b – MARTINKÓ András, *Vörösmarty és Az ember tragédiája* In: MARTINKÓ 1977, 121–171.
- MARTINKÓ 1977c – MARTINKÓ ANDRÁS: *Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján* In: MARTINKÓ 1977, 97–120.
- MELLER 1905 – MELLER Simon: *Ferenczy István (1792–1856)*. Magyar Történelmi Társulat [Kiadó, vagy milyen szerepe van?], szerk. Dézsi Lajos, Budapest, Athenaeum.
- MESTERHÁZY 1999 – MESTERHÁZY Balázs, Gondolatiság, ideológia, retorika: Vörösmarty: *Gondolatok a könyvtárban. Literatúra*, 1, 48–60.
- MEZEI 1998 – MEZEI Márta: *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- MIKOS 2010 – MIKOS Éva: *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest, L'Harmattan.
- MILBACHER 2000 – MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...” : *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Budapest, Osiris. (Doktori Mestermunkák).
- MILBACHER 2001a – MILBACHER Róbert: Az Előszó egy lehetséges értelmezése. *Tiszatáj*, 12. (Diákmelléklet).
- MILBACHER 2001b – MILBACHER Róbert: *Az Előszó filológiájának bizonytalanságairól* In: TAKÁTS 2001b, 179–198.
- MISKOLCZY 2009 – MISKOLCZY Ambrus: A „hungarus alternatíva”: példák és ellenpéldák (Fejes Jánostól Rummy Károly Györgyig). *Regio*, 2, 3–47.

- MITHCELL 1997 – W. J. Thomas MITCHELL, *Mi a kép? In: Kép, fenomen, valóság*. Szerk. és az előszót írta Bacsó Béla. [Budapest], Kijarat, 1998.
- MOKRY 1825 – MOKRY Benjámín: A régi és mai Poézis között való különbségekről közönségesen. *Felsőmagyarországi Minerva*, aug. 323–334.
- MOLNÁR 2003 – MOLNÁR András: *A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833*. Budapest, Osiris. (Millenniumi Magyar Történelem, Életrajzok)
- NAGY KÁROLY 2011 – NAGY Károly Zsolt: Y [üpszilon]. In: *Bán-andrás. Írások és képek Bán András 60. születésnapjár*. Szerk. Danó Orsolya. Kiad. a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete.
- NAGY-MERÉNYI 2002 – „Mit jelent a suttogásod?” *A romantika: eszmék, világkép, poétika*. Szerk. Nagy Imre, Merényi Annamária. Pécs, Pro Pannonia. (Címlap, belső borító)
- NAGYRÉVI 1958 – NAGYRÉVI György: A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története. *Irodalomtörténet*, 113–122.
- NÉGYESY 1891 – NÉGYESY László: Czapáry László: Makáry György emlékezete. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 584–587.
- PAJKOSSY 2002 – PAJKOSSY GÁBOR: Toldy Ferenc pályaképéhez. In: *Magyarhontól az újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Szerk. Erdődy Gábor, Hermann Róbert, Budapest, Argumentum, 2002, 180–198.
- PANOFESKY 1930 – PANOFESKY, ERWIN: *Hercules am Scheidewege und andere antike Bildstoffe in der neueren Kunst*. Berlin–Leipzig, Teubner.
- PÉTER 1997 – PÉTER László: A „Magyarok Istene”. In: uő: *Mindörökké Szeged*, Budapest, Argumentum, 137–144.
- RADÓ-TARDY 1963 – RADÓ György–TARDY Lajos: *Világjáró Besse János*. Budapest, Táncsics.
- RAJNAI 1999 – RAJNAI László: *Vörösmarty Mihály.: Egy költő világa*. Szerk. Román Károly, Székesfehérvár, Árgus Kiadó–Vörösmarty Társaság.
- RITOÓKNÉ 2002 – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. Budapest, Balassi. (Humanizmus és reformáció).

- RÓBERT 1975 – RÓBERT Zsófia: *Néhány megjegyzés Vörösmarty költői nyelvéhez.* In: HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975, 391–403.
- ROHONYI 1975 – ROHONYI Zoltán: *A magyar romantika kezdetei.* Bukarest, Kriterion.
- ROHONYI 2000 – ROHONYI Zoltán: *Kánon és kanonizáció.: A XIX. századi irodalom értelmezési kereteihez.* In: TAKÁTS 2000, 7–19.
- ROHONYI 2001a – Rohonyi Zoltán, *A romantikus korszakküszöb. A posztkantiánus episztemé. A felbomló neoklasszikus kánon a kora romantika alakzatai a magyar irodalomban.* Budapest, Janus–Osiris.
- ROHONYI 2001b – *Irodalmi kánon és kanonizáció.* Szerk. ROHONYI Zoltán. Budapest, Osiris.
- S. VARGA 1998 – S. VARGA Pál: „...az ember véges állat...” (*A kultúrantropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey*). Fehérgyarmat. (Kölcsey Társaság füzetei 10.)
- S. VARGA 2001 – S. VARGA Pál: „...a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...” : *Egy elfeledett discursus és Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című verse* In: TAKÁTS 2001b, 159–171.
- S. VARGA 2005 – S. VARGA Pál: „Benne a keresztyén hagyomány nemzeti szellemben van fölfogva”: a vallás példája. In: *A nemzeti költészet csarnokai.: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Budapest, Balassi, 581–593.
- S. VARGA 2012 – S. VARGA Pál: Ellenséges istenek Bábele – A romantikus „új mitológia” alakulása Vörösmarty lírájában. In: *Médiadumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére.* Szerk. Pusztai Bertalan. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 128–139.
- SÁRKÁNY 1974 – *Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai.* Szerk. és jegyz. Sziklay László, bev. Gál István. Budapest, Akadémiai.
- SASHEGYI 1938 – SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830.* Budapest, [s. n.] (Minerva-könyvtár 130.)
- SCHADEL [Toldy] 1842–43 – TOLDY Ferenc: *Szépirodalmunk’ jelen állapota ’s néhány jámbor óhajtás. Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1842–1843,* 255–267.

- SCHEDIUS 2005 – [SCHEDIUS Lajos]: *Doctrina pulchri: Schedius Lajos János széptani írásai*. Szerk. és a jegyz. Balogh Piroska, ford. Balogh Piroska és Kenéz Győző. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár).
- SCHÖPFLIN 1917 – SCHÖPFLIN Aladár: A két Vörösmarty. In: uő: *Magyar írók: Irodalmi arcképek és tollrajzok*. Budapest A Nyugat folyóirat kiadása.
- SIMON 1826 – SIMON Florent: A' Szépségről. *Tudományos Gyűjtemény*, IX., 3–33.
- SOMOGYI 1977 – SOMOGYI Sándor: *Gyulai és kortársai: Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből*. S. a. r. Szőrényi László, Budapest, Akadémiai.
- SZABADOS 1998 – SZABADOS György: A krónikáktól a gestaig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6, 615–641.
- SZABÓ 1825 – SZABÓ Jó'sef: Értekező Észrevételek a' Magyarok Eredetéről. *Tudományos Gyűjtemény*, IV, 35–61, X, 35–98. 61.
- T. SZABÓ 2001 – T. SZABÓ Levente: „Nem biográfia és biográfia”: *Gyulai Pál Vörösmarty életrajza*. In: EGYED 2001, 140–146.
- SZABÓ G. 2001/2 – SZABÓ G. Zoltán: Nyelvészet és költői nyelv a romantikus Vörösmartynál. *Magyar Tudomány*, 2. <http://epa.oszk.hu/00700/00775/00027/164-169.html> (Letöltés: 2012. június 20.)
- SZAJBÉLY 1978 – SZAJBÉLY Mihály, *Vörösmarty utolsó töredéke (Fogytán van a napod...)*. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3, 303–319.
- SZAJBÉLY 1979 – SZAJBÉLY Mihály: Berzsenyi Dániel „A magyarokhoz” című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 4, 371–386.
- SZAJBÉLY 1996 – SZAJBÉLY Mihály: Vörösmarty Mihály elhamvadt versei. *Tiszatáj*, 3. (Diákmelléklet).
- SZAJBÉLY 1999 – *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Szerk. SZAJBÉLY Mihály. Budapest, Magvető.
- SZAJBÉLY 2000 – SZAJBÉLY Mihály: Délsziget északi fényben: Herder, az új mitológia és Vörösmart., *Tiszatáj*, 12. (Diákmelléklet).
- SZAJBÉLY 2005 – SZAJBÉLY Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, Universitas.

- SZAJBÉLY 2007 – SZAJBÉLY Mihály: *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban*. In: SZEGEDY-MASZÁK-VERES 2007, 73–91.
- SZALAI 1981 – *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Összeáll., szöveggond., jegyz. Szalai Anna, Budapest, Szépirodalmi.
- SZALAY 1833 – SZALAY László: Észrevételek a' Muzarion III. és IV. kötetéről. *Muzarion*. Új folyam. Első füzet, Pesten, 28–98.
- SZAUDER 1961 – SZAUDER József: *A romantika útján*. Budapest, Szépirodalmi.
- SZAUDER 1961a – SZAUDER József: *Vörösmarty pályája*. In: SZAUDER 1961, 309–323.
- SZAUDER 1961b – SZAUDER József: *Csongor és Tünde*. In: SZAUDER 1961, 323–364.
- SZAUDER 1961c – SZAUDER József: *Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből*. In: SZAUDER 1961, 364–376.
- SZÉCHENYI 1830 – SZÉCHENYI István: *Hitel*, Pesten, PETRÓZAI TRATTNER J. M. és KÁROLYI István' Könyvnyomtató-Intézetében.
- SZÉCHENYI 1978 – SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk., a ford. ellenőrizte, jegyz., utószó, Oltványi Ambrus, előszó Sötér István, ford. Jékely Zoltán (1814–1829) és Györffy Miklós (1830–1860). Budapest, Gondolat.
- SZEGEDY-MASZÁK 1980 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A kozmikus tragédia romantikus látomása: *Az Előszó helye Vörösmarty költesztében*. In: uő: *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*. Budapest, Magvető, 182–221. (Elvek és utak).
- SZEGEDY-MASZÁK 1995 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A magyar irodalmi romantika sajátosságai. In: uő: „*Minta a szényegen*”. *A műértelmezés esélyei*. Budapest, Balassi, 119–129.
- SZEGEDY-MASZÁK 1998a – SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A romantika: világkép, művészet, irodalom. *Literatura*, 4, 333–346.
- SZEGEDY-MASZÁK 1998b – SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- SZEGEDY-MASZÁK 2001 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Vörösmarty és a romantikus töredék*. In: TAKÁTS 2001b, 31–37.
- SZEGEDY-MASZÁK-VERES 2007 – *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Budapest, Gondolat.

- SZEMERE 1890 – SZEMERE Pál: Dalverseny és magyarázat. XXIII. Hedvig Vörösmartytól In: *Szemerei Szemere Pál munkái*. Második rész [II.], Budapest, Franklin.
- SZERB 1978 – SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, Magvető.
- SZERB 1981 – SZERB Antal: Vörösmarty-tanulmányok. In: uő: *Gondolatok a könyvtárban*. Budapest, Magvető, 365–448.
- SZILÁGYI 1981 – SZILÁGYI Ferenc: Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól. In: uő: *Csokonai művei nyomában*, Budapest, Akadémiai, 621–667.
- SZILÁGYI 1991 – SZILÁGYI Márton: Lisznai Kálmán és a palócok regionális népi műveltségének romantikus képe. In: *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk. Hofer Tamás, Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- SZILÁGYI 1992 – SZILÁGYI Márton: Horvát István és Ferenczy János levelezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1, 124–130.
- SZILÁGYI 1997 – SZILÁGYI Márton: Dugonics András ismeretlen ön-életrajza 1786-ból. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4, 394–399.
- SZILÁGYI 1998 – SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár)
- SZILÁGYI 2001 – SZILÁGYI Márton: *Lisznai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Budapest, Argumentum. (Irodalomtörténeti füzetek 149.)
- SZILÁGYI 2002 – SZILÁGYI Márton: Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála. *Bárka*, 4, 71–82.
- SZILÁGYI 2010 – SZILÁGYI Márton: *Toldy Ferenc mint középpont: Orlay Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy Károly találkozását bemutató festményéről* In: *Építész a köfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Hites Sándor, Török Zsuzsa. [Budapest], rec.iti, 270–278.
- SZILÁGYI 2011 – SZILÁGYI Márton: Mesedráma a boldogság birtokolatatlanságáról: Vörösmarty Mihály: *Csongor és Tünde*. *Irodalomismeret*, 4, 37–41.
- SZILÁGYI 2012 – SZILÁGYI Márton: *A „pórdal” státusza a Nemzeti hagyományokban* In: *FŐRIZS* 2012, 95–114.

- SZILI 1996 – SZILI József, *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*. Budapest, Argumentum. (Irodalomtörténeti Füzetek 139.)
- SZÖNYI György – SZÖNYI György Endre: *Pictura & Scriptura: Hagyományalapú kulturális reprezentációk 20. századi elméletei*. Szeged, JATEPress. (Ikonológia és műértelmezés 10.)
- SZÖRÉNYI 1989 – SZÖRÉNYI László: „*Multaddal valamit kezdeni*”. Tanulmányok. Budapest, Magvető. (JAK-Füzetek 45.)
- SZÖRÉNYI 1989a – SZÖRÉNYI László: „...s hű a' haladékony időhöz”. *Kompozíció és történelemszemlélet a Zalán futásában* In: SZÖRÉNYI 1989, 36–84.
- SZÖRÉNYI 1989b – SZÖRÉNYI László, „*A szent hazának képe*”. (Ős-történet és epika Zrínyitől Krúdyig) In: SZÖRÉNYI 1989, 208–221.
- SZÖRÉNYI 1989c – SZÖRÉNYI László, *Az elszánt. Százötven éve jelent meg a Szózat* In: SZÖRÉNYI 1989, 85–93.
- SZÖRÉNYI 1993 – SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi hősi epika történetéből*. A latin szövegeket ford. Csonka Ferenc. Budapest, Amfipresz Kiadó.
- SZÖRÉNYI 1996 – SZÖRÉNYI László: Milyen nyelven beszéltek az ördögfiak? Vörösmarty Bábel-tornya. In: *Száz rejtély a magyar irodalomból*. Szerk. Halmos Ferenc. Budapest, Gesta, 76–77.
- SZÖRÉNYI 2004 – SZÖRÉNYI László: Vörösmarty lírája. In: uő: „*Álmaim is voltak, voltak...*” *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*. Budapest, Akadémiai, 25–33.
- SZÖRÉNYI 2010 – SZÖRÉNYI László, „Az ember élete”. Vörösmarty gyászverse mint vindikatív kinyilatkoztatás. In: *Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, rec.iti, 2010, 278–288.
- SZÜCSI 1914 – SZÜCSI József: *Bajza József*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZÜCS–VADERNA 2004 – *Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőség problémái a 18–19. században*. Szerk. Szücs Zoltán, VADERNA Gábor. Budapest, L' Harmattan Kiadó. (Dayka könyvek).
- T. ERDÉLYI 1975 – T. ERDÉLYI Ilona: *Vörösmarty műveinek egykorú kritikái fogadtatása*. In: HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975, 403–429.
- TAKÁTS 1989 – TAKÁTS József: *Vörösmarty Mihály úgynevezett epikai korszaka*. Szeged, JATE. (Szakdolgozat)

- TAKÁTS 2000 – *A magyar irodalmi kánon a 19. században*. Szerk. TAKÁTS József. Budapest, Kijarat Kiadó.
- TAKÁTS 2000 – TAKÁTS József: *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció*. In: TAKÁTS 2000, 163–177.
- TAKÁTS 2001a – TAKÁTS József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3–4, 316–324.
- TAKÁTS 2001b – *Vörösmarty és a romantika*. Szerk. Takáts József. Pécs–Budapest, Művészetek Háza.
- TAKÁTS 2004 – TAKÁTS József: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. *Regio*, 3, 71–81.
- TAKÁTS 2007 – TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris. TAKÁTS 2012 – TAKÁTS József: *Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban*. In: FÓRISZ 2012, 39–52.
- TARDY 1975 – TARDY Lajos: A naív őshazakutatás múltjából A XIX. század első felében Oroszországban élt magyarok néhány levele. *Keletkutatás*. 3, 153–161.
- TARDY 1988 – TARDY Lajos: *Kaukázusi magyar tükör*. Budapest, Akadémiai. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár)
- TATAY 1857 – TATAY István: *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával*. Közre bocsátja Tatay István. Pest, Kilián György, Egyetemi Könyvtár tulajdona.
- TAXNER-TÓTH 1975 – TAXNER-TÓTH Ernő: Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára. *Irodalomtörténet*, 889–916.
- TAXNER-TÓTH 1987 – TAXNER-TÓTH Ernő: *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*. Budapest, MTA. (MTA Könyvtárának közleményei)
- TAXNER-TÓTH 1993 – TAXNER-TÓTH Ernő, *Rend, kételyek, nyugtalanság: A Csongor és Tünde kérdései*. Budapest, Argumentum Kiadó. (Irodalomtörténeti Füzetek 133.)
- THIMÁR 2007 – THIMÁR Attila: *Hős és áldozta. Révai Miklós és a klaszszikus századforduló irodalomtörténete*, Budapest, Universitas, 2007.
- TOLDY 1827– TOLDY Ferencz, *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály' epikus munkájáról*. Pest.
- TOLDY 1828 – *Handbuch der ungrischen Poesie*. In Verbindung mit Julius Fenyéry hrsg. Franz Toldy. I–II. Pesth und Wien, G. Kilian und K. Gerold.

- TOLDY 1832 – TOLDY Ferenc: *Kisfaludy Károly' élete*. Budán, A' magyar királyi egyetem betűivel.
- TOLDY [Békefy] 1836 – TOLDY Ferenc [Békefy]: Az 1833-ki nagy jutalom felosztása: Felelet Gr. Dessewffy Józsefnek. *Kritikai Lapok*, VI. 152–174. (A cikket Toldy „Békefy” aláírással jelentette meg.)
- TOLDY 1850 – TOLDY Ferenc: A magyarok míveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt. *Új Magyar Museum*, 1, 36–49.
- TOLDY 1874 – TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály' épikus munkájáról* In: *Kritikai berke. Toldy Ferenc összegyűjtött munkái*, VIII. Budapest, Ráth Mór, 3–146.
- TOLDY Ferenc 1888 – TOLDY Ferenc: *Vörösmarty emlékszobra leleplezésénél*. In: *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*. I–II. Budapest, Ráth Mór.
- TOLDY 1955 – TOLDY Ferenc: *Toldy Ferenc válasza*. In: LUKÁCSY–BALASSA 1955, 153–159.
- TOLDY 1981 – Toldy Ferenc: *Végző az eposzi s drámai korról és drámai literatúráról* In: Szalai 1981, 340–345.
- TOLDY 1987 – TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban (1864–1865)*. Összeáll., szövegmond. Szalai Anna. Budapest, Szépirodalmi.
- TÖRÖK 2000 – TÖRÖK Ervin: „Ah”-ot mondani. Beszédaktusok Vörösmarty Csongor és Tündéjében. *LKKT*, 1., 2000, 44–45.
- TÖRÖK 2001 – TÖRÖK Ervin: A széttagolás mint kompozicionális elv: A tapasztalat lehetőségei a Csongor és Tündében. *LKKT*, 3, 2001/7–8, 39–45.
- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József: „Amit a fül nem hallott, a szem meg nem jára”. In: *Magyar irodalom – világ-irodalom* I. Budapest, Akadémiai, 426–427.
- VÁCZY 1932 – VÁCZY József: Hír Kisfaludy Károly utolsó napjairól. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86.
- VARANNAI 1967 – VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*. Budapest, Akadémiai. (Irodalomtörténeti füzetek 60.)
- VÁSÁRY 1972 – VÁSÁRY István: *Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai*. Budapest, Körösi Csoma Társaság.
- VÁSÁRY 1974 – VÁSÁRY István: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés: A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez. In: *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János és Székely György, Budapest, Akadémiai, 261–275.

- VÁSÁRY 1979 – VÁSÁRY István: Az őstörténész Pray. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 287–292.
- VÁSÁRY 1980 – VÁSÁRY István: Östörténet és nemzeti tudat a reformkorban. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1, 15–25.
- VÁSÁRY 2008 – VÁSÁRY István: *Magyar őshazák és magyar őstörténetészek*. Budapest, Balassi.
- VASS 1895 – VASS BERTALAN: *Horvát István életrajza*. Budapest, Akadémiai.
- VAYERNÉ 1967 – VAYERNÉ Zibolen Ágnes: Kisfaludy Károly az *Aurora* képszerűsítője és illusztrátora. *Művészettörténeti Értesítő*, 151–176.
- VAYERNÉ 1973 – VAYERNÉ Zibolen Ágnes: *Kisfaludy Károly*. Budapest, Akadémiai.
- VIZSOTA 1900 – VIZSOTA Gyula: Fessler hatása Kisfaludy Károlyra. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1–2, 31–44, 165–176.
- VIZSOTA 1904 – VIZSOTA Gyula: Kisfaludy Károly hagyatéka. *A Kisfaludy Társaság Évkönyve*. Új Folyam, XXXVIII, 1903–1904. 81–154.
- VIZKELETY 1981 – VIZKELETY András: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok: Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 3, 253–256.
- VOLF 1880 – VOLF György: Kazinczy Ferenc levele Helmeccy Mihályhoz. *Figyelő*, IX., 76.
- VÖRÖSMARTY 1960a – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly, Tóth Dezső. 1. *Kisebb költemények* I. (1826-ig). S. a. r. Horváth Károly. Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1960b – *Vörösmarty Mihály összes művei*. szerk. Horváth Károly, Tóth Dezső. 2. *Kisebb költemények* II. (1827–1839). S. a. r. Horváth Károly. Budapest, Akadémiai, 1960.
- VÖRÖSMARTY 1962 – *Vörösmarty Mihály összes művei*, szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső, 3. *Kisebb költemények* III. (1840–1855). S. a. r. Tóth Dezső, Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1963 – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. IV. *Nagyobb epikai művek* I. S. a. r. Horváth Károly és Martinkó András. Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1965a – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly, Tóth Dezső. 17. *Levelezés* I. [1816–1830]. S. a. r. Brisits Frigyes. Budapest, Akadémiai.

- VÖRÖSMARTY 1965b – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly, Tóth Dezső. 18. *Levelezés*. II. [1831–1855]. S. a. r. Brisits Frigyes. Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1967 – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 5. *Nagyobb epikai művek* II. Kiad. Horváth Károly és Martinkó András, Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1971 – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 10. *Drámák V.: A' fátyol titkai – Árpád' ébredése – Marót bán – Az áldozat (1834–1840) Napoleon – Örök zsidó. Drámatöredékek és drámatervek*. S. a. r. Fehér Géza. Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1974a – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 13. *Beszélyek és regék – Ezeregyéjszaka I. füzet*. S. a. r. Solt Andor, Budapest, Akadémiai.
- Vörösmarty 1974b – VÖRÖSMARTY Mihály: *Drámák, elbeszélések, bírálatok*. Vál., szöveggond., jegyz. Martinkó András. Budapest, Szépirodalmi.
- VÖRÖSMARTY 1977 – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 16.. *Publicisztikai írások*. S. a. r. Solt Andor és Fehér Géza. *Akadémiai és Kisfaludy–Társasági Iratok*. S. a. r. Gergely Pál. Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1989 – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 9. *Drámák IV. Csongor és Tünde (1830), Kincskeresők (1832), Vérnász (1833)*. S. a. r. Fehér Géza, Staud Géza, Taxner-Tóth Ernő, Budapest, Akadémiai.
- VÖRÖSMARTY 1992 – VÖRÖSMARTY Mihály: *Csongor és Tünde*. Szerk., s. a. r., jegyz. Kerényi Ferenc, Ikon Kiadó. (Matúra klasszikusok)
- VÖRÖSMARTY 2000 – *Vörösmarty Mihály összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Kerényi Ferenc. 15. *Vegyes prózai dolgozatok (1826–1841)*. S. a. r., Bodolay Géza és Horváth Károly. Budapest, Akadémiai, 2000.
- WALDAPFEL 1935 – WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- WEISS 2000 – WEISS János: *Mi a romantika? Filozófiai tanulmányok*. Pécs, Jelenkor.

- XENOPHÓN 1986 – XENOPHÓN: *Emlékeim Szókratészről*. Ford. Németh Gyula. Budapest, Európa.
- Y [FEJÉR GYÖRGY] 1825 – Y [FEJÉR György]: A' Magyarok régi lak-helyeiről: Próbatétel. *Tudományos Gyűjtemény*, VI., 51.
- ZÁMBÓ 2005 – ZÁMBÓ Géza: *A gyermekvédelmi gyámság (Történeti gyökerek, jelenkori problémák és lehetséges jövőképek)*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem. Internetes elérés: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/542/1/de_2933.pdf (Letöltés ideje: 2012. május 18.)
- ZENTAI 1981 – ZENTAI Mária: Vörösmarty Mihály: *A Rom*. (Elemzés). *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus XVIII.
- ZENTAI 1986 – ZENTAI Mária: Vörösmarty Mihály: *Az emberek. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1–2, 97–106.
- ZENTAI 1999 – ZENTAI Mária: *Az egyetlen eposz*. In: SZAJBÉLY 1999, 380–402.
- ZENTAI 2001 – ZENTAI Mária: *Az íbisz legfeketebb tolla: A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében*. In: TAKÁTS 2001b, 73–89.
- ZENTAI 2002 – ZENTAI Mária: Csetri Lajos (1928–2001). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1–2, 248–252.
- ZENTAI 2004 – ZENTAI Mária: *Egy magyar gróf Pindus útján*. In: ÁRMEÁN–KÜRTÖSI–ODORICS–SZÖRÉNYI 2004, 198–209.
- ZENTAI 2007 – ZENTAI Mária: *Álmok hármas útján*. In: SZEGEDY-MASZÁK–VERES, 169–184.
- ZLINSZKY 1924 – ZLINSZKY Aladár: *Klasszicizmus és romanticizmus*. Budapest, Stephaneum Nyomda Rt., 1924.
- ZSILINSZKY 1884 – ZSILINSZKY Mihály: *Horvát István*. Budapest.
- ZSOLDOS 2001 – *Vörösmarty János családi iratai (1850–1874)*. Közread. Zsoldos Sándor. [Székesfehérvár], Árgus Kiadó–Vörösmarty Társaság.

MELLÉKLETEK

I.

Szövegközlés

Vörösmarty Mihály [*A' régi pogány magyar*]¹

A' régi pogány magyar szavatartó, vendégszerető, rendtisztelő volt; szoros igazságot követő saját faja iránt, tisztelettel hódoló önválasztotta vezérei 's fejedelme iránt; szilaj, de nem féktelen, harcokban bátor, békében nem kegyetlen; egyszerű s részint nagy erények, alapjai azon százados összetartásnak s házi rendnek, mely őket a külföld ellen oly hatalmassá tette. Azonban volt, mi miatt [a] keresztény világgal meg nem férhetének: teljességgel semmi tekintettel nem viseltettek az idegenek jogai s tulajdona iránt: bekalandozni fél Európát, a' mi ellene áll, elvenni mindent mi előttök kívánatosnak tetszék, nem tartották vitézi foglalatosságnál egyébnek, mely szükséges arra, hogy a nemzet új hazájában el ne pusztuljon. Az istent különös követeléssel magyarok istenének nevezték, mintha más nemzet nem lett volna méltó, hogy istene legyen, vagy mivel

¹ A kézirat átiratában a könnyebb olvashatóság miatt nem szerepelnek az áthúzott, javított vagy olvashatatlan szavak. A központoszáson viszont nem változtattam. A szöveget betűhív átirásban közzéttem az *Irodalomtörténet* 2007/1. számában. Köszönettel tartozom Főrizs Gergelynek, hogy elküldte számomra a kézirat fotómásolatát, illetve Ötvös Péternek az átirás során nyújtott segítségéért. Az Akadémia Kézírtárában található szöveg jelzete: Vörösmarty Mihály: *Cikkek, bírálatok, jegyzetek I.* 15–25/a. MTA Kézírtattár K713.

vélék hogy minden nemzetnek külön istene van. Ezen istenről azt látszának hinni, hogy rólok kizárólag gondoskodik, hogy mindent számokra 's kedvökért teremtett, melly nézetet mint új gazdák ez országban, igen nagy mértékben gyakorlatilag is követtek: tartózkodás nélkül szerezvén be mindent, mire szükségök volt. A harc miatt nem folytathatván ősi foglalatosságokat, a földművelést, igen kényelmesnek 's vitéz férfihoz illőnek találák aratni a' hol nem vetettek, inni a bort, mellynek földét nem magok munkálták 's nem sisakból és tömlőből mint nehéz hadi útjokban a vizet, hanem drága arany és ezüst serlegekből, miket idegen művészek, mit hinni elég büszkék voltak, csupán tévedésből nem nekik csináltak. Örökös harczhoz 's a munkától mindinkább elszokva, ezt mint hozzájuk illetlent állatokra 's rabszolgákra bízták, kitérve koronként a' szomszéd és távolabb tartományokra is, mellyekben fáradalmas útjokért jutalmat zsaroltak. Mesterséget a fegyverkovácsoláson s némi háziabb kézműveken kívül alig űzének, s ha új sarjadéknak fegyvere 's tán ruhája hibázott, nem állalák azt átvenni uroktól, kiket legyőzetenek, mert mindent hirtelenjében nemzetiessé átalakítani idejök hiányzott. Szilaj és tarka nép, hasonlítókat csapatjaihoz a' vad madaraknak, minden színekben pompázva. Pogány és keresztény Krisztus születése után az első ezer év teljesevése közelgetett, s századik éve múlt, hogy őseink e' hazát elfoglalák, még folyvást ragaszkodva pogány vallásokhoz 's számok és vitézségök erejéig teljes szabadsággal gazdálkodva az európai népek között. De pogány őseink nem csak vitézek voltak, nem csak szabadság szeretők, hanem minden szilajságok mellet bírtak erényekkel, mellyeket úgy lehet tekinteni, mint alapját azon százados egyetértésnek, 's jó házi rendnek, melly őket a' külföld felett olly hatalmassá tette. A régi magyar szavatartó, vendégszerető, vendégtisztelő volt, igazságos a' megosztásban, tisztelettel hódoló önválasztotta vezérei 's fejedelmének. Hódító bár, de nem vádolható fajtalanossággal; a harcban bátor, de viadalmai után nem [Nem folytatódik a mondat.] Felékítve fél Európa kincseivel minden nemzetektől. De valamint külsejök, ha csak ideiglen s átmenőleg is, viselé az új szomszédságok bélyegét, szellemök sem maradhatott az új, előttök az előtt ismeretlen képektől és eszméktől érintetlen. Látniok kelle kalandozásaikban a régi nagy kor még romjaikban is bámulatot érdemlő műveit, a' tiszteletet paran-

csoló szertartásokat, az itt ott fennmaradott vagy serdülő ipar és művészet' új termékeit: a gazdagságot, melyet annyira becsültek 's mellynek birtokába ők csak vér és nehéz harczok után valának jutni képesek. E mellett Géza fejedelem nem vala olly szerencsés harczaiban mint elődei: nagy csapások érték külföldön járó seregeit 's a' szerencsétlenség, e' legügyesebb mester eszméltre kényszeríté a' nemzet' jobbait, valamint a' körül 's körben lakó népek példája áthatá a népet. 'S ösztönszerűleg feltolakodott a' kérdés: vajjon megállhatnak sok időre nemzetek között mellyeket megbántottak, mellyek hozzájuk sem rokonság, sem vallás, sem sem erkölcsaik – 's életmódjuk által vonzódva nincsenek? Sőt ellenkezőleg. Mert ha kimentjük is őseinket azon magyarázattal, hogy ők csak mint meghívott szövetségesek támadták meg a szomszéd országokat 's hadi költség fejében vették a zsarolást, de a megrabolt népek teljességgel nem elégedének meg e' magyarázattal, vagy inkább megveretésök szégyene, megraboltatások kárai 's annyi szenvedéseik fájdalma 's más felül önerejüknek érzetében fel kezdének gerjedni a' jövényyek ellen 's nagyobb készüllet-, 's szorosabb fenytékkal várák a berohanókat, elszántságok kétség kívül nevekedend szerencsájökkel, nem fogának megelégedni a' bántalmak visszatörlesztésével, hanem kiírtó háborút forralának a nép ellen, melyet, mint átkodottat a' rosszban örök kárhozatra jutandónak ítélnék vadsága és pogánysága miatt. De ha a' nemzet némileg sejteni kezdé szellemi átalakulásának szükségét e' körülményt a' térítők sem hagyták észrevétlenül. Ki nem ismeri a keresztény térítők buzgóságát, türelmét, éberségét? 'S hány eset van az életben, hol minden főbb vigasztalás elégtelen 's a megszokatlan vallás mint keserű gúny tűnik lelkünk elé, kivált ha az inkább érzékiségünknek hízkeledik 's nem képes erőt és tápot adni a léleknek, mellytől éltünk nevezetes fordulatja függ? Mit használ híríkről ábrándozni a' szegény töröknek, kit rút czivakodó féltékeny felesége gyötör? Mit használ felséges asztalokat ígérni a' más világon 's ragyogó köntöst az éhhalállal küzködő szegénynek, a' nyomor fiának? 's mondani hogy a' föld alatt [t]i nyugvásban hallani fogja a' lomb suttogását, a' csermely mormolásait, mellyek közelében sírba tétetik, ha az ember még él és szenved, halálos kínokkal vívódik? A' keresztény vallás 's lemondás vallása 's a' szegény nagy tömegé. A vallás szent alapítója belátván hogy a' tömeg örökké szűkölködni fog, 's azt soha

gazdaggá tenni nem lehet, bizodalomra taníta. Az első térítők, sőt még a későbbiek is vadabb népeknél vadabb időkben roppant szellemi hatást fejtettek ki a kereszténység érdekében 's szigorú életök bátor fellépésök, csodálatos újságu tanaik bámulatra, nem ritkán tiszteletre bírták a' természet nyers fiait, kik egyszerűségöknél fogva szerették vagy becsülték a feddhetetlen erkölcsöt, a' bátorságot akármilyen alakban 's a' csodálatost. Az élet annyi alkalmat nyújt, hogy az embereknek, ha nem segítséget, legalább jó tanácsot 's vigasztalást nyújtsunk. Illy jó tanács gyakran több mint a segítség, mert erőt ad csüggedt léleknek, mi nélkül minden segély csak vesztegetve van. Illy alkalmakat értének megragadni a' keresztény térítők. 'S ha őseink' áttérése nagyban inkább fejedelmök tiszteletet parancsoló példája és sok részben véres erőszakkal történt is, 's mit igen nagy veszteségnek tarthatni, de mi illy nagy 's hirtelen fordulatoknál csak nem óhatatlan, nem szelíd átalakulásával, hanem inkább eltapodásával a' nemzeti szokásoknak, igen számos egyes esetekben a' térítők csüggedetlen buzgalma dolgozott elébe az országos választásnak. Egy ilyen esetet kívánok a' R. és N. olvasóinak elébe állítani s némileg beletekinteni a' vad, erőteljes idők' szellemi mozgalmaiba, mellyekben fiatalabb képzelődés, jóra rosra fogékonyabb kebel pillanat alatt eszközöltek néha dolgokat, mikre most a' fáradtabb korban igen hosszú idő kívántatik.

II.

Az erdőt, mellynek ifjú lombjain szárnyasok fészkeltek, mellyek zenéjéről a' rengeteg helyenként fölhangozott, most egy tarka csoport lármája veré fel, kik vadúl visszhangzó zsvajjal egy előlök elsiető embert, kinek öltözete szőr, derekán kötél, lábain faczipő. E férfiú szent beszédet tartott egy szikláról néhány híveinek midőn az új sereg érkezett, melly egy erdőközi patak és domb körül áldozatot vala teendő Hadúrnak. A szónok erőteljes hangja keresztül harsoga hozzájuk a' lombok között 's kitéríté őket útjukból. Éppen a lélekről 's halhatatlanságról szóla lelkesedéssel, midőn a' csoport, melly éppen nem vala áhitatos erdei útjában, a tiszta térre kikezde tekinteni. Alig hallgaták néhány pillanatig ámulattal, midőn egy

süheder mindnyájok döbbenésére éles jajkiáltással összerogyott. No te Krisztus katonája, te kötél derekú, te telhetetlen a' facipőben és a' csuklyában, ki vékony szeletenként eszed a' kenyeret 's azt mondod, hogy hús, itt van most a' te halhatatlanod, támaszd fel ha tudod, adj neki örök életet. Így szóla féketlen szájjal egy fürge iász, míg az anyja keserves sírás közt borúlt s lerogyott fiára. Az egész csapat lázadásban volt, zúgás, morgás, kiáltások tölték a' levegőt, 's egy rész a' fiúhoz, s anyjához, más a' szikla felé tolakodott, a' mint kinek-kinek [?] szánakozás, vagy harag uralkodott szívéen. A' hívek, mint a' nép előtt kárhoyatos tan' követői, ijedve suhanának el egymás után már a csapat közeledésekor, csak egy roskadt öreg, ki erősb vala félelminél a' halálnak, mert ohajtá azt 's mert setét kapuján túl a mennyet vélte látni, marada híven és mozdulatlanul 's által ellenében egy jól fegyverzett lovag, ki szinte nem rég de egyedül érkezett, álla lova mellett, testben nyugodtan, de lélekben küzdve és határozatlan, véres kardja hegyét a' földnek szegezve 's még mindig bizonytalanul: valljon bánykodik e véres munkáján vagy folytatását forgatja eszében? A nép, melly ismeré 's nem rettege a' vértől ha már kiontatott, közelebbi bajához tért minden indultával s már megvívandó a sziklai papot, midőn az összerogyott fiú, ki minden latortságban nagy mester vala, hirtelen felugrék 's szilaj csikó gyanánt körül nyargalá a' háborgó csapatot; majd rögtön megállá 's mintha most ébredne dörzsölé szemeit. Ninini! hisz én halhatatlan vagyok! Így szóla dévaj vigyorgással 's lőn botrány és nevetés minden felé. A dühöt öröm visítás és hahota váltotta fel, a jámbor keresztény pap szomorún fordulván el a helytől, hol illetlen nép csúfságot űze isten' igéjéből 's megindult a hegyoldali úton, melly részint fák és bokrok közé rejtve, részint nyíltan húzódott egy magasabb hegyhát felé. De a nyugtalan nép mint víg madársereg a baglyot, az éj és bölcsesség madarát, fáradatlan csipogással kísérte őt, utána húzódván a keskeny völgy ölében, melly a' vidékkel együtt folyvást magasodott. A távolság közöttük nem vala nagy, de egy kissé meredek a' part, melly a' völgyet a' hegyi úttól elválasztá: csak gyermekek 's könnyebb suhanczok futamodtak fel néha a' parton 's ha valamellyik boszontásból ruháját megránthatá, a' csürhe néptől mint diadalmas, kacagással és ujjongásokkal üdvözöltetett, míg a nagy vitéz maga megijedve saját bátorságán, hogy egy gonosz bűvölőt, millyenek

a' papot félíg meddig hívék, illetni mert – hirtelen a' csoport közé visszamenekedett. Így ment a kötődés jó darabig. Az öreg egyedül kísérője az üldözött embernek, nagy bajjal vonszoló utána fáradt tagjait, igen gyarló véd annyi 's oly szilaj nép ellen. De most, rövid tünődés után, megérkezett a' lovag is, 's elfoglalá a' völgynek azon oldalát, mellyen a barát ment. Egy rész némi félelemmel vonúlt el előle, más azon reményben, hogy őt, kit legjobban illet megbüntetni, az idegen tan' hirdetőjét, egy merész csapással betöltenék minden kívánságaikat, békével hagyák menni a' hegyre sietőt. De a' lovag tétlen és némán lovagolt 's most a' csalódás új zajban tört ki 's komolyabb megrohanás' jelei mutatkoztak, mind csupa unalomból, vagy inkább multság kedvéért. „Aki halhatatlan lelked van, megállj, vagy keresztet csinálók belőlled.” Szóla legelőbb is az íjász, ki egy hosszú nyilat vont fel idegéhez. A pap megállt egy száraz fa előtt, melynek keresztfáját idő vagy hitlen kéz elpusztították. Itt [?] 's mély elmerüléssel imádkozott. De az íjász látván, hogy a' pap megállana, mit ő egyenesen hatalmas felszólalásának tulajdonított, ez által némileg kiengesztelődött. „No barát, mivel szót fogadtál, most az egyszer nem bántalak, hanem keresztet ígértem 's Bedő íjász megtartja szavát.” Így szóla büszkén 's megereszté nyilat mielőtt valaki akadályozhatná. A nyíl az imádkozó pap feje fölött át fűrődött a' fán, úgy hogy azzal tökéletes keresztet képezett. A' nép nagy sivalkodással javalá az ügyes és vitézi tettet, 's észre sem lát szott venni hogy a' lovag vészjós tekintettel az íjász mellé állott. Ez még folyvást középpontja és vezére vala minden mozgalmaknak. „Meg van a kereszt, szóla most újlag, szeretném azt a' keresztény kölyket látni, a' ki neked illyet csinálhasson; de meg ne moccanj barát, különben elveszem a' keresztért csuhádat számartakarónak 's köteledet derekadról nyakadra hurkolom. Most hallgass és vigyázz. Jer elő Róna és énekelj.” Most a nép félkört képez a' folyvást térdelő papnak ellenében 's előlépe Róna, egy gyönyörű tizenhárom éves leányka, a' szerelemnek fiatal még, a játéknak már koros, de még ennek gondtalan mosolyával arczain, annak lágy sejdelemével szemeiben. A' mint közre lépett ártatlan negéddel rázá meg szép fejét, mellről szög fürtei két vállán elomladozának, míg setét két szemei mint a' harmatban fűdött virág, ép vidorsággal tündöklöttek alá. Termete könnyű vala és olyan mint a' gondolat, melly egyene-

sen ég felé emelkedék, ruhája leheletként folyá körül gyengéded tagjait, melyeket két kicsi láb mondhatlan bájjal és könnyűséggel emelt. Megperdült néhányszor szellői lengeséggel a' tér' közepén 's énekelni kezde a nép előttte sértetlen tisztaságnak hangján. Éneke szavai érthetők valának 's tágya a madarak beszéde, melyet a jámbor gyermek érteni véle, 's a népnek megmagyarázni ajálkozott. Az ének következő vala:²

² A kézirat itt, a lap közepe táján megszakad. A lap bal alsó oldalán, szinte függőlegesen, ugyancsak Vörösmarty kézírásával két név szerepel még: Izsáki István és alatta, az ismétlődő vezetéknévet hosszú vonallal jelölve [Izsáki] Joli [?].

ISBN 978-963-446-707-6
HU ISSN 0075-0840

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója.
Felelős szerkesztő Tóth Magdaléna.
A borítót Murányi Zsuzsa tervezte.
Tördelte Nagy Erika.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.